ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ.

ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ
ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ՄԱՍՆ Գ.

ՓԱՐՏԷԶ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(ՀԱՅ ԳՐԻ ԳԻՒՏԻՆ 1500 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ)

95 ՏԱԽՏԱԿՈՎ.

ՎԱՊԱՐՇԱՊԱՏ
Ելեփտրաբարժ Տպարան ս. Էջմիածնի
1913

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ.

ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ՄԱՍՆ Գ.

ՔԱՐՏԷՋ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(ՀԱՅ ԳՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

95 ՏԱԽՏԱԿՈՎ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
Էլեֆտրաբաժ Տպարան ս. Էջմիածնի
1913

ՔԱՐՏԷՋ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՑԵ ՏԱԽՏԱԿՈՎ

ԴԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

1913

ԿԱՐՏԻՋ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տասերի գիւտի 1500 ամեայ տարեդարձը մի գեղեցիկ առիթ էր ցոյց տալ հայ գրի զարգացման պատկերն՝ այդ երկար դարերի ընթացքում։ Հանդուցեալ Ալիշանի «Այրարատը», «Սիսականը», «Սիսուանը», հ. Տաշեանի «Մայր ցուցակը», Բարամեանի և ուրիշ մանր ցուցակները առանձին տեսարկներով և «Հանդէս Ամսօրեայ» ի մէջ, Մեսրովբ վարդ. Տ. Մովսիսեանի История Перевода Библіи, Franz Nicolans Finck-ի Armeniche Palaeographie *եւն.* տալիս են շատ գնահատելի նիւթեր, բայց նոքա բաւարար չեն հայ գրչութեան արուեստի զարգացման, նորա ճոխութեան, և հարստութեան մասին ամբողջական գաղափար կազմելու։ Այդ հնարաւոր չէ և այժմ, քանի ձեռքի տակ չունինք հայ ձեռագիրների գլխաւոր ժողովածուների՝ Մ. Աթոռի, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց, Վենետկի Մխիթարեանց մատենադարանների՝ գիտական ցուցակներ և վանքերի արձանագրութիւնների նոյնատիպ հրատարակութիւններ։ Ներկայումս միայն մի համեստ փորձ ենք անում հայ գրչութեան արուեստի զարգացման ուրուագիծը տալ, օգտուելով գլխաւորապէս Մ. Աթոռի և մասամբ Երուսաղեմի Հայոց մատենադարանների անբաւ գանձերից։

Այդ աշխատութեան Գ. մասն է «Քարտէզ Հայ հնագրութեան-ը», որ հրատարակուեցաւ նախ «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածուի մէջ և այժմ լոյս է տեսնում առանձին գրքով, բարեփոխած և ճոխացրած։ Այստեղ իւրաքանչիւր պրակի վերջում դրել ենք Տախտակի թուահամարը, ցանկացած պատկերը աւելի դիւրութեամբ գտնելու համար և ցոյց տուել լոյս տեսած աղբիւրները՝ յատկապէս արձանագրութիւնների վերաբերութեամբ։ Ներկայ հրատարակութեան մէջ աւելացած են մի քանի պատկերներ, որոնցից երեքը լրացնում են մեր նշագրերի երկրորդ բաւարարը (առաջինը պատկեր 139, 140, 141 Տախտակ ՁՐ. ՁԹ. Ղ.), որ անհրաժեշտ է Հայ հնագրութեամբ կամ ձեռագիրներով զբաղուողի համար։

Մեր ընտրած օրինակներով երկու նպատակի ենք հետեւել. նախ Հայ գրչութեան և ապա նշանաւոր գրիչների և գպրոցների մասին գաղափար տալ՝ այս արուեստի զարգացման ընթացքում։ Մեր քարտէզը բաւարար կարելի է համարել Հայ գրչութեան պէսպիսութիւններն ու զարգացումը մինչև ԺԵ. դարը պարզելու համար, բայց ԺԷ.

դարու վերածնութեան շրջանի և դաղթավայրերի դպրոցներից օրինակներ չենք բերել, առանց այն էլ մեր առաւարացած գործը աւելի ևս չ՝ընդարձակելու։ Այդ պակասը մենք մտադիր ենք լրացնել շատ փոքրիկ օրինակներով դրչութեան դպրոցների մասին խօսած ժամանակ։ Յամենայն դէպս Քարտէզի ամբողջութեան համար նոքա կարևոր նշանակութիւն չունին, որովհետև ԺԴ. դարուց յետոյ իսկապէս Հայ գիրը այլ ևս չի զարգանում, եթէ չ՝յիշենք առօրեայ գործածութեան շեղագիրը, որ աւելի դիւանագիտութեան (Diplomatie) է վերաբերում, քան գրչութեան արուեստին։

Բացի ձեռագիրներից մեզ ևս հնագոյն արձանագրութիւնների օրինակներ, որոնց նոյնատիպ հրատարակութիւնը առաջին անգամն է կատարւում. նոքա բաւական չեն հնագրական հարցերին բաւարարութիւն տալու, որքան արձանագրութիւններին է վերաբերում, և այդ էլ չէ նրանց ժողովածուիս մէջ առնելու գլխաւոր պատճառը, այլ լրացնել այն պակասը, որ ունինք հայ հին ձեռագիրների կորուստով։ Ը. դարու մի քանի ուրիշ արձանագրութիւնների համար՝ Բագաւանի, Բագարանի, Նախճաւանի, Ալամանի, Մրենի, մատնացոյց ենք անում Յովսէփ Օրբելիի յօդուածը, որ նոքա հրատարակեց Христ. Востокъ-ի մէջ։ Томъ II. выпускъ I. СП. 1913.։ աւելորդ համարելով նրանց կրկնութիւնն ժողովածուիս մէջ (Բագաւանինը չունինք)։ Մրենի արձանագրութիւնը կրկնուած է մեր Քարտիզում, որովհետև Шіфкѣ արդէն նախօրօք պատրաստ էր։ Հարկ համարեցինք նաև տարբեր նիւթերի վերայ եղած գրութիւնների մի քանի օրինակներ տալ, մանաւանդ որ նրանք հազուագիւտ են։

Պատկերները և նրանց համառօտ բացատրութիւնները համապատրաստած են ժամանակագրական կարգով՝ նիւթի տեսակաւորութեան համեմատ (քար, որմանկար, մետաղ, ձեռագիրք), իսկ ընդհանուրի համար կազմուած է յատուկ ժամանակագրական Ցուցակ։ Բայց պատկերների և տախտակների դասաւորութիւնը տարաբախտաբար հնարաւոր չեղաւ այս կամ այն կարգաւորութեան ենթարկել, տեղ խնայելու և մասամբ երես կապելու դիւրութեան նկատումներով։ Ով կամենում է նիւթի կամ ժամանակագրական տեսակէտով հետևել պատկերներին, պէտք վերոյիշեալ Ցուցակներով առաջնորդուի։

1. Մոզայիկ արձանագրութիւն Զիթենեաց սարի վերայ։ Սոյն նկարն առնուած է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի սրահում չափագրութեամբ և հարազատութեամբ պատրաստուած իւղանկարէ պատկերից։ Երուսաղէմի մոզայիկ հայ արձանագրութեան լուսանկարչական մի նմանահանութիւն տպագրուած է Zéitschrift des Deutschen Palästina Vereins, Band XVIII մեր նկատողութիւնների հետ, ուր այն կարծիքն ենք յայտնել, թէ առնուազն Թ—ժ գարու դիր պէտք է համարել. այժմ ընդունում ենք ոչ ուշ, քան Զ—է դարերի։ (Մոզայիկների դիւտի և արձանագրութիւնների մասին տես. Նոր-Դար. 1894 № 134։ Արևելք. 1893. № 2702) ԴԻՐՔ բոլորաձև, միջակ մեծութեամբ երկաթագիր է։ Տախտակ Ա.

Բարեխաւս ունելով
առ Ա՛ծ զսուրբ Է
սայի եւ զերանելի
+ Հարսս ես Վ՛աղան ա
րարի վասն թողու
թեան մեղաց զյի
շատակարանս զայս։

2. Տեկորի արևմտեան դրան ճակատի արձանագրութիւնը, որ կիսատ է առաջի մասում։ Այս արձանագրութիւնը համարւում էր գրի ամենահին հիւսցորդը Հայոց մէջ (Ալիշան. Շիրակ. 132, սխալ ընթերցուածներով, Միսրոպ վարդ. էջմիածին և Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ. էջմիածին. 102. տես և Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր. Ծուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց. Ս. Պետերբուրգ. 1913 եր. 1)։ Բայց տարակոյսներ կան սկզբնագիր լինելու մասին (Թորամանեան. Տեկորի տաճարը 1911. Թիֆլիս. եր. 99։ Н. Я. Марръ. տես. Կոստանեանցի վերոյիշեալ երկի Յառաջաբանը՝ отъ Редактора եր. IX.)։ Գրերի ձևին նայելով, պէտք է ոչ ուշ, քան Է. դարը համարել. արձանագրութեան մի բնորոշ տող ևս նման ձևերով տեսել ենք Թալինի գերեզմանատունը։ Արձանագրութեան մեծութիւնը յառաջին երկու տողի 2 մ. 70 սմ.×10½ սմ., երրորդ տողի 1 մ. 90 սմ., վերջին տողի, ուղիղ խոշորգրերով, 1 մ. 75 սմ.×6 սմ.։

Արձանագրութեան վերարտադրութիւնն անբաւարար է, մանաւանդ վերջին տողը իսկականում (original) ևս փչացած լինելու պատճառով։ Տախտ. Բ.

1. ...պիսկո(պ)ոսի եւ Տ̅ր̅ան̅ի Տեկորոյ վանայ երիցու
եւ Մ̅ան̅ան̅այ հազարապետի Ուրանայ Հոռոմի. որ

2. եւ հիմնարկեցաւ սեղան ի ձեռն Յոհաննու Հայոց
կաթողիկոսու Թեան եւ Յոհաննու Արշարունե(ց)

3· յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգին եւ
ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց եւ
4· Սահակ կամսարական շինեաց զ(այ)ս վկայարան
սրբոյ Սարգսի (վերջին երկու բառը գրուած «վկայարան» բառի գլխին, տողամիջին)։

Տայրոնի, Մանանայ բառերի մէջ ընդգծուածները աղօտ. փակագծի մէջ առնուած տառերը կտրուած են, լրացնում ենք։

3. Ս. Հռիփսիմէի տաճարի արեւմտեան պատի ճակատին դրսից՝ Կամսուաս կաթողիկոսի մեծ արձանագրութիւնը (փորրը խորանի պատի վերայ ներսից)։ Ամբողջ արձանագրութիւնը փորուած է մի քարի վերայ, 50×200 սմ. մեծութեամբ։ Քարի մակերեւութին ժամանակի ընթացքում փոսեր են գոյացել, երբեմն ջնասելով տառերը։ Բայց ընդհանուր առմամբ արձանագրութիւնն անվնաս է և մեզ պարզ գաղափար է տալիս գրերի ձևի մասին, որ խոշոր, բոլորաձև և գեղեցիկ երկաթագիր է։ Թուական չունինք. բայց ժամանակակից և ականատես հեղինակներից յայտնի է մեզ շինութեան, ասել է թէ, և արձանագրութեան ճիշտ տարին։ Սերէոս և նրա հետ Գիւտ նշխարաց Հռիփսիմեանց (շուտով հրատարակելու է հ. Գալուստ Տ. Մկրտչեան) գրութեան հեղինակը շինութեան ժամանակը դնում են Յունուար Ամրուէղի 28-րդ տարին, իսկ նշնակ երէցը 29-րդ տարին նոյն թագաւորի։ Այս տեղեկութիւնների մէջ հակասութիւն չկայ, երկուսն էլ հաւասար են Քրիստոսական 618 թուականին, միայն տարբեր ձևով հաշուած։

(Սերէոս Պօլիս 1851 եր 139. և Ձեռ. Մատ. Ս. Էջմ. № 1753|1912. 175ա.։ Նշնակ երէց. Սամուէլ Անեցի. տ. հրատ. Արշակ Տ Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893. եր 266։ Նոյնը ունինք մենք Զոհրաբի արտագրութեամբ՝ համեմատած Տ. Կարապետ եպիսկոպոսի արտագրութեան հետ, որ կատարել է անձամբ Փարիզում Ազգային մատենադարանի Cod. 51. Ձեռագրից։ Տես և մեր յօդուածը Կամիրասի արձանագրութիւնների մասին. Արարատ 1898 Հոկտ։ Շահխաթունեան Ա. 264։ Ալիշան. Այրարատ. 238։ Մեսրոպ վարդ. Էջմիածին և այլն 96։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր. 2.)

Արձանագրութեան մեծութիւնն է 50×196 սմ, մեր նկարը $17\frac{1}{2}$×6սմ.։ Առաջին տողի մէջ «Կամիրաս» բառում մի, երկրորդ տողում. «Հռիփսիմէի» բառի սի և մե վանկերը միացած։ Տախտ. Բ։

1· Ես Կամիրաս եկեղեցական սր-
2· բոյ Հռիփսիմէի կոչեցայ յա
3· թոռ սրբոյն Գրէգորի· շինեցի
4· զտաճար սրբոց վկայից ք՛ի·

4. Անթի Միջնաբերդում, Կամսարականների բազիլիք եկեղեցու հարաւային պատի արձանագրութիւնը 622 թուականից, եթէ արձանագրութեան «ՀԱ» վերջին տառերը թուական ընդունենք։ Պրոփ. Մառ սկզբում կասկա-

ծում էր, բայց յետոյ իւր կասկածը յետ առաւ *։ Մենք ևս հակուած ենք թուական ընդունելու, որով հայ թուականի ամենահին գործածութիւնը կունենանք։ Արձանագրութիւնը հետևեալն է. ընդգծուիները շատ աղօտ են կամ ենթադրութեամբ լրացած։ Տախտ. Ա.

(Խ)ս Աբրահամ | վարդապետս շինե | ցի զեկեղեց[ի]ս զայս ի թո | ւականութեան ՀԱ։

5. Ներսեհ Կամսարականի արձանագրութիւնը Թալինի խաչաձև մատրան արևմտեան ճակատին, է. դարու առաջին կիսում, հաւանօրէն վեց հարիւր երեսնական թուականներին, բոլորաձև, խոշոր և դեղեցիկ երկաթագրով։ Արձանագրութիւնը պակասաւոր է մի քար ընկած լինելու պատճառով, որի վրայ քանդակուած էր նաև լուսամուտ գլխի գարնէզը։ Ներսեհ Կամսարականի անունը յիշւում է նաև Ալամանի, Մրենի և Նախճաւանի եկեղեցիների արձանագրութիւնների մէջ։ Ալամանի արձանագրութիւնը թուագրուած է, «Քան եւ եւթն եամոյ (sic) Հերակղի բարեպաշտ թագաւորի Ներսեհի Շիրակայ եւ Աշարունեաց...» տ. և Христ Востокъ. Т. II. вып. 1. СП. *1913 եր. 131.* յօդուած І. А. Орбели ի։ Փակագծերինը մեր յաւելուածներն են, ընկած քարի տեղը։ (Տես. Շահխ. Բ. 50։ Ալիշան Այր. 137. Կոստանեանց Վիմական արձեգիր 2.)։ Տախտ. Ա.

+ Խս Ներսեհ ապուհպատ պա(տրիկ Շիր)ակայ
եւ Աշարունեաց տէր շի |
նեցի զեկեղեցիս յանուն սրբ(ո)յ Աստուա-
ծածնին ի բարեխաւսու |
թիւն ինձ եւ Շուշանայ ամուսնոյ իմոյ
եւ | Հրահատայ որդ[ո]ւոյ մերոյ։ +

6. Մրենի արձանագրութիւնը, տաճարի արևմտեան պատի ճակատին, տարաբաղդաբար թերի նաև այն մասում, ուր թուագրութիւնն է։ Հակառակ ընդհանրացած կարծիքի Մրենի տաճարի շինութիւնն ընդունում ենք կատարուած վեց հարիւր երեսնական թուականների վերջերին, Դաւիթ Սահառունու կուրապաղատութեան ժամանակ 638—640 թթ.ին (Համ. և Христ. Востокъ. Томъ II, выпускъ I. СП. *1913. եր. 132*)։ Առաջին տող սկզբից և վերջից պակաս, թերի է և վերջին տողը մենք ենք լրացնում փակագծի մէջ առնուածը։ Միւս լրացուածները առաջին և երկրորդ տողերում պակաս են, լուսամուտ աջ կողմից մի քար ընկած լինելու պատճառով։ Առաջին տողի սկզբում թուագրութիւնն էր Հերակլի թագաւորութեան տարիներով։ (Տես. Ալիշան. Այր. *114*։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր. 2.) Տախտ. Գ.

Արձանագրութեան բնագիրն է.

1. . . . որդի Հերակղի բարեյաղթող թագաւորի յիշ-

* Н. Марръ. Раскопки въ Ани. въ 1904 году. Сп. 1906 *եր.* 19. Новыя археологическія данныя о постройкахъ типа Ереруйской базилики. З. В. О. XIX. Отдѣльный Оттискъ. *եր. 14*։

խանութ՛ե . . . (Դաւթի ա) մենագով պատրկի Կու-
րապաղատի եւ սպարա(պետի Հա)
2· ոց եւ Աստուց եւ յեպիսկոպոսութեանն սրբա
(սիրի Թե) ովփիղոսի եւ ի տանուտերութեան Ներ
սե (հի Շիրա)
3· կայ եւ Աշարունեաց տեառն շինեցաւ սուրբ
եկեղեց(իս ի քարեխաւս)ութիւն Կամսարականաց
եւ Մրենոյ ամեն...

7. 8· *Մատաթայի արձանագրութիւնները շինութեան ժամանակից հինգ են, բայց այստեղ իրրև դրութեան օրինակ մէջ ենք բերում երկուսը. առաջինը եկեղեցու հարաւային թևի (խաչաձև դրսից) լուսամտի գլխին, երկրորդը նոյն թևի արևմտեան պատին և երկու տողն էլ արևմտեան թևի հարաւային պատին։ Արձանագրութիւնները որոշ տեղերում փչացած են, անընթեռնուլի։ Հարաւային պատի արձանագրութիւնը թուագրուած է Գնունեաց (Գնթունեաց ?) Թեոդորոս եպիսկոպոսի անունով, որ մատենակից էր Ներսէս Գ-ի նախագահութեամբ 648 թուին գումարուած Դունայ ժողովին։ Ուրեմն արձանագրութիւնները պէտք է է. դարու երկրորդ քառորդի գործ համարել։ (Տես. Շահխ. ք. 46. 47։ Ալիշան. Այր. 135։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր եր.3) Տախտ. Դ. և Ե.*

Առաջին արձանագրութիւն։

1· Յամս տ՛ն Թեոդորոսի
2· Գնունեաց եպիսկապոս ի
3· շինեցաւ ա՛ ծաին տունս
4· քաւել զԳրիգորաս ան
5· ար ժան
6· . . ա ծ(?) գթա ի Գրիգորաս ւեղաւոր եւ ինձ
կեսի . . . *(այս տողը կիսաշրջանաձև լուսամուտի գարնէղի գլխին)։*

Մատաթայի երկրորդ արձանագրութիւն։

1· + Գոհանամ ա՛յ որ ետ ինձ գրէ
2· գորատայ սիւնիսի(?) եւ ըղձացե
3· լոյ որդւոյ եղբաւր Գրիգորի
4· շինել զ(տաճար փ)առաց եւ սուրբ
5· . . . Եպիսկոպոս Ապահունեաց

6· (արևմտեան թևի վերայ) սա է սպ · · · ազդա
7· աւ(?) աղաւթաւրան արդաւրոց քաւաւրան
8· (արևմտեան թևի վերայ) մեղաւորաց յիշաւտ
9· ակաւրան ինձ եւ ի մ(ոց) եւ որք աղաւթէք
(զ)մեզ յիշեցէք

Առաջին արձանագրութիւն, *Առաջին տող.* «ա՞ն» *սղագրութեամբ.* «Թեոդորոսի» *բառի մէջ* ոս *միացած։ Երկրորդ տող.* «Գնունեաց և «եպիսկոպոսի» *բառերի մէջ,* ու, պի, *միացած։ Առաջնի* Ո-ի *կամարի տակ մի գծիկ կայ, որ մատնել է տալիս, թէ կարող է* րու *լինել, որով* «Գնթունենաց» *կկարդացուի։ Երրորդ տող.* «շինեցաւ», *ընդգծուածը միացած,* «ա՞ծախին» *սղագրութեամբ։ Վեցերորդ տող սկզբից պակաս (Ք ա՞ծ ?),* «մեղաւոր» *բառի մէջ* «ղ» *մաշուած։*

Երկրորդ արձանագրութիւն, *Առաջին տող.* «Ա՞յ» *սղագրութեամբ։ Չորրորդ տող* «շինել» *բառի մէջ ընդգծուած տառը հազիւ նկատելի։ Հինգերորդ տող.* «եպիսկոպոս» *բառի մէջ ընդգծուած տառերը հազիւ նկատելի։* «Աղաղուենաց» *բառի ընդգծուածը միացած կամ փակագրով՝ տեղ չլինելու պատճառով։ Փակագծի տառերը փչացած, լրացնում ենք։*

9. *Գրիգոր Մամիկոնեանի արձանագրութիւնը Արուճի Ս. Գրիգորի արևելեան պատի վերայ, գրուած 668 թուին։* «Ի եւ Թ ամի Կոստանտնի» *թուագրութիւնը համարում ենք ճիշդ (հակառակ.* I Орбели. Багаванская Надпись *639 թ. ևն.* Христ. Востокъ Т. II. *եր. 138—142)։ Արձանագրութեան մեծութիւնն է 127×62 սմ.։ (Տես. Մեսրոպ վարդ. էջմ. և հայ հնագոյն եկեղեց. 110։ Մխիթար վարդապետ.* Zeitschrift der arm. Phillogie 1903. 40—41.)

Երկրորդ տող. «աւր» *բառի մէջ* ր *կոտրուած է։ Արձանագրութեան տակ «ողորմեա ք՞ս ա՞ծ» յետին ժամանակի գրուածք է։ Տախտ. Զ.*

Ի եւ Թ ամի Կոստանտնի մարե
ի ամսոյ որ աւ(ր) ծ եւ ե հիմն
արկեցաւ սուրբ կաթողիկէս
ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնեենի
Հայոց իշխանի եւ հեղինէ
ի նորին զուգակրցի
ի քարեխաւսութիւն շինաւ
ղաց զսա։

10. *Արտաւազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութիւնն է։ Կարծում ենք Հրահատայ որդի Արտաւազդը Ներսեհ Կամսարականի թոռն էր և վախճանուել է Ը. դարու առաջին քառորդին (Տես և էջմ. և հայ հնագոյն եկեղ. Մեսրոպ վրդ. եր. 105)։ Տապանի վերին մասը բութ օրօրոցաձև է, որ յատուկ էր արաբական շրջանի գերեզմաններին։ Երկարութիւնն է 2 մ. 47 սմ., իսկ արձանագրութիւնը (կափարչի հարաւ նայող կողի վերայ)*

1 մ. 75×50 սմ.։ Վերարտադրութիւնը շատ անբաւարար է, կորած են տառերի ընորոշ և նուրբ գծերից շատերը. լուսանկարուած է էտամբաժից, անյարմար պայմաններում։ Գերեզմանը գտնւում է դեռնայարկ կամարի տակ։ (Տես. Ալիշան. Շիրակ 136։ Մեսրոպ վարդ. Էջմ. և հնագոյն եկեղ. 105։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր 3.)։ Տախտ. Ե.

1· + Ա՛ծա հրամանաւք եւ ք՛սակոչ հրաժարման (sic)
2· մամբ ի սմա է հանգուցեալ ընդ հարս իւր
3· երանելի տ՛ր Աբռաւազդ Կամսարական ապա-
հիւպատ
4· պատրիկ եւ իշխան հայոց որդի Հրահատա
5· պատրկի Շիրակայ եւ Աշարունեաց տ՛ն եւ
6· ամուսին Շուշանայ Մամիկոնենի·

Առաջին տող. «Ա՛ծահրամանաւք», «Ք՛սակոչ» բառերի մէջ ընդգծուածները կրճատ։ «Հրաժարման» բառի մէջ ընդգծած մասն աւելորդ։ Երկրորդ տող. «ընդ»-ի մէջ ր-ի գլխիկը փչացած։ Երրորդ տող. «տր» կրճատ։ Հինգերորդ տող «տ՛ն» կրճատ։

11. Ախտատուր վանականի արձանագրութիւնը 783 թուականից Թալինի Մայր եկեղեցու ձախակողմեան սեան արեւմտեան երեսին։ Արձանագրութիւնը գրուած է բոլորաձև, ուղղանկիւն երկաթագրի, երբեմն և բոլորգրի ու շեղագրի ձևերով, որով և առանձին ուշադրութեան արժանի։ Եթէ չ'հաշուենք Անիի Մխիթարեցոց եկեղեցու Աբրահամ վարդապետի արձանագրութիւնը, սա առաջինն է, ուր գործադրուած է Հայոց թուականը։ (Տես. Ալիշան. Այր, 139։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր. 2.)

Արձանագրութեան մեծութիւնն է 100×51 սմ., մեր նկարը $71^1/_2 \times 18^1/_2$ սմ.։ Տախտ. Է.

1· Մ(ա)Ր թուակ(ա)նութեան Հայ
2· ոց ես Ախտատուր վանա
3· կ(ա)նս եւ Տուտի եղբայր իմ քե՛ր
4· աք (զ)աղթիւրանիս ի Քարկաս(ա?)
5· նուե?վատեն ի Թալին· թե յիշո(ւ)
6· նաց ոք խլե իմ մեղայս (պարը)
7· ր(ա)կան եղ(ի)ցի·

Առաջին տողում փակագծի մէջ եղած ա մենք հնք աւելացնում, կոտրուած է, չի երևում։ Երրորդ տողինը նոյնպէս. նկատելի է ն-ն միայն կիսով չափ. վերջին ր կոտրած է։

Չորրորդ տողում. առաջին ք երևում է կիսով չափ. գ մենք հնք աւելացնում հնթադրութեամբ, մի տառի տեղ մաշուած է արձանագրութեան

մէջ. ֆրարկապա | նուշ բառի մէջ ֆ նկատւում է, թէև աղօտ. պ-ին կից է երևում մի տառի մաս, որ ա ենք կարծում։

Հինգերորդ տողում ևու վանկի մէջ երևում է քիչ ն-ի ներքին մասը. ատեն (ամեն ?) բառից առաջ ւ-ի նման տառի միացորդ է երևում. շ-ի գլխիկը հորիզոնական մի գիծ է առանց ցած իջնող մասի, այդ պարզ է թէ արձանագրութեան և թէ մեր լուսանկարի մէջ, որով ե շեղագրի սկզբնաձևն է։ Փչացած է խ-ի բնորոշ գլխիկը. ա չի երևում։

Վեցերորդ տողի ն չի երևում. պար կտրած է։

Եօթներորդ տող. տ-ի վերին գլուխը միայն նկատելի. ն եղծուած է, փակագծի ի-ն կտրած։

12. *Աբուձի Ս. Գրիգորի վերայ Վառամա որդի Գրիգորի արձանագրութիւնը ձախ դասի արևմտեան պատի արևելեան երեսին, 867 թուականից։ (Տես. Շահխ. բ. 61։ Ալիշան. Այր. 144։ Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր 3)*

1. ՅԺԹ թուականին Հայոց յի
2. շխանութ՛ի Աշոտոյ եւ ի տերութ՛ի Սմբատայ
3. Հաց ասպարապետի Բագրատունոյ եւ իկաթողիկո
4. սութ՛ի Զաքարիաի եղեւ կուիւ ընդ Յարուճ եւ ընդ Կոշ եւ
5. ընդ Գաւառն. եհար Աբուճ զԿոշ եւ զԳաւառն եւ կալաւ
6. զԿոշա վանականն եւ ի Բրիաւականին ընդ անկին վինթա
7. Նի՛ վաճառեցին. ես Գրիգոր որդի Վառամա ծառա Ս
8. մբատա Բագրատունո եկի հրամանաւ Սմբատա եւ ես
9. Հաւատարեցի զՋուրն ընդ Կոշ եւ ընդ Յարուճ զին
10. Չ իւրեանց բնիկ ռասմ էր լել։ Ա։ եւ կէս Կոշա եւ։ Ա։ Աբճ
11. ո. արդ եթէ այլ ոք հակառակել Չանա այլ աւելի ռ
12. ասմ յուզէ։ ՅԺԲ։ սուրբ հայրապետացն նզել լինի եւ
13. ի Սմբատա մահուամբ (բաց) պատուհասի։

Ուշադրութեան արժանի են երկրորդ և երրորդ տողերի մէջ թիւն վերջաւորութեան պատուով կամ կրճատ գրութիւնները. հնագոյնը հայ ազատրութեան մէջ, բացի «Ա՛ծ, Բ՛ա» բառերից։ Տախտ. ժ.

13. Թալինի Մայր եկեղեցու արձանագրութեան մի կտոր 851 թուականի, որ էջմիածին է բերել Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետը։ Քարի մեծութիւնը 54×16 սմ. է և մեր նկարը $13\times10^{1}/_{2}$ սմ։

1· ՅԾ թվական··
2· յ՛այ Աշոտի բ··
3· Նի եւ ազատե··
4· իւր հոգեց եւ վ··
5· րոխեն մա··

Երկրորդ տող. «յ՛այ» կրճատ։ «Աշոտի» բառի մէջ շ անսովոր ձևով, բոլորաձև մասը շրջած հակառակ կողմը։ Տախտ. Ը.

14. Ագարակ գիւղի եկեղեցու գերեզմանատանը Սահակ Իրիցորդոյ տապանի արձանագրութիւնը 941 թուականից. նկարուած է միայն արձանագրութեան մի մասը, քարի հարաւային կողի վերայ, որպէս օրինակ անվարժ արձանագրական գրչութեան։ Գերեզմանը օրօրոցաձև է, մի ատաճանի պատուանդանով, որ նոյն քարի մասն է։ Երկրորդ տողի մէջ ան փչացած։ Տախտ. ժ.

Ահա է հանգիստ··· (ողնաշարի վերայ) |
Դէ Սահակ Իրիցորդոյ |
թվական ՅՂ·

15. Տեկորի գերեզմանատան խաչքար 964 թուի, որ հետաքրքրական է գրի անսովոր և շեղագրին մօտեցող ձևերով։ Հարցականով նշանակուած տառն անընթեռնելի։ Տախտ. Թ.

+ Թ· ՆԺԳ·
+ Ես Յ աստղ ծառս այ որ | կապնեցի
զխաչս | զայս

16. Վայոց Ձորի Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի արձանագրութիւնը 910 թ.։ Տարաբաղդաբար արձանագրութիւնը շատ է խանգարուած, և տեղն ու տեղը ժամանակի սղութեան պատճառով հնարաւորութիւն չունենալով վերծանելու. հետաքրքրուողները կարող են ի նկատի ունենալ Օրբէլեան. Ա. Փարիզ. եր. 582։ Քաջբերունի. Ճանապ. նկատողութիւնք. Արարատ 1889. 523. Կոստանեանց. Վիմական տարեգիր 6. և Ալիշան. Սիսական եր. 69։ Վերարտագրութիւնը ազօտ է, ինչպէս իսկականը, բայց հետաքրքրական է իբրև միակ արձանագրութիւն, որ փորագրուած չէ, այլ գծերով միայն ծրուած։ Տախտ. Թ.

17 Գրիգոր Համզէ Պահլաւունու արձանագրութիւնը ժ. դարու երկրորդ կիսում, Անիի Ապուղամրենց Ս. Գրիգորի արևելեան պատին։ Ա-ի այս ձևը ժ. դարից յետոյ չի կրկնուում։ (Տես. Ալիշան Շիրակ. 53.)։ Տախտ. ժ.

+ Ք՛ն ա ծ յորժամ | գաս փառոք (sic) հաւր
ի նորոգել զերկիր | ողորմեա Գրիգորս ծա |
ռաի քո·

18 *Կեչառուաց Սուրբ Աստուածածնի տաճարի հարաւային պրան կաժարակալ քարի վերայ Հասանայ որդի Գրիգոր Մագիստռոսի արձանագրութիւնը 1003 թուականից, քարի գրութեան ամենագեղեցիկ օրինակներից մէկը։ Թուականի տառերը կարելի է միայն Ծ ուղղել, թագաւորի և կաթուղիկոսի անունն ի նկատի ունենալով, թէև Զ է գրուած։ (Տես. Շահխ։ բ. 192. Ալիշան. Այր. 259. Ծ. Լալայեան. Ազգ Հանդ. XXIII 1912. 12։ Կոստանեանց. 18)։ Տախտ. ԺԱ.*

1· + ՆՉՔ Թ· Հա· ի թագաւորութե
2· ան Գագիկ եւ ի հայրապետութեան տ ն
3· Սարգսի ես Գրիգ ո ր մագիստռոս որդի Հասան
4· ա շինեցի զեկեղեցիս ինձ ի քարեխոսութ՛ ն (sic) եւ ի
5· մ պատրանին եւ իմ ո ր դեացն· ո րք ընթեռնոյք զ
6· իս յաղաւթս յիշեցէք ի Ք՛ն աղաչեմ

Երրորդ տողի «Գրիգոր» բառի մէջ վերջին երկու տառերը միացած են։ Հինգերորդ տողի «որդեացն», «որք» բառերի մէջ ընդգծուած տառերը միացած են։

19. *Երերոյքի արձանագրութիւնը հարաւային պրան գլխին 1028 թուականից։ Գրութեան այս ձևը տարօրինակ է, բայց ոչ բոլորովին հազուագիւտ ԺԱ. դարում։ Այստեղ խառը գործադրուած են երկաթագրի, բոլորգրի և շեղագրի ձևերը։ Արձանագրութեան մի մասը թափուած է գետին, բայց մենք չենք նկարել։ (Տես. Շահխ. Բ. 44։ Ալիշան. Շիրակ. 17. Կոստանեանց 21)։ Տախտ. ԺԲ.*

1· + Յանուն ա՛յ ի թվականիս
2· Ն ՀԷ ես բարեպաշտ թագուհիս
3· դուստր Աբասա Սմբատ Շա
4· հանշահի կինս եւ Աշոտոյ մ
5· այրս որ ազատեցի զՆերերվայց թաստ
6· ակաս յորդէց յորդիս Սմբատ Շահան
7· շահանի (sic) հզուրի (sic) եւ արքաի արեւշատու
8· թեան եւ Աշոտոյ եւ . . . .

20. *Վեռա Սարգսի արձանագրութիւնը 1033 թուից, Ծծկոնից Ս. Սարգսի*

հիւսիսային պատին։ Ուշադրութեան արժանի է այս արձանագրութիւնը իւր շատ խոր փորագրութեամբ։ Երեսը ներկուած է հաւանօրէն ԺԹ դարում, որ անսովոր երեւոյթ չէ։ (Տես. Ալիշան. Շիրակ. 126։ Կոտայանեանց. 17)։ Տախտ. ԺԱ։

1–4· Յանուն աւր ՆՋ | Բ թուականիս

5· Հաւր տ՚ն Պետրոսի Հաւր կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան

6· Ամբատա Շահանշահի որդւո Գագիկ Շահանշահի ժամանակի,

7· որ եր որդիացեալ եւ սիրեղի ճորտ Սարգիս։ Գ։ից թագաւորաց Հռոմ

8· ոյ առեալ։ Գ։ից պատիւ անթիպատ պատրիկ, վէտտ եւ դուկ արեւելից· արդ հր

9· ամանաւ սոցա կամ եղեւ։ Բ։ յեղբարց որդոցս եզդու Ապլ Հասնա եւ Խատապ

10· ա տալ զմեր արկեալ եգին որ ի Գագկաւնս յեզերն Երասխա ի վանքս Տեկորո

11· արեւշատութեան շաի (վերջին բառի վերան կէտեր։ Շահանշահի, թէ ջնջուած) եւ դուկիս մեր եւ մեր ծնողացս մեղաց թողութեան·

12· թե ոք այս գրոյս հակառ կա եւ յես ի սրբոցս հանէ, զաւձին, Կաինի, Յուդ

13· ան, խաչահանուացն զանեծս նա առցէ ՅԺԸ հայրապետացն նզ

14· ոված է· ա՚ք երրորդութենէն մի գացի ողորմութիւն յաւուր դատ

15· աստանին։ հայր որ ի վանքս նստի ամեն տարի։ Գ։ քառասունք կա

16· տարեալ պարտի մեր ծնողացն եւ յետ մեր վախճանի մեզ· թե ոչ ընդ նոյն ան

17. ԻԾԻՒՔ ԱՆԳՅԻ ԵՒ ՏԱՒՂԻ Ա՛Յ ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ ԵՒ

Տասն և չորրորդ տողում «ողորմութիւն» բառի ընդգծուած վերջաւորութիւնն մէջ թի միասին, և տողի գլխին։

21. *Կեչառոյքի Ս. Աստուածածնի հարաւային պատի վերայ, երիք լուսամուտների տակ, Գրիգոր Մագիստրոսի մեծ արձանագրութիւնը 1051 կամ 1054 թուականից, եթէ առաջին տողի «հինգհարիւրերորդի» բառի մէջ ընդգծուած երկրորդ r սխալմամբ չէ գրուած։ (Տես. Շահխ 194։ Ալիշան. Այր 260. Լալայեան. Ազգ. Հանդ. XXIII 127։ Կոստանեանց. 23)։ Տախտ. ԺԹ։*

1. + Ի ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՒՐԵՐՈՐԴԻ ԱՄԻ ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ Ս՛Ը ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԿՈՍՏ(Ա)ՆԴԵԱ ՄԱՒՆՈՒՄԱԽԻՆ ԲԵՐԱՒ ՈՍԿԻ ՄԱՏԱՆԻԱ, ԶՈՐ ՀԳԱՒՐԻՆ ԵՒ ՏԱՒՔԻՆՅՆ ԲԱ(ՐԵ)

2. ՊԱՇՏԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻՆ ԿԻՍԱՒՆԱԻՆ ԵՒ ԴՈՒԿԻՆ Վ ԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ՏԱՐԱՒՆՈ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԶՆ(Ո)ՅՆ ՄԵԾԱՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹ՛Ը ԱԶԱՏԵԱԼ ԷՐ ԶՄԵԾ ԵՒ ՉՀՈՂԱԿԱՒՈՐ ԵԿԵՂ(Ե)

3. ՅԻՔՍ ԻՒՐ ԵՒ ՈՉ ԱՅԼ ԻՆՉ ՀԱՅՑԷ, ՔԱՅՑ ՄԻԱՅՆ ԱՂԱՒԹԱ ԱՌՆԵԼ Ս՛Ը ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՅ. ԸՆԴ ՆՄԻՆ Ծ(ՈՒԱ)ԻՆ Ի՛ Ի ԳՐԻԳՈՐՅ ԵՒ ՈՐԴՈՑ ԻՒՐՈՑ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԿԱՐԳԵԱԼ ՅԵԿԵՂԵՑԻՔՍ Կ

4. ԵՒՉԱՒՈՒԱՑ ՅՈՒՐ (sic) ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԿԵՆԴԱՆԻ Է ԱՒԵՍՆԵՑՆ (sic) ՇԱՔԱԼԻ ԱՒՐ ԶԺԱՄՆ ՀԱՍԱՆԱ ԱՐԱՑԵՆ (sic) *(արդեօք ա ա-ի հետ միացած, չի նկատւում)* ԱՆԽԱՓԱՆ. ԵՒ ՅԱԹ ԵԼԻՑՆ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻՆ ԱՐԱՑԵՆ (sic) ԱՆԽԱՓԱՆ. ԱՐԴ ՈՐ ՔԱ ԱՅԱՄ ՎՃՌԻ ՀԱՍԱՍԱՆՈՍ ԽԱՓԱՆԵԼ ՉԱՆԱ Թ |

5. Ե ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ ՔԱ ԻՑԷ ԿԱՄ ՅԻՇԱՆԱՑ ԿԱՄ Ի ՔԱՀԱՆԱԻՑ ԱՅՆՊԻՍԻՆ Յ ԵՒ ԺԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ ԵՒ ԲԱԺԻՆՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱՅ ԵՂԻՑԻ ԵՒ

ընդ տիրապան քահանային. եւ այս գիր մեր է Յովանիսի շնորհն ԱՀ ԲՂ ։

6. Նո էպիսկոպոսիս եւ ս՛ք եւ մեծի հաւրս Բարսղիս. էիթե զք այս գրոյս խափանել ջանաս, այնպիսին նզովս չարաչս որս ընկալցի ի ս՛ք լուսաւորչէն Գրիգորս եւ յամենայն ս՛քոյ եւ ի մէնջ. կատարիչք գրոյս աւհնեալ եղ.

Առաջին տողում միացեալ տառերով կամ փակագրով են գրուած «Քրոմանոն», «ի Թագաւորութիանն», «Թագաւորին», երկրորդ տողի մէջ «Գրիգորս», «զնոչակաւոր», երրորդ տողի մէջ «Թագաւորին», «Գրիգորոյ եւ որդոց», չորրորդ տողի մէջ «որ զք», հինգերորդ տողի մէջ «յառաջնորդաց», «շնորհն», վեցերորդ տողի մէջ «չարաչարս», «լուսաւորչէն Գրիգորս», «կատարիչք գրոյս աւհնեալ» բառերի մէջ ընդգծուածները։ Չորրորդ տողի մէջ «որ զք», ի-ի դէմիկը սովորականի հակառակ ձևով է գրուած։

Փակագծի մէջ առնուածները կտրած են (երրորդ լուսամուտի կողքը), իսկ «հզաւրին», եւ զնոչ., Մագիստոսին բառերի մէջ ընդգծուածները մաշուած, բայց հետքերը նկատելի։

22 *Հաւուց Թառի պարսպի արեւելեան պատին ժէ. դարում հագցրած խաչքարի արձանագրութիւնը 1081 Թուականից։ Արձանագրութիւնը ելնդասլէ, դուրս ընկած. իւր տեսակի մէջ ինձ յայտնիներից ամենահինը։ Հրատարակւում է առաջին անգամ։ Տախտ. ԺԶ։*

Յիշէ Ք՛ս զՀասան զօրդ
ի Սմբատա զծա
ուա քո եւ ողորմեա նմա ամեն։
Թվ։ ՇԼ։ էր։

23. *Ամիր սպասալար Զաքարիայի զօրավար Գրիգորի որդի Դաւթի արձանագրութիւնը 1214 Թուից, Ծծկոնից վանքի հիւսիս-արեւելեան պատին, վէտա Սարգսի արձանագրութեան կից, ձախ կողմից։ Արձանագրութիւնը շատ խարն է փորագրուած և նեղկուած է երեսը, ինչպէս վէտա Սարգսինը։ (Տես Ալիշ. Այր. 112։ Կոստանեանց 56.)։ Տախտ. ԺԱ.*

1. Յանուն աՀ ՈԿԳ։ Թուականիս
2. Ես Դաւիթ որդի Գրիգորոյ զ
3. աւրաւար ամիր սպասալարին Զաք
4. արիան տեսի զպայծառութի ս՛ք
5. ուխտիս Խծկաւնից ես եւ որդիք իմ
6. Հարազատք Գրիգոր եւ Գայլս Շէր

7· պարիք եւ էտու զիմ զսէիհական
8· զգեւղն զվ ահանաւճի ղըզկէան
9· ի ս՛ք Սարգիս յիշատակ ինձ եւ ծն
10· ողաց իմոց· վասն որոյ հայրս Յովհա
11· նէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբա
12· նքս հաստատեցին զԴաւթի եւ զ
13· Յակոբա զՊաւղոսս եւ զՊետրո
14· սի եւ զս՛ք Շողակաթին զպատարա
15· գն յամենայն ամի, որ լինի յամ
16· ենայն էկեղեցիքս, ինձ առնել ան
17· խափան· էթէ ոք հակառակի ի հար
18· անց եւ կամ ի պատրոնաց եւ զի
19· մ զյիշատակս խափանէ, ոըչափ
20· ա՛ծ աւրհնած է, այնչափ այն մարդն
21· անիծեալ է (գարնէզի վրայ)։

Զորրորդ տողի մէջ «զպայծառութ՛ի» բառի ոտ. վանկի վերջին տառը միացած է ր-ի հետ։ Ութերորդ տողում «ղըզկէան» բառի մէջ ղր միասին է գրած և գրչի սխալի արդիւնք է. նա կամեցել է «ըզ» գրել, բայց կրկին աւելացրել է զ նախդիրը։ Տասն և հինգերորդ տողի մէջ որ յարաբերականը միացած է։ Տասնիններորդ տողում «որչափ» բառի մէջ որ վանկը միացած է։

24. *Ծագկապիր Անիի Թանգարանում, պրոփ. Մառի պեղումներից. Ս. Գրիգորի բեմի ճակատի ծագկապիր արձանագրութիւն մի բեկոր, ԺԳ. դարից։ Երկար. 70 սմ. մեր նկարը 15,2 սմ։ Տախտ. ԺԳ.*

Գրուած է. Թէ քաղաքիս Անո ս՛ք Սարգ

25. *Ծագկապիր Ամաղուի (Վայոց ձորում) Բուրթելաշէն եկեղեցու արեւելեան պատին. քարի վրայ իւր տեսակի գրչութեան ամենադեղեցիկ օրինակներից մէկը։ Բուրթէլը Սահմանոս Օրբէլեանի եղբօր՝ Էլիկումի որդին էր, որ իշխում էր հայրենի գաւառներին իւր եղբօր Բուղտայի հետ ԺԴ. դարու սկզբին։ (Տես. Ալիշան. Սիսական. 202։ Թօփճեան. Ցուցակ. բ. 30. Այս գրքի մէջ. Տախտ. ԺԴ. պատկ. 132.)։ Տախտ. ԺԴ։*

Գրուած է. Բուրթէլ իշխանաց իշխան

26. *Ոմն Սարգսի տապակ գերեզմանաքարի արձանագրութիւնը կեչառուաց վանքի բակում, 1355 թուից, որոշ տառերը շեղագրի ձեւերով։ Մենք տեսել ենք Մատենադարանում այսպիսի գրերով աւելի հին արձանագրութիւն ԺԳ. դարու, գտնուել գերեզմանաքար։ Լուսանկարուած է Եսայեանից։ (Տես. Լալայեան. Ազգ. Հանդէս. սխալներով. 132.)։ Տախտ. ԺԴ։*

Այս է հանգիստ Սարգսի | որ կիսաւրեայ
վաղճանեցաւ ի ձեռաց | այլազգեաց (երկու
վերջին տառերը կտրած) | արեամբ (sic) մկրտել | թվին ՊԴ.

27. Թանգարան Մ. Աթոռոյ. Պղնձի մեծ խոյ, շրթունքներին խոր ձուլուած արձանագրութիւն։ Տառերի մեծութիւնը հզերով 5 սմ.։ Ընդգծուածները «մխաբանքս», «տաւնին» բառերի մէջ միացած։ Տաւնին բառի մէջ աւ գլխովիայր ձուլուած։ Հրատարակւում է առաջին անգամ։ Տախտ ժե.

Ի թ. ՈՁԱ. ես Զոսիմա քահա մեղապարտ անձամբ ստացա զքոքս յարդեանց իմոց. մխաբանքս էտուն ինձ ի տարին։ Ա։ ժամ Գորգա զաւրավար. տաւնին.

28 Յոտահերաց Ս. Նշանի արծաթեայ, ոսկեզօծ պահարան, Պաղտանց տոհմի էակի իշխանի շինել տուած։ Արձանագրութեան տախտակը պարզ արծաթի, գրերը ներգաւոր ձուլուած, 42×26 սմ., 1300 թ.։ Ուշագրութեան արժանի է այս արձանագրութիւնը տառերի գեղեցկութեամբ, այլ և յաճախակի և հին դարերի համար տառերի անսովոր միաւորութիւններով (լիգատուրա.)։ ԺԳ. դարում շատ ընդհանրացած է այս ձևը վանքերի արձանագրութիւնների մէջ։

Պահարանի և արձանագրութեան մասին տես. Գեղարուեստ № 4. և առանձին «Յոտահերաց Ս. Նշան». Թիֆլիս. 1912 թ. Համ. Н. Марръ. Христ. Востокъ I т. вып. II. 123 Մաթևոսեան վարդ. Մխիթարեան. Մատրագրութիւն Այրի վանաց արբոյն Գեղարդայ։ Վաղարշ. 1873. 80։ Շահխ. Ա., 65)։ Տախտ. ԺԶ.

1. + Կամաւ կարողին այ ես Իսէ
2. ի որդի Հասանա որդո Պռոշա
3. որդո մեծին Վասակա յաղթէ
4. Հաղբականց տիրեցի հայրենի երկր
5. ի սիմո Շապուհեաց եւ այլ յոլ
6. ով գաւառաց զաւրաւիգն եւ օգնա
7. կան ունելով զքս եւ զս ք նշանս
8. խոտակերաց, որով եւ նախնիքն իմ
9. զօրացան. եռու կազմել պահարան
10. սին անջինջ յիշատակ, որ
11. ք հանդիպիք սմա զիս եւ զծնո (sic)
12. ողն իմ զԱմիր Հասան եւ զԹ
13. աճերն եւ զհաւրեղբայրն

14· իմ զՊապպաք յաղաւթս յիշե
15· ցէք, այլ եւ զամենայն նախ
16· նիան մեր եւ զազգատոհմ·

29. Նոյեան տապանի արծաթի պահարանի արձանագրութիւնը, Ս. Էջմիածնում, 51×25½ սմ.։ Ընդօրինակները միասին՝ (Տես Շահխ. Ա. 66. Մխիթարեան. Մատր. Այբի վանաց եր. 8) Տախտ. ժէ.

1· Կամաւն այ (առանց պատուի) ես
2· մեղսած (sic) եւ գծուն դաւ
3· իմ անաւրէնն հաբեղէս ազ
4· գաւ Պուօշեցի տեղապահ (sic) վանիցս
5· սբ Գեղարդայ շինել եաոս եւ
6· գոյնըզգոյն օրինվածոք զաւրդ
7· աբեցի ըզպահաւրանս նոյեան
8· տապանիս, փրկայգործ (sic) սբ տա
9· խաւակիս որ աժմ կոչի սբ Յակոբ
10· յիշաւակ ինձ (sic) եւ իմ ծնողացն եւ
11· աւենայն արունատուս (sic) մերձա
12· ւորաց եւ որ շատ եւ որ սակաւ
13· արիւնք (sic) ունիցին այսմն (sic) պահ
14· արանիս տրն (առանց պատուի) Ք՚ս հատուսէ (sic) ի միս
15· ւսանգամ (sic) գալըստեան ամէն
16· որ զք կամեսցի հանել վանի
17· ցս սբ Գեղարդայ կամ ծախել կամ
18· գրաւին դնել ասկայնոցս (sic) եւ
19· այլց (sic) յանէծս կայեսնայ եւ
20· Դաւթանայ եւ խաչայհան
21· վացն (sic) առցէ ամէն·
22· շինեցաւ ձեռամբ Ղան
23· աքեռցի մեղսայպաբտ (sic) ոս
24· կէրիճ Աւէտին թ· Ռձխէ·

30. Գեղարդի պահարանի արձանագրութիւնը 52×24 սմ։ Պահարանի երեսը արծաթի թիթեղ է, ոսկեջրած. իսկ յետևի կողմը, ուր արձանագրութիւնն է, մաքուր արծաթ։ Ոռոշի շինած պահարանը ԺԹ. դարում նորոգուած է 1686 թուին, Գեղարդայ վանքի առաջնորդ Դաւիթ վարդապետի ձեռքով, որի արձանագրութիւնը նոյնան տապանի վերայ տեսանք վերև։ Արձանագրութիւնը որպէս գրչութիւն ԺԷ. դարու գործ է։ Ոսկերիչներն են Գրիգոր և Մարգիս։ Պահարանն այժմ գտնւում է Ս. Էջմիածնի մատանց խորանում։ Ընդգծուածները միացած։ Փակագծի միջինները (10. 28 տող) փչացած։ (Տես. Շահխ. Ա. 51։ Մխիթարեան. Ստորագր. Այբի վանաց. 77-78։ Ալիշան. Այր. 339)։ Տախտ. ԺԸ.

1· ի թվին ՉԺԷ
2· Ա՛յս արփիափայլ նը
3· շան ահաւոր եւ ահագին
4· զէն անպարտելի ներկեալ ար
5· եամբ որդոյն · · · ահամուխ · · (երեք տառ)
6· · · (երկու տառ) ամբ մեծ եւ հզօր սպանիչս վիշա
7· պին, որ զցօղ անապակին (sic) արեանն է
8· հեղ ի վրկութ՛ի ՚ի· այս գեղ
9· արդ ա՛ծաշուք եւ հիացօր արձան լուս
10· (ա)տու կանգնեալ ի փառս Հայաստան ՚ի հրապայլ եւ
11· ծաղկանկար արեամբն Ք՛ի վառեալ եւ վառելչացեալ պսակ պար
12· ծանաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ թագ արքունական
13· ի գլուխ քրիստոնէից· ուստի ի կամ քաղձրելոյն
14· զօրհնեալ (sic)· եւ Պռոշ իշխան որդի Վ ասակա ար
15· ժանաւորեալ ա՛ծազէն ս՛ը նիզակիս զարդարեցի
16· զսա պատուական պահարանաւ քարեխօս լինի ու
17· նեղով յահաւոր աթոռին ք՛ի· եւ մեծաւ յուսով ըն

18· ծայեցի յիմ գանձապին գերեզմանատունս
19· ի ս՛ը ուխտս Այրիվանից յիշատակ յաւիտենական
20· ինձ եւ զաւակաց իմոց Պապաքին Աւիր Հասանին
21· եւ վասակա եւ կենակցի իմոյ Խութլու խաթունին ի ք՛ս
22· փոխեցեալոյ եւ Մկրտչին եւ Գօհար խաթունին,
23· որ կիսօրեայ ելին յ՚երէ· յորոց վերա աւենեցու(ն)
24· սոցա կենդանեաց եւ մեռելոց ծագէ շնորհ ո
25· ղորմութիեն Ք՛ի միշտ եւ հանապազ·

25· եւ փոխանակ այ
26· սմ նիզակի շնորհեսցէ ք՛ս բարեպաշտ իշխա
27· նին Պռոշա խորան արեգակնափայլ եւ անճա
28· ռելի եւ լուսափառ պսակ կազմեալ ի ձեռն Ա՛յ·

29· Իսկ ի թվին ՌՃԼԵ–Զին ես Դաւիթ վարդապետ
30· առաջնորդ ս՛ը ուխտիս Այրիվանից յաղգ
31· էն Խաղբակա եւ Պռոշա որդի Ինանիկին ե
32· տու նորոգել զպահարանս Գեղարդա առա
33· ւել պայծառ քան զառաջինն սակս յուսոյն
34· զոր առ Ք՛ս, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ
35· հօրեղբարցն իմոց Դաւիթ եպսին եւ Ստեփան
36· նոս վարդապետին հանգուցելոց ի ք՛ս եւ
37· եղբարցն իմոց Բէկս(աւ?)սին, Կիրակոսին եւ քեռին ի
38· մոյ Մարիամու, յորոց առհասարակ կենդանեաց եւ մեռ

93. Ելոց ամենեցուն ողորմեացի եւ զկազմողի սորի 40. ն Գրիգորի եւ Սարգսի.

31. *Թալինի Մայր եկեղեցու ձախ աւանդատան պատին բարձր, եղել են երկու արձանագրութիւն՝ որմանկարների մասին՝ ձեփի վերայ, տաբաբախտաբար մէկը բոլորովին վչացած է, իսկ միւսը կիսով չափ։ Արձանագրութիւնը թուական չունի, բայց հնագրական նշաններից դատելով՝ կարող է ժ. դարու գործ լինել։ Առաջին անգամն է հրատարակուում այս արձանագրութիւնը։ Տախտ. ԺԵ.*

Ես Մովսէս նու | աստ եւ անարժա(ն) | եկեղեցական | սրբոյ եկեղեց | ւ ոյս *(ընդգծուածը մաշուած)* **եառւ կեն | դանագրել զս | ուրբ կաթողի** *(ընդգծուածը ջնջուած)* **| կէս ի բարեխաւ ս | ութիւն լինձ եւ | ծն...**

32. *Մատ. Ս. էջմ. № 1988|1958, Հակաճառութիւն Տիմոթէոս Էլուրոսի (Αἰλουρος), հատ մագաղաթ, 321 թերթ, սկզբից ու վերջից մի քանի թերթ թղթով նորոգած։ Գիր. Մէջին, ուղղանկիւն երկաթագիր, վերնագիրները փոքր երկաթագրով, մի իջեան, $22^{1}|_{2}\times12^{1}|_{2}$ սմ.։ Գրիչ, ՍՏԱՑՈՂ և ԺՈՒՄԱՆԱԿ. Անյայտ, բայց նախքան ժ. դար (Ը—Թ), հնագրական նշաններից դատելով։*

Ծանօթ. *Այս Զ.-ը* unicum *է, յունարէն բնագիրը կորած է և հայերէն թարգմանութեամբ միակ ձեռագիրն է։ Ուրիշ լեզուով ամբողջական թարգմանութիւն յայտնի չէ։ Հրատարակել են կարապետ ծ. վարդապետ և Երուանդ վարդապետ. էջմ. 1908 թ։*

Նկարուած է 128ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԺԹ։

33. 34. *Մատ. երուս. Ս. Յակոբ. №2555. Աւետարան, մեծագիր հատ և կոշտ մագաղաթ։ Ձեռագիրն անթուական, բայց մէկը հայ գրչութեան ժ. դարուց առաջ եղած ճեացորդներից։ Կարծում ենք Ը—Թ. դարու գործ։ Բուն ձեռագիրը գրուած է խոշոր, բոլորաձեւ երկաթագրով։*

ա) Բնագրի առաջին տողը 10,2 սմ., մեր նկարը 9,5 սմ.։

բ) 12ա. տողի երկ. 9,1 սմ., մեր նկարը 8, 9 սմ. գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տես Տախտակ Ի և ԻԱ.

35. *Պատառիկ* (Fragment) *Տ. խաչիկ ծ. վարդապետի։ Մի թերթ. մեծ. $34^{1}|_{2}\times25^{1}|_{2}$ սմ., մագաղաթ, յիշատակարան, պոկած Ջիւանշիրի դաւառի Մեծ շէն գիւղի աւետարանից։ Գիր. Բոլորաձև երկաթագիր, թէ բնագիրը և թէ յիշատակարանը։ Գրիչ. Թուխայել. ՍՏԱՑՈՂ. Աշոտ իշխան. Տեղ. Կոստանդնուպոլիս։ Ժամանակ. 909 թ. վրկչական. ՅԾԸ. թ։ Հայոց։*

Ամբողջ յիշատակարանն այս է. «... զբաղձանս ներանձնա|ցեալ ունախտի և մտա|հարուստ ընթերցասիր|ական ուշմագունի եւ|մեծասքանչ անուն|հայոց սպայապետի | առնելով վսեմափառ | և հրաշազարդեալ ա՞ծ|ավայելուչ (sic)

և ք՛ոսասէր| ս՛ն Աւետոյ իբրեւ | զբաբիովն ներքն|ծայեաց զչորից աւե|տարանչացն զարտա|ճառութիւնսն ի մի | հաւաքելով առ ի յիշա|տակ սացաւդին եւ ըն|ծայացելումն ՅՈՐ | թուականութեանն | հայոց. հրամանաւ ա՛ն | Աշոտոյ. գրեցաւ սուրբ|աւետարանս ի կոստան|դինուպոլիս ի ձեռն|Թուխտակի ծառայի| ծառային ք՛ի ա՛ն Աշոտոյ:—|Ք՛ի Ա՛յն մերոյ փառք յաւիտեան . . » Ընդգծուածը տես պատկերի մէջ. Տախտակ ԺԶ: Ամբողջը հրատարակուած է Յակոբ Թօփճեանի Ցուցակ Ձեռագրաց Ժաչիկ վ-ի Դադեան. Վաղարշապատ 1898. Բ. 28.

Բնագիրը $13^{1}|_{2}\times 7$ սմ., մեր նկարը $8^{1}|_{2}\times 4^{1}|_{2}$ սմ.: Տախտ. ԺԶ.

36. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. 102|2679. Ժողովածու պատմական—ժամանակագրական, դաւանաբանական—մեկնաբանական կարեւոր նիւթերի: Թուղթ (Հայոց ձեռագիրների մէջ ամենահինը). $28,2\times 19^{1}|_{2}$ սմ. միջեան, 24×14 սմ.: Գիր. երկաթագրախառն բոլորգիր: ԳՐԻՉ. Ղուկաս, որդի Դաւթի քահանայի 152ա, 86բ «Ցիշեսջիք ի ք՛ս զիս, զԴաւիթ քահանայ, որոյ գիրս գրեցաւ եւ զորդի իմ զՂուկաս, որ գծագրեաց իսկ զսա»: ՍՏԱՑՈՂ. Դաւիթ քահանայ 'գրչի հայրը. «զԴաւիթ քահանայ յիշեսջիք ի ք՛ս, զսացող ս՛ը գրոցս» 59բ.: ՏԵՂ. Անյայտ: ԺԱՄԱՆԱԿ. 971 թ. փրկչական: «Տ՛ր յ՛ս ք՛ս միածին որդի ա՛յ, ողորմեա Գիշին եւ Ագիպ մամին եւ զաւակաց նոցա, ա՛ր Սարգսի, կարապետին եւ Մելքիսեդեկա եւ մեզաւոր աւազ էրէց Յովհաննէսի որդւոյ Գիշի, որ գրկունքս գնեցի, եւ յետ ՄԾԴ ամի գյանկս յաւրինեցի ի ՈՀԴ թուականիս», 163ա: Նորոգութեան յիշատակարան ունինք 981 թուից. «Եւ է նորոգումն սորա ի Նէ թուականութեանս Հայոց», 152ա:

Ծանօթ. Ձեռագիրը արժանի է առանձին ուշադրութեան ոչ միայն իբրեւ ժ. դարու հնագոյն թղթի ձեռագիրը Հայոց մէջ, այլ և իւր գրի ու հարուստ բովանդակութեան համար:

Նկարուած է 233բ., բնագիրն է $9^{1}|_{2}\times 13$ 8 սմ., մեր նկարը $9,1\times 12,2$, չնչին տարբերութեամբ փոքր: Տախտ. ԻԲ.

37. 63. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 159|2684: Մեկնութիւն երգոց երգոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ, հատ և կոշտ մագաղաթ. $28^{1}|_{2}\times 21,2$ սմ. Թերթ 246: Գիր. Միջին, ուղղակիւն երկաթագիր, երկիջեան $21^{1}|_{2}\times 6^{1}|_{2}$ սմ.: ԳՐԻՉ. «Ձեռամբ Պետրոսի անարժան գրչի»: ՍՏԱՑՈՂԲ. Հայր Կիւրակոս և միաբանութիւն. «հրամանաւ հաւր Կիւրակոսի եւ համակամութեամբ եղբարցս»: ՏԵՂ. «ի գաւառին Տարաւնոյ»: ԺԱՄԱՆԱԿ. 973 թ փրկչական. «ՆԻԲ» Հայոց:

Ծանօթ. Այս Ձեռագիրը արժանի է առանձին ուշադրութեան, իբրև մէկը ժ. դարու գրչութեան հազուագիւտ ինացորդներից, որ աւետարան չէ:

Նկարուած է ա)245ա. յիշատակարանը, որ միջին երկաթագրի տարբեր տեսակն է, շատ գեղեցիկ և կանոնաւոր: Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ: Տախտակ ԻԶ.

բ) 245բ. Շեղագիր, ՈՀ = 1159 թուի. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ: Տախտակ ԽԲ.

38. 39. 45. Ախալցխայի գաւառի Ծրոյր գիւղի Աւետարանը. Մագաղաթ. 31×25 սմ. Գիր. խոշոր երկաթագիր. յիշատակարանը խաչաձեւի մէջ, միջին երկաթագիր: ԳՐԻՉ. «Յովհաննէս ծառայս ք՛ի» Աւետարանի համար,

իսկ յիշատակարանի գրիչն է «Եղիա քահանայ եւ կրաւնաւոր»։ (Տես յիշատակարանի նկարը)։ ՍՏԱՅՈՂ. Յիշատակարանի գրիչ Եղիա քահանայ։ ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. 974 թ. փրկչական. «ՆԻՓ. Թուականութեանս Հայոց»։

Ծանօթ. *Յովհաննու աւետարանի մեծագոյն մասն առնուած է մի ուրիշ, ուղղանկիւն, խոշոր երկաթագրով աւետարանից և կցուած սորա հետ։ Այս աւետարանի մասին տես մեր յօդուածը, Արարատ 1898 թ.*

Նկարուած են. ա) Յիշատակարանը Աւետարանի սկզբում, մինչեւ երկաթագրով. 26×21½ սմ., մեր նկարը 14½×11,8 սմ. Տախտ. ԻԳ.

բ) Բուն աւետարանից 1ա. (թերի սկզբից), 26×9 սմ. իւրաքանչիւր էջը., մեր նկարը 13½×4,7 սմ.։ Տախտ. ԻԵ,

գ) Յովհաննու աւետարանից, տարբեր գրիչ, 294ա. 28×8½ իւրաքանչիւր էջը. մեր նկարը 14½×4,6 սմ.։ Համարում ենք այս մասը ժ—ԺԱ. դարու գիր։ Տախտ. ԻԳ.

40. *Ալէքսանդրապօլի Ս. Աստուածածնի եկեղեցու «Ամենափրկիչ» կոչուած աւետարանը. մագաղաթ։ ԳԻՐ. մեծ երկաթագիր, երկիջեան, 28×10 սմ.։ ԳՐԻՉՆԵՐ. Յովհաննէս 59բ և Յովսէփ քահանայ գրիչ 222բ։ ՍՏԱՅՈՂ. Կիրակոս վաճառական. «Ես Կիրակոս վաճառական յաւէնամիզ եւ անարժան ծառայ հանդերձ ընտանեաւք իմովք ցանգացող եղէ սրբոյ աւետարանիս . . .»։ ՏԵՂ. «ի գեղաքաղաքն . . . (չի կարդացւում), որ կոչի Տըտիաւք»։ ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. 988 թ. փրկչական. «ի հայոց թուականութեանն ի ՆԼԷ ամն (sic) գրեցաւ սա աւետարանս». տես նկարը. «ի հայրապետութեանն (՞ա) Հայոց կաթողիկոսի»։*

Բնագիրը, 18×10 սմ, մեր նկարը 15×7½ սմ։ Տախտ. ԼԱ.

41. 42. 43. 44. *Մատ Ս. Էջմ. № 229/2374 (կար. 222). «Փղոսկրէ Աւետարանը», կազմը փղոսկրի, քանդակներով. 36½×29½ սմ. մեծութեամբ, նկարազարդ, ընտիր մագաղաթ, 35×28½ սմ. թերթ. 232։ ԳԻՐ. խոշոր երկաթագիր, երկիջեան 23½×7 սմ., Աւետարանը։ «Առաջք»-ներով (խորաններով) Եւսեբիի և Կարպիանոսի թղթ. մինչեւ երկաթագրով, Աւետարանացոյցը (տօներով ընթերցուածներով ցանկը) փոքր երկաթագրով։ ԳՐԻՉ. Յովհաննէս. ՍՏԱՅՈՂ. «Սահմանեալս կրաւնաւոր և քահանայ Հայկազնեայս», այսինքն Սիւնեաց իշխաններից։ «Տ՞ն Սահմանոսի է սուրբ աւետարանս, ապայ զսա ա՞ր ի վայելումն մանկանց նոր սիոնին»։ Ստացող Սահմանոսի հօրեղբայրն է Սահմանոս եպիսկոպոս, Նորավանից հիմնարկողը։ ՏԵՂ. Նորավանք (Տես Օրբէլեան. Փարիզ. Ա. 290) ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. 989 թ. փրկչական. «Եւ գրեցաւ յամի թուոյ հայոցանց։ ՆԼՀ։ եւ ըստ թուոյ հռոմի ՉՅԾ. յիսմայէղական բռնակալութեանն։ ՅՀԹ»։*

Ծանօթ. *Այս Չեռագիրը հին գրչութեան և մանրանկարչական արուեստի նշանաւոր յիշատակներից մէկն է։ Տես Էջմ. Աւետարանը. Սոչիդովսկի. Վիեննա. 1892։*

Հատուածների գլխագրերը մեծ են միւս գրերից, բայց ոչ նկարչական, գլխից կամ պոչից երբեմն արմաւենիկի զարդ կպցրած։ Չ տառի բնորոշ բոլորակը մի երկու տեղ մարդկային դէմքով։ Ոսկի չի գործադրուած

բնագրի մէջ ոչ մի տեղ. բացառութիւն է 231ա. «Տ՛ն Ստեփաննոսի է սուրբ աւետարանս» խօսքերը, որ գրուած են խեցոսկով։ Բնագրի համար յիշատակարանում կայ այսպիսի նկատողութիւն. «Եւ զսա լիցին հանապազ ընթերցեալ ի սուրբ եկեղեցւոջս (Նորավանից), զիյ ստոյգ ի ճիւն յաւրինակաց գրեցաւ»։

Նկարուած են ա) Աւետարանից հատուած, խոշոր երկաթագրով 90ա. բնագիրը 15,3×9 սմ. մեր նկարը 14½×8,6սմ., քիչ փոքր։ Տախտ. ԻԹ.

բ) Առաջքներից Եւսեբիի և Կարպիանոսի ԹղԹ. 1ա բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԻԸ.

գ) 1բ. մէջին երկաթագրով. բնագիրը 10,8×11,3 սմ, մեր նկարը 10½×11 սմ. գրեթէ նոյն մեծութեամբ Տախտ։ ԻԷ.

դ) Աւետարանացուցի հատուած 232բ. փոքր երկաթագրով։ Այս նոյն գիրը գործադրում է գրիչը աւետարանների մէջ տողավերջին, եթէ տեղ չի լինում խոշոր երկաթագրով վանկը վերջացնելու. տես 41 նկարի մէջ երկրորդ, իններորդ տասնամեակ և տասներեքերորդ տողերի վերջերում։ Լատինական ապացոյց, թէ երկուսն էլ նոյն գրչի գործ են։ Տախտ. ԺԸ.

46. 71. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 364./2877. Աւետարան, քիչ զարդերով, մագաղաթ, 33×26 սմ., թերթ 218։ ԳԻՐ. Ուղղանկիւն, մէջակ մեծութեան երկաթագիր, (նման Յոր գիւղի պահպանակի աւետարանի գրին, որ ԺԱ. դարու գործ է. տ. պատկեր և § **48**), երկէջ, 27×7½ սմ.։ Թանաքի գոյնը ձգած, դեղնաւուն։ ԳՐԻՉ. Գրիգոր գրագիր.։ ՍՏԱՑՈՂ. Առաջինն անյայտ, վերջից թերի լինելու պատճառով։ Երկրորդ ստացողներ «ՈԼԲ»=1183 թուին «Յոսրովիդուխտ եւ Գոհարն եւ Սուքիաս երէց վանայ». առաջիններն ստացել և նորոգել են տուել երկրորդի համար։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Անյայտ. Ժ—ԺԱ. դարու գործ ըստ գրչութեան աւետարանների։

Նկարուած են ա) 74բ. բնագիրը 6,6սմ. առաջին տող. մեր նկարը 6 սմ., քիչ փոքր։ Շեղագիր։ Ջուրն արուեստն ու գոյները նոյն միւս գարդերի հետ։ Շեղագիր յիշատակարանի թանաքը նոյն Ջեռագրի թանաքի հետ, դունատ, դեղնաւուն։ Նոյն գիրը 112ա. Ղուկասու սկզբնաւորութեան լուսանցքում «զկնի ա՛ր յերկնցին»։ Այս շեղագիրը, որ իւր ձևերով միանգամայն նորի տպաւորութիւն է անում, համարում ենք Աւետարանի գրչի գործ, Ժ—ԺԱ. դարու։ Տախտ. ԻԱ.

բ) 219ա. 5½×14,2 սմ., երկրորդ տողը, մեր նկարը 2½×7 սմ.։ ԺԱՄԱՆԱԿ. փրկչական 1211 թ, Հայոց թվ. ՈԿ. տես նկար **71**, անվարժ շեղագրով։ Տախտ. ԼԳ.

47. Մատ. Ս. էջմ. №236|283, (կ 229) Աւետարան, հատ մագաղաթ, 21½×15½ սմ., 361 թերթ։ ԳԻՐ. բոլորաձև երկաթագիր, մի իջևան, մեծ. 15½×11 սմ.։ Գրիչն է Քրիստափոր գրչի։ ՍՏԱՑՈՂ. Սիմեոն քահանայ. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1033 թ. փրկչական, ՆՋԲ. 361ա։ Ցիշատակարանը փոքր երկաթագրով բոլորագրի շատ ձևերով։

Նկարուած է 263բ., բնագիրը 9×10|2 սմ., մեր նկարը 8,8×10 սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԼԶ.

48. *Պատառիկ* (Fragment) *Տ. Յակիկ Ծ. վարդապետի. Դիզակի Ծոր գիւղի եկեղեցու ճաշոցի մագաթեայ պահպանակն է եղել։ Ամբողջ երկու թերթ է, Յովհաննու աւետարանի վերջը. ԻԱ. 17. «Եւ ասէ. տ՛ը, դու զամենայն գիտես . . .» Գիր. Աւետարանի գիրը ուղղանկիւն երկաթագիր, երբեմն բոլորագիծ, ինչպէս յ, գ-ի գլուխը, չափաւոր մեծութեամբ։ Այնուհետև փոքրիկ յիշատակարան և Աւետարանացոյց, անցման երկաթագիր՝ բոլորագրով խառն։ Յիշատակարանը աւելի ուղղանկիւն, Աւետարանացոյցը թեք (վերջին երեք տողը նկարի մէջ)։ Աւետարանը երկիջեան է եղել։ ԳՐԻՉ. Մխիթար. ՍՏԱՅՈՂ. Ռատակէս քահանայ։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1040 թ. փրկչական. «Գրեցաւ ս՛ը աւետարանս ի թուականիս հայոց ՆՀԹ»։*

Բնագիրը. 8×7 սմ., մեր նկարը $5\frac{1}{2}$×5 սմ.։ Տախտ. ԺԵ.

49. *Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 23|3723. Աւետարան, քառածալ, մագաղաթ, 33,2×27 սմ., 242 թերթ։ Գիրը. Խոշոր երկաթագիր, երկէջ, իւրաքանչիւրը $29\frac{1}{2}$×9 սմ., յիշատակարանը միջին երկաթագիր։ ԳՐԻՉ. «Յուսիկ յեսին քահանայ եւ գրիչ». ՍՏԱՅՈՂ. Պետրոս Գետադարձ ? ԺԱՄԱՆԱԿ. 1044|5 թ. փրկչական . «ի կաթողիկոսութեանն ս՛ն Պետրոս (sic) հայոց վերապիտողի, ի թուականութեան հայոց ՆՂԴ»։*

Նկարուած է 63ք. յիշատակարանի հետ. բնագիրն է $18\frac{1}{2}$×21 սմ., մեր նկարը 10×$11\frac{1}{2}$ սմ.։ Տախտ. ԼԴ.

50. 51. *Մատ. Ս. Էջմ. №906|988. (կ. 886). Ճառընտիր Յովհաննու Ոսկեբերանի. հաստ և կոշտ մագաղաթ, $34\frac{1}{2}$×$25\frac{1}{2}$ սմ., 285 թերթ։ Գիր. Ճառերը միջին երկաթագրով։ Երբեմն հաստուածի առաջին տողը, ինչպէս օր. 72ք. 249ա, ինչպէս և յիշատակարաններից ոմանք 63ք. 242ա բոլորաձև, խոշոր երկաթագրով։ ԳՐԻՉ և առաջին կազմող. Գեորգ. «Գրեցաւ եւ կազմեցաւ գիրքս այս ձեռամբ իմով Գեորգայ նուաստ գրչի»։ Թանաքը խոնացած, տեղ տեղ թափած։ ՍՏԱՅՈՂ. Տ՛ը Պետրոս Գետադարձ (տես. յիշատակարանի նկարը)։ ՏԵՂ. Անյայտ, բայց հաւանօրէն Անի քաղաք կամ շրջագայ վանքերից մէկը։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1045 թ. փրկչական. «Գրեցաւ ա՛ծագիծ պատգամս այս ի թուականիս հայոց. յորում ՆՂԵ էր. ի դիքտիոնին հոռոմոց յերեքտասաներորդ ամին ի թագաւորութեան Մոնումախա կայսեր, իսկ մեր լուսաւորութեանս եւթն հարիւր եւ քառասուն եւ ը՛ եւ կուսածին ծագմանէն հազար եւ քառասուն եւ է՛.»*

Նկարուած է ա) Բուն ձեռագրի ճառերից 146ա. բնագիրը 16×$10\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը 7,1×11 սմ.,։ Տախտ. ԼԶ.

բ) Յիշատակարանից. 284ք. մեծ 7,3×$15\frac{1}{2}$ սմ., մեր նկարը $14\frac{1}{2}$×7 սմ.։ Տախտ. ԽԸ.

52. 70. 126. 134. *Մատ. Ս. Էջմ, Գ. № 363|3793, Աւետարան, նկարազարդ. կաշեկազմ, $39\frac{1}{2}$×30 սմ ,։ Հաստ մագաղաթ, որ պատրաստել է Մովսէս, «որ զմագաղաթն գործեաց», 39×30 սմ., թերթ 311։ Գիր. Խոշոր երկաթագիր, յիշատակարանները միջին երկաթագիր, լուսանցքի ծանօթութիւնները փոքր երկաթագիր. երկիջեան, 27×9 սմ.։ ԳՐԻՉ. Յովհաննէս երէց 88ք. 240ա. 310ք.։ ՆԿԱՐԻՉ ? «Թաւիթ Խաղրկայ, որ զոսկեզեղն զուգեաց»։ ՏԵՂ.*

«ի վանս Սանդղկայ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1053 թ. փրկչական. «գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականութեան Հայոց ՇԲ ամի»։

Ծանօթ. *Թերթ 60, 63, 64, 65 կրկնագիր են. հին աւետարանի երկաթագիր հատուածներ, որոնցից երկուսը լուացուած են և երկուսը քերուած, և վերան բոլորգրով յետոյ գրուած։ Ընթերցուածների սկզբնագիրը կամ գլխատառը բնագրի երկաթագրից փոքր ինչ մեծ և կողքից դէպի լուսանցքը զարդով կպած, յատուկ հին ձեռագիրներին, բայց երբեմն գեղեցիկ մանրանկարչական տառերով։*

Նկարուած են՝ ա) բուն Ջեռագրից 130ա. բնագիրը (հաշուած ներքևի ծանօթութիւնները) 9,3×8½ սմ., մեր նկարը 10×9սմ., ուրեմն չնչին զանազանութեամբ մեծ՝ բնագրից։ Տախտ. Լ.Բ.

բ) Միխայէլ ոսկերչի յիշատակարանը (նկ. 70), բոլորգրախառն շեղագիր. տարբեր շեղագրով նոյն ոսկերչի մի այլ յիշատակարանից իմանում ենք, որ «ՈԾ»—1201 թ. շնորհել է նա այս աւետարանը Ջաւրավար քահանային. «Որմենի հայրենիքն կոչի»—Ուրմիա ? 310ա։ Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. Լ.Թ.

գ) 89ա Շեղագրով (նկ. 126) նուիրաբերութեան յիշատակարան 1323 թ. փրկչական. «գրեցաւ ի թվ. հայ. ՉՀԲ յունիսի ԺԱ.» Բնագիրը 21×16 սմ., մեր նկարը 11×8½ սմ.։ Տախտ. Զ.

դ) Նոտրգիր (նկ. 134) նուիրաբերութեան յիշատակարան 1346 թ. փրկչական։ Հայոց «ՉԼԷ, ի մայիսի ԻՀ»։ Բնագիրը 18×8, մեր նկարը 10½×4,7 սմ.։ Տախտ. ՁԱ.

53. *Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 362/3784. Աւետարան, նկարազարդ, մագաղաթ 43½×34, 287 թերթ։ Գիր. Ոսկրոտ երկաթագիր, երկիջեան, 31½×9,2սմ.։ Գրիչ. Թովմա երէց, որդի Մովսէս քահանայի։ ՏԵՂ. Մելտինէ քաղաք, «ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. փրկչական 1057 թ. «ի թուականութեանս Հայոց ի հինգ հարիւր ու վեցն, ի կաթողիկոսութեանն ա՞ն Յակոբայ, յորժամ ի Թաւրէզուբ վանս էր»։*

Ծանօթ. *207ա. Լուսանցքում մանրանկարչական զարդի մէջ՝ շեղագրով նկարուած, գրութեան ժամանակից. «պ՞աւղոս հայր յիշեցէք ի ք ս և զիս»։ տես և 262ա.*

Նկարուած է 161ա.՝ մեծ երկաթագիր. բնագիրը 14×22 սմ., մեր նկարը 9×14,3 սմ.։ Տախտ. Լ.

54. *Մատ. Ս. էջմ. 369/311 (կար. 362)։ Աւետարան, նկարազարդ։ Մագաղաթ, 23×15½ սմ., 281 թերթ։ Գիր. Բոլորաձև, միջին երկաթագիր, երկէջ, իւրաքանչիւրը 15×4,7 սմ.։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՑՈՂ. Գրիգոր քահանայ Ակռեցի, որ 1021 թուին Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի գաղթի հետ հաստատուել էր Սեբաստիայում. 281ա. ՏԵՂ. Սեբաստիա։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1066 թ. փրկչ. «Շատ թուոյս Հայոց»։*

Ծան. *Աւետարանիս նկարագրութիւնն ու մանրանկարչութեան ուսում-*

նախրութիւնը տես Աբարան 1910. Յունուար, Մարտ. մեր յօդուածը. «Նախնեաց Յիշատակներ» վերնագրով։

Նկարուած է 135ք., բնագիրը և լուսանկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԻԴ.

55. *Երուս. Մատ. Ս. Յակ. № 2556/1, Աւետարան, կազմը թաւշի վերայ արծաթապատ, ոսկէջրած, 48×36 սմ., Շղթայակրի ժամանակից։ Նկարազարդ։ Հաստ մագաղաթ, երկիլեան, 32×10 սմ.։ ԳՐԻՉՆ ու ՏԵՂՆ անյայտ։ ՍՏԱՑՈՂՔ. Գագիկ Շահնշահ, որդի Աբասայ, կարսի վերջին թագաւորը և Գոռանդուխտ թագուհին՝ իրենց Մարեմ դստեր հետ 5ք. 135ք. 222ք. 371ք. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1028—1064 թ. թ.*

Ծանօթ. *Հատուածների վերնագրերը բնագրի երկաթագրից աւելի մեծ են, բայց ոչ մանրանկարչական. կողքից կապուած լուսանցքի զարդի, թռչունի կամ կենդանու պատկերի հետ։ Նկարագրութիւնը. Մեսրոպ եպիսկոպոս, Աբարան. 1910. եր. 332։*

Լուսանկարուած է 125ա. բնագիրը չորս անգամ մեծ է մեր նկարից։ Տախտ. ԼԹ.

56. *Մատ. Ս. Էջմ. № 260/275 (կար. 253). Աւետարան, աղնիւ մագաղաթ, 25,2×19 սմ., 269 թերթ։ ԳԻՐ. Մէջին երկաթագիր, շատ սիրուն, երկիլեան, 17×5 սմ.։ Ընթերցանութեան նշաններ ունի կարմրագիղով, բայց ոչ բուն գրչի գործ, որովհետև հին, սև թանաքով կէտադրութեան մօտ, կայ երբեմն և կարմիրը։ ԳՐԻՉ. Յովհաննէս գրիչ։ ՍՏԱՑՈՂ. «Սմբատ Պատրիկ որդի Վահրամայ» կամ «Սմբատ որդի Վահրամայ ք՝ասաէր և բարեյաղթող Պատրիկ», որ աւետարանիս գրչութեան տարին առել է «զձեւ և զկարգ կրաւնաւորութեան» և «անուանեցայ Յովհաննէս ըստ վերակոչման հրաժարելոյ իմոյ ի ծփանաց կենցաղոյս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1071—1078 թ. փրկչական. Թուականի միաւորը չի կարդացուում. «ի հինգ հարիւրորդի քան . . . դի ամի Թուաբերութեան հայոց (ընդդծուածը հազիւ տեսանելի) ի թագաւորութեանն Յունաց Միխայլին որդւոյ Տուկիծին (1071—1078) . . . . (մի կամ երկու բառ.) ի կուրապաղատութեանս Մարեմայ բարեպաշտի եւ հզաւրի . . . (մի բառ) եւ ա՛ն որդւոյ. յամս ա՛ծապատիւ և հոգևոր ա՛ն Գրիգորիսի եւ ա՛ն Գեորգայ»։*

Նկարուած է յիշատակարանի մի հատուածը. բնագիրը 11×11½ սմ., մեր նկարը 10½×11,2 սմ.- Տախտ. ՀԲ.

57. *Մատ. Ս. Էջմ. № 257/288 (կ. 250). Աւետարան, մագաղաթ, 22×16½ սմ.։ ԳԻՐ. Մէջին երկաթագիր, երկիլեան, իւրաքանչիւրը 17×5,3, սմ. ներքևի ծանօթութեան հետ։ ԳՐԻՉ. Ահարոնի գրիչ։ ՏԵՂ. «Աւարտեցաւ ս՛ր աւետարանս ի մայրաքաղաքս Աղևկաանդրու ընդ հովանեաւ Յովհաննու աւետարանչին»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1099 թ. փրկչական. «ի թուականութեանն հայոց ՇՀՀ. գրեցաւ ա՛ր (աւ)ետարանս»։*

Լուսանկարուած է 171ա. բնագիրը և լուսանկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԽԵ.

Ծանօթ. *Ուշադրութեան արժանի են կարմրագիղով, շեղագրին մօտեցող, անցման բոլորգրով յիշատակարանները 75ք. Մատթէոսի վերջում, և 280ք. Յովհաննու վերջում՝ գրչի անունով։ Նոյն գրով են և աւետարան-*

ների վերնագիրները։ Կայ մի յիշատակարան 125ք. ՈՒԲ (=1193 Թ.) թուականով, իսկական ձեռագիր։ Մարկոսի ամբողջ աւետարանը սրբագրուած է բոլորագիր—շեղագրով կամ առողանութեան նշաններ դրուած, բայց ոչ բուն դրչի ձեռքով, հաւանօրէն ԺԲ—ԺԴ. դարում (առաւօս բառն այսպէս դրուած)։

58. *Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 124/2600. Ճառընտիր, Առ որս Աստուածաբանի, հատոր, մագաղաթանման, կոկած և օսլայած թուղթ, 26×18½ սմ., 265 թերթ։ Գիր. Սքանչելի, միջին երկաթագրով. վերնագրերը կարմրագեղով և փոքր երկաթագրով, նոյնպէս շատ գեղեցիկ. 16,8×10,8 սմ.։ ԳՐԻՉՆ ու ԺԱՄԱՆԱԿՆ անյայտ։ ՍՏԱՑՈՂ «Գրիգորէս Հայոց կաթողիկոս» 26. կամ «Հոգևոր տ՚ը Գրիգորէս» 79ա. տես և 83ա 116ա. 158ք. 181ք. 211ք և 240ք. ընդգծուած յիշատակարանները խոշոր երկաթագրով։ Ո՞ր Գրիգորիան է, դժուար է ճշդութեամբ որոշել. կարծում եմ Գրիգոր Վկայասէրը կամ Գրիգոր Գ., ուրեմն ԺԱ—ԺԲ. դարու գիր։*

Նկարուած է 179ք. բնագիրը 14,2×10½ սմ., առաջին տողը. մեր նկարը 13,7×10, քիչ փոքր բնագրից։ Տախտ. ՀԱ.

59. *Մատ. Ս. Էջմ. № 898/985(Կ. 879)։ Ճաշոց· նկարազարդ, մագաղաթ, 31½×22½ սմ., 281 թերթ։ Գիր. Միջին, ուղղանկիւն երկաթագիր, խրատները փոքր երկաթագիր. գեղեցիկ գրչութեամբ։ ԳՐԻՉ, ԺԱՄԱՆԱԿ, ՏԵՂ. Անյայտ. համարում եմ ԺԱ.—ԺԲ. դարու գործ։*

Նկարուած է 155ա. բնագիրը 8,9×15,1. մեր նկարը 9,2×15½ սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀԳ.

60. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1239/1214 (Կար. 1209)։ Մեկնութիւն մարգարէութեան Եսայեայ՝ Յովհաննու որդւոյ Մուշին. հատոր, մագաղաթանման թուղթ, 24½×17½ սմ.։ Գիր. Անցման բոլորգիր, երկաթագրի և շեղագրի խառնուրդով, մի իջեան, 20×15½ սմ ։ ԳՐԻՉ և ներկիչ. Յոհաննէս . . . կրաւնաւոր որդի Մուշին և աշակերտ ս՚ը վարդապետին Թադէոսի»։ ՏԵՂ. «ի գեղս, որ կոչի Մարմէտ (Վասպուրականի), ընդ հովանեաւ ս՚ը գերեզմանի վարդապետին Թադէոսի» (հեղինակի ուսուցիչը)։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1118 Թ. փրկչական. «եւ գրեցաւ ի Շկի թուականիս հայոց . . . ի հայրապետութեանն տ՚ն Դաւթի հաոց կաթողիկոսի ի Վասպ.»*

Ծանօթ. *Այս Ձ-ը արժանի է ուշադրութեան իւր խառն գրչութեամբ, և իբրև հեղինակի ձեռքով գրուած սկզբնական օրինակ (original) unicum, որից արտագրութիւն յայտնի չէ մինչև այժմ։ Հեղինակը յաճախ նոր բաներ է աւելացրել և այդպիսի դէպքերում շեղագրին աւելի մօտ ձևերով։ Ինքն էլ ներողութիւն է խնդրում «վասն տգիտութեան գրոյս»։ Մի յետին ձեռք աւելացրել է էջատրութիւնը և լրացրել պակաս թողած տառեր. մի երկրորդ, աւելի յետին ձեռք կարմիր թանաքով անատել, նշաններ դրել։ Ընտրել ենք այնպիսի երես, ուր յետին ձեռքը շատ քիչ ներութիւն է մտցրել. եղածները հետևեալներն են. ա) չորրորդ տող. «եւ եթէ», եւ-ի վերայ բոլորակ նշան՝ կարմիր թանաքով. բ) երրորդ տող «յայտ առնէ», ն-ի գլխիկը սև թանաքով կերացրել է. «զոր աւրինակ այր տէր» բառերի վերայ մի մի բութ աւելացրել. գ) իննե-*

բորդ տող «ցանգայ», յ-ն յետոյ է աւելացրել. դ) տասներորդ տող «քննդղ», ո-ի ներքին մասը միացրել է, որպէս զի օ դառնայ, որով և սրբագրողի ժամանակը ԺԲ-ի վերջ, ԺԳ. դար կարող ենք համարել։

Այս Զ-ի մասին տես. Աբարատ. 1913 թ. Յունուար. Կ. Եպ.-ի յօդուածը։

Նկարուած է 93 եր., բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. Ծ.

61. *Մատ. Ս. Էջմիածնի, № 905/832 (կար. չկայ). Ճաշոց, լուսանցքի զարդերով, մագաղաթ. 21½×16½ սմ., թերթ 250։ Գիր. Մխիթարի, սքանչելի երկաթագիր, խտասները փոքր երկաթագիր, մի իջևան, 14½×10,2 սմ. Գրիչ. Գէորգ Սկևռացի (ոչ Լամբրոնացի) բանասիրական ճանապարհով գտնուած. Սկևռացի գրչութեան գլխոյն հնագոյն ներկայացուցիչներից մէկը. «ընդ որս եւ ես ժամիմ պաղատանաւք յընթերցողացդ յիշել զաշխատող սորա զԳեորգ, որ մեծաւ ջանիւ գրեցի զսա յընտիր եւ յայնիւ յաւրինակէ»։ Ստացող. Ստեփանոս քահանայ։ Տեղ. Անյայտ, բայց հաւանօրէն Սկևռան։ Ժամանակ 1154 թ. փրկչական. «Ո՞ երբորդի երբորի թ(ուա)ականիս հայւոց գրեցաւ ա՞ ծայրն բուրաստանաց ծաղկագումար մատեանս»։*

Նկարուած է 66ք. ամբողջ երեսը. 14×10 սմ., մեր նկարը 11,3×7,8սմ. Տախտ. ԾԼ.

62. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1687/1890 (կար. 1645). Եղիշէ պատմագիր, բուղթ, թերթ 250։ Գիր., Անցման երկաթագիր՝ բոլորգրի ձևերով խառն, մի իջևան, 17½×10½ սմ.։ Գրիչ. Դաւիթ։ Ստացող. Գրիչը և հարազատ եղբայրը Մխիթար։ Տեղ. «ի վանս կոշա, ընդ հովանեաւ սրբոյ Ստեփաննոսի»։ Ժամանակ. փրկչական ՌՃՀԴ=1174 թ. «ի հայկազեան թուականիս վեցհարիւրերորդի եւ երկուց տասանց եղակաւ միով առաւելեալ. Եւ ըստ նորում շրջանիս միոյ յորելենի եւ երից տասանց եւ քառից երկուց» յիշատակարան 208ա—208ք.*

Նկարուած է 208ա. բնագիրը 17½×10½սմ., մեր նկարը 14½×8½ սմ.։ Տախտ. ԼԷ.

64. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1561/1568 (կ. 1523) Նարեկ. Նկարազարդ, ազնիւ մազաղաթ, 15,2×11½, 336 թերթ։ Գիր. Փոքր երկաթագիր, սքանչելի, մի իջևան, 10,2×7½ սմ.։ Գրիչ. «Զողորմելի գրիչս Գրիգոր, աղաչեմ յիշել ի տ՚ր. 28ա.։ Ստացող. Ներսէս Լամբրոնացի. «Ստացաւ սորա զՆերսէս, զորդի մեծազաւր սեւաստոսի Աւշին յիշես. ի ք՚ս 55ք. տես և 115ք. 174ք.։ Տեղ. Անյայտ, բայց հաւանօրէն Սկևռայի վանքը։ Ժամանակ. 1173 թ. փրկչական. «Թու. ՈՒԲ»։*

Ծանօթ. *Առաջին երեսն ամբողջապէս ոսկեգիր է. ազնիւ ոսկով են գրուած նաև գլուխների սկզբնաւորութեան և պարբերութիւնների առաջին տողերը։ Գլուխների վերնագիրները կարմիր և բնագրից աւելի փոքր տեսակի երկաթագրով։*

Նկարուած է 10ա. ամբողջ երեսը. 10,2×7½սմ., մեր նկարը քիչ փոքր 9,7×7,2 սմ։ Տախտ. ԼԹ.

65. *Մատ. Ս. Էջմ. Գ.№ 482/3795 Տօնապատճառ. Կաճեկազմ. 40×26½ սմ., Թուղթ. 40×26½ սմ։ Գիր. Արևելեան, խոշոր բոլորգիր (անցման, միջին*

երկաթագրից բոլորգրին). երկլյան, 31½×9 սմ։ ԳՐԻԶ. Փիլիպպոս քահանայ. Կազմող. Ակոբ։ Գրչութեան ժամանակից է կազմը, 1191 թուից։ «ի ՌՂ։ թվ. հայոց կազմեցաւ տաւնապատճառս այս արդեամբ Ցաւղկայ ազախնոյն ք՝ի . . . » 208ᵝ.։ Կազմի առաջին երեսին շղագրին մօտ բոլորգրով գրոշմուած է. «Փիլիպպոսի է. զԱկոբ յիշեայ ի ք՝ս»։ ՍՏԱՑՈՂՔ. Գրիչը և իւր կինը, Մարեմ տիկին (մայր մանկանց իմոց Մարեմ տիկին), որ ապա ՈՂ=1191 թուին նուիրում են «Ա՛ծընկալ ս՛ը նշան»ին (Գեղարդին)։ ՏԵՂ. «ի ս՛ը ժողովարանիս Այրիվանից. ընդ հովանեաւ սրբոյ Ա՛ծածնի և ս՛ը վկայից»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1190 թ. փրկչական. «ՈՂթ». (տես պատկերը), լուսանցքում։

Նկարուած է 156ᵝ. բնագիրը 8½×9½ սմ., մեր նկարը 8×9 սմ. առաջին տողը լուսանցքի թուականի հետ։ Տախտ. ԿԲ.

66. Մատ. Ս. էջմ. № 921/948 (կար. 901), ճառընտիր Եփրեմի. հատ մագաղաթանման թուղթ, 26×16½ սմ. 298 թերթ.։ ԳԻՐ. Արևելեան բոլորգիր, անցման (փոքր երկաթագրից), մի իջևան 19,2×11,2 սմ.։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՑՈՂ. Յոհաննէս 66ᵚ. 141, 145ᵚ. 170ᵝ. զՅովհաննէս գրող և զհայր իմ Սարգիս բժիշկն յիշեսջիք և ա՛ծ զձեզ յիշէ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1196 թ. փրկչական. «ի թուիս (sic)։ ՈՂե» 170ᵝ և 231ᵚ։ Երկու տեղն էլ թուականի գրութիւնը տարբեր է բնագրից, բայց նոյն ժամանակի և գրչի գործ եմ համարում։

Նկարուած է 165ᵚ. Երանելոյն Եփրեմի վասն սատանայի, թէ որպէս խաբէ զորդի մարդկան եւ գայթակղեցուցանէ» վերնագրով հատուածից։ Բնագիրը 13,2×11 առաջին տողը, մեր նկարը 13×10,9, համարեա նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԼՀ.

67. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 163/2606. Մխիթարայ Գոշի Մեկնութիւն մարգարէութեան Երեմիայի։ Հատ թուղթ, մագաղաթանման. թերթ 234։ ԳԻՐ. Բոլորգիր արևելեան, մի իջևան. 18,6×12 սմ. ԳՐԻՉ. Ձեռագրինն անյայտ, բայց յիշատակարանի գրիչը և ՍՏԱՑՈՂ. Դաւիթ (Քոբայրեցի ?)։ Յիշատակարանի հեղինակը՝ անուանում է իրեն «սիրող և համակամ և յորդորիչ նորին (Մխիթարայ Գոշի) Դաւիթ». ընդօրինակել է տուել Գոշի օրինակից և սիրոյ ու շնորհակալութեան խօսքեր ունի ուղղած նորան։ «Զի անպատրաստ եղեալ իմոյս անձին ի ժամանել և գրոշմել զսա, այլ և այլում տխմարաց ետու գծել (յիրաւի, խառը գրչութիւն) և ապաշաւ ունիմ. թեպէտ և ուղղեցի յետոյ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Փրկչական 1198 թուին. « և արդ իմումս գրութեան զայս տառ ԲԺ ան ամ էր առմանն ե՛մի . . . և ՌԽ է առ Ո ով թուականս Հայոց»։

Նկարուած է 194ᵚ. բնագիրը 12,2×11,7 սմ., մեր նկարը 8,6×8սմ.։ Տախտ. ՀԴ.

68. Պատարիկ Տ. Ծաչիկ ծ. վարդապետի։ Շարական փոքր երկաթագրով. ոչ ուշ քան ԺԲ դարը։ Նման գրով մի ամբողջ ձեռագիր գտնւում է Երուս. Հայոց Ս. Յակոբեանց մատենադարանում։

Բնագիրը 5×5 սմ., մեր նկարը 4×4 սմ.։ Տախտ. ԼԲ.

69. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 25/2589, Աւետարան. նկարազարդ, մագաղաթ, 23½×18 սմ. լուսանցքները կազմելիս կտրած. թերթ 339։ ԳԻՐ. Միջին եր-

կաթագիր հաստ գծերով, բայց սիրուն և կանոնաւոր. փայլուն թանաքով, լուսանցքի մանրանկարները և մանրանկարչական պլխատառերը ճոխ և գեղեցիկ։ ԳՐԻՉ. Սարգիս սարկաւագ։ ԾԱՂԿՈՂՔ Հայրապետ քահանայ։ ՍՏԱՑՈՂ. Կոստանդին քահանայ. ՏԵՂՆ անյայտ, բայց գրին և նկարչութեան նայելով Սեբաստիա կամ Կիլիկիային մօտ գտնուած երկրներում։ Պետք է ի նկատի ունենալ նաև բիւզանդական կայսեր անուամբ թուագրութիւնը։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1200 թ. փրկչական. «ի թուականութե՛ան հայոց ՈՒԹ, ի թագաւորութեանն յունաց Անկելոսի, ի դիտապետութե՛ն հայոց Տ՛ր Գրիգորի Ապիրատ անուն կոչեցեալ. յերեքտասան ամի առաջնոյ է՛ մի. եւ յերրորդումն ամի թագաւորութեանն հայոց Լեւոնի բարեպաշտի ի բռնակալութե՛ն այլասեռից Ուղնատնին»։

Նկարուած է 304 թ., բնագիրը 13,6×5,8 սմ., մեր նկարը 14,6×6 սմ., քիչ մեծ բնագրից։ Տախտ. ԽԶ.

72. 73. *Մատ. Ս. էջմ. № 364/987 (կար. 357). Աւետարան, նկարազարդ, մագաղաթ, 33×26 սմ. թերթ 313։ ԳԻՐ. Միջին, ուղղանկիւն երկաթագիր. աւետարանը և յիշատակարանը թէև գրուած են միջին երկաթագրով, բայց յիշատակարանի գիրն աւելի թեք է դէպի ձախ և համեմատաբար աւելի փոքր։ Երկէջ, 25×7 սմ.։ ԳՐԻՉ «Հայրապետ նուաստ քահանայ»։ ՍՏԱՑՈՂՆԵՐ. Հայր Յովհաննէս և Բարսեղ վանուց վանական. սրանց մահուանից յետոյ նրանց ներսէս քոյրորդին։ Նիւթի գլուխը տուել են Յեւանէս, պարոն Ուքան եւ Պապքան։ ՏԵՂ. Սեբաստիա. «Ընդ հովանեաւ ս՛ը Ա՛ծածնին եւ ս՛ը Սարգսի զաւրավարին, որ յանուն նոցա կանգնեցաւ ս՛ը եկեղեցիքս ի քաղաքիս Սեբաստիա»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1211 թ. փրկչական. «Յամի վեցհարիւրորդ վաթսներորդի թուականիս». տես նկարը։ «Արդ ի հայրապետութեանն ոչ գիտեմ ասել, եթէ զուտ գրեցից անուն, այլ ասեմ, թէ երից հակառակաց. Տ՛ր Յովհաննիսի, Տ՛ր Անանէի եւ Տ՛ր Դաւթի։ Իսկ ի մերում գիտապետութեանս Տ՛ր Գրիգորի ս՛ը և ընտրեալ եպիսկոպոսի»։*

Նկարուած է ա) բուն ձեռագրից 311 թ. բնագիրը 13,4×6,9 սմ. մեր նկարը 9,4×4,7 սմ.։ Տախտ. ԼԴ.

բ) Յիշատակարանից 311 թ. բնագիրը 17,3×7½ սմ., մեր նկարը 12×5 սմ.։ Տախտ. ԺԶ.

74 75. *Մատ. Ս. էջմ. № 232/378 (կար. 225), վախտանգի նկարազարդ Աւետարանը. կաշեկազմ 33½×25 սմ., հաստ մագաղաթ, 34×24 սմ., 308 թերթ։. ԳԻՐ. Աւետարանը երկաթագրով, ոչ շատ խոշոր. յիշատակարանը միջին երկաթագրով, խորաններն մէջ նետերի և կարպետների թղթ. փոքր երկաթագրով։ ԳՐԻՉ և ՆԿԱՐԻՉ. Թորոս 2ա, 9թ. 258թ. (տես. նկարը. Տախտակ Ը.)։ ՍՏԱՑՈՂՆԵՐ. «Վախտանգ որդի Հասանա որդւոյ Վախտանգայ» և նորա ամուսինը Խորիշահ «զուստր մեծ սպարապետին Սարգսի 308 ա.։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Առաջին քառորդ ԺԳ. դարու, բայց հաւանօրէն ՈԿԱ=1212 թուին, երբ Խորիշահ վերաշինեց Մեծոփայ վանքերը (տես. Բարխուդարեանց. Արցախ 171)։ Մի եկեղեցու շինութեան մասին յիշատակուած է և Աւետարանիս յիշատակարանում (Յիշատ. ամբողջ տես I. A. Орбели. Гасанъ Джалалъ, Князь Хаченскій. Сп. 1909 եր. 408- Извѣстія имп. Академіи Наукъ).*

Ծանօթ. *Հաստուածների սկզբնագիրը մանրանկարչական և առաջին տո-*

ը խեցոսկով գրուած։ Ոսկեգիր է նոյնպէս Ջօնը կապոյտ մակերևոյթի վրայ, 9ք։ Մանրանկարները ու լուսանցքի զարդերը արժանի ուշադրութեան։

Նկարուած է ա) յիշատակարանից 308ա. միջին երկաթագիր., բնագիրը 9×15 սմ., մեր նկարը 7,9×13 սմ.։ Տախտ. ԽԹ.

բ) Խորանների մէջ եւսեբեի թղթ. 2ա. փոքր երկաթագրով. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ, 10×11,8 սմ.։ Տախտ. Խ.

76 Մատ. Ս. Էջմ. № 919/947 (կար. 899), ճառք Սերբիանոսի, թուղթ, 27½×21,7 սմ., երկիջեան, իւրաքանչիւրը 25,2×7½ սմ.։ Գիր. Անցման բոլորգիր բնագիրը, իսկ մեր լուսանկարը ծեղագիր յիշատակարանից։ ԳՐԻՉ. Պետրոս գրիչ, որի եղբայրն է Սիմեոն։ ՍՏԱՑՈՂ. Հայր Ականց անապատի Թորոս և միաբանութիւն. «Տրամանաւ երից երանելոյ հարւոն Թորոսոյ և այլ միականաւ և միախորհուրդ եղբայրութե՛ա»։ ՏԵՂ. «ի գերահռչակ անապատս, որ կոչի Ակներ, ընդ հովանեաւ ս՛ր Ա՛ծածնիս և ս՛ր Առաքելոցս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1215 թ. փրկչ. (տես լուսանկարը, Տախտակ ԽԷ). «ի թագաւորութե՛ն հայոց Լեւոնի յաղթողի եւ բարեպաշտի եւ ի հայրապետութե՛ն Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի»։

Նկարուած է յիշատակարանը, շեղագիր, բնագիրը 13,6×8,8 վերջին տողը, մեր լուսանկարը 14×8,3. Տախտ. ԽԷ.

77. 78. 125. Մատ. Ս. Էջմ. № 230/1519 (կ. 223), Բագնայրի աւետարանը. 299 թերթ, ընտիր մագաղաթ, 41,8×29,2 սմ.։ Գիր. Խոշոր երկաթագիր, երկիջեան, 29×7,8 սմ., առանց ներքևի ծանօթութիւնների։ ԳՐԻՉ. Իշխատիս գրիչ. ՍՏԱՑՈՂ. Իշխանաց իշխան պատրոն Խաւռաս և իւր կինը Խաթուն. «Զալատրոն Խաւռաս որդի Ամիր Սարգսի եւ զամուսին իւր զԽաթունն յիշեսջիք յաղաւթս, որ առացան զաւետարանս Բագնայրի Ա՛ծածնիս վանն յիշատակի իւրեանց սիրելի եւ անդրանիկ Սանասային, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ ի ք՛ս եւ սուգ մեծ եթող ծնաւղաց իւրոց, որք կարդայք յիշեսջիք ի ս՛ր յաղաւթս ձեր, աղաչեմք». 99ք.։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Ուրիշ տեղ ցոյց էինք տուել, թէ գրուած պիտի լինի 1212—1223/9 տարիների մէջ (Անահիտ 1911։ Մայիս—Յունիս եր. 102), բայց պատահմամբ վերջերս գտանք սորա յիշատակարանի մի պատառիկը, որպէս պահպանակ № 1259|1134 ձ-ի, որից պարզուեց, թէ գրուած է «ՈՁԱ, (=1232) թուին։ ՏԵՂ. «ի մեծահռչակ ուխտս ի Հոռոմոսի կոչեցեալ վանք»։

Նկարուած է ա) 2ա. աւետարանից, մեծ երկաթագիր, բնագիրը 13×7,8 սմ., մեր նկարը 12,8×7,7, գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԾԲ.

բ) Յիշատակարան բուն գրչի, միջին երկաթագիր 297ք. բնագիրը 11×15½, մեր նկարը 10,9×15,3, գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. Լե.

գ) Յիշատակարան յետին, բոլորգիր 297ա., բնագիրը 28½×17½ սմ., մեր նկարը 9×15½ սմ.։ Սորա ժամանակը 1308 թ. փրկչական։ Տախտ. Հէ.

79. Մատ. Ս. Էջմ. № 2093/2101 (կ. 2050). Բանք յԱռ որս Աստուածաբանի կամ Գիրք Առաքելոց. թուղթ, 17½×12½ սմ.։ Գիր. Արևելեան բոլորգիր, մի իջևան, 13,8×8½ սմ.։ ԳՐԻՉ. Սահմանոս Աղթամարցի. ծնողն է Յոհաննէս, «ս՛ր Սարգիս հաւրեղբայր»։ ՏԵՂ. «ի վանքս Խորանաշատ կոչեցեալ, ի նահանգիս Աղուանից, ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ Ա. Ծածնիս».

204ա.։ «Ի դաւառիս Գարդմանայ առ ոտս ուղիաճեմ և ա՛ծարդիւնական վարդապետիս Վանականի, որ փայլէ ի ժամանակիս որպէս զաստղ առաւօտուս» 85բ։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1223 թ. փրկչական. «ի ՈՀԲ թուաբերութե՛ս մերմին ազանց»։

Նկարուած է 102ա. բնագիրը 8,3×9,3 սմ., մեր նկարը 8×9 սմ։ Տախտակ. ԽԴ.

80. Ձեռագիրը սեպհականութիւն է Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի. Աբիսաոսէլի Սաղոմոնեան և Նիւսացու Յաղագս կազմութեան. թուղթ. ԳԻՐ. բոլորգիր։ ԳՐԻՉ. Սահմանոս գրիչ. ԺԱՄԱՆԱԿ. 1239 թ. փրկչական. «գրեցաւ ի թե. ՈՁԸ»։

Երկրորդ մասը (Նիւսացի) գրուած է նոյն գրչի ձեռքով 1244 թուին, Սմբատ արքայեղբայր Գունդստապլի խնդիրքով, Ատանայում։ «Գրեցաւ գիրս կազմութե՛ հանճարայեղձ բանի, Գրիգորի ա՛ծխատաս անձին, ձեռամբ Սահմանոսի նուաստի անարուեստ գրչի և մեղապարտ անձին, ի խնդրոյ մեծ սպարապետին Հայոց Սմբատա, որդւոյ Կոստանդեա մեծ աթոռապահին Հայոց և եղբաւր Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, որ և առացաւ զսա ի յազատ արդեանց իւրոց ի վայելումն իւր և իւրոցն և ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ յետ աստեացս. գրեցաւ սա ի թուականութե՛ս ՈՂԹ։ Ի Թագաւորութեանս Հայոց Հեթմու (sic!) և յիշխանութե՛ն իշխանաց իշխանին, հոգելից ծերոյն Կոստան դեա և ի հայրապետութեանն ս՛ն Կոստանդեա։ Արդ գրեցաւ ի քաղաքս, որ կոչի Ատանա, ընդ հովանեաւ ս՛բ և յառաջ զաւրավարին Թեոդոսի» 347բ։

Այս շրջանից է Սմբատ Գունդստապլի ձեռքով գրուած յիշատակարանները, որոնցից մէկն է 91ա, մեր նկարը։ Տախտ. ԾԵ.

81. Ազգային Մատ. կ. Պօլսոյ Հայոց, № 68. Աւետարան, նկարազարդ, ադնիւ մագաղաթ, 24×16 սմ. ԳԻՐ. Երկաթագիր միջին, երկէջ, 17×5 սմ., յիշատակարանը արևելեան բոլորգիր (արևմուտքի համար հազուագիւտ)։ Կոստանդին կաթուղիկոսի ձեռքը սովորական բոլորգրով։ ԳՐԻՉ. Յովհաննէս? (անունը գրուած է տողի գլխին և տարբեր թանաքով, որով և տարակուսելի. կարծում ենք, Թորոս Ռոսլինի գլխոցի գործ է)։ ՍՏԱՑՈՂ. Կոստանդին Ա. կաթուղիկոս Բարձրբերդցի, որ «ի տաճարսն ս՛բ կաթուղիկեացս անդանդաղ»։ ՏԵՂ. «ի ս՛բ և յաշխարհամուտ յաթոռս Հռոմկլա, ընդ հովանեաւ ս՛բ Լուսաւորչին մերոյ և ա՛ծանելոյ ս՛բ Նշանին»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1253 թ. փրկչական. «Արդ գրեցաւ ս՛բ աւետարանս, ի թուականութեանս հայոց։ ՁԲ»։

Նկարուած է 574 եր. Յիշատակարանից հատուած և Կոստանդին կաթուղիկոսի ձեռքը. (տես և Ալիշան. Սիսուան 545)։ Տախտ. ԽԵ.

82. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 251. Աւետարան, ոսկեհնաքար. կաշեկազմ, Շղթայակրի ժամանակից. 27×19 սմ.։ Մագաղաթ. ընտիր, «մազդատ պայծառ». երկիլեան։ ԳԻՐ. Հրաշալի բոլորգիր. ԳՐԻՉ. Թորոս Ռաւալին?։ Նկարիչ. Թորոս Ռաւալին . «Ուստի և իմոյ անարժանութե՛ս Թորոսի, մականուն Ռաւալին կոչեցելոյ հրաման տայր (Կոստանդին կաթ.) զգործն գրչութե՛ ի գործ արկանել յա՛ծապարգև այս մատեան ս՛բ աւետարանիս, առատաձեռն ծախիւք, զանազան նիւթիւք և երփն երփն գունաւք վայելչացուցանել զսա, որ և ես ըստ կարի իմում լցի զփափաք նորա» 320ա։ ՍՏԱՑՈՂ. Կոստանդին կաթուղիկոս. «Հրամանաւ և ծախիւք արի երջանկին և երիցս երանելոյ սըր-

բազանի և ա՛ծապատիւ Տ՛ն Կոստանդնեայ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց», որ «ունէր և զգրասիրութիւն՛ հնորհս»։ ՏԵՂ. «յա՛ծապահ գղեակս Հռոմկլա, ընդ հռանեաւ (sic) սրբոյ Նշանիս Վանդոյ և սրբոյ առաքելոցն, որ յանուն ս՛ր Փրկչին և սրբոյ Ա՛ծածնին և սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին և այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ պաշտին աստ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1260 թ. փրկչական. «յամի եւթն հարիւր և իննևերորդի թուականութեա՛ն հայոց»։

Ծանօթ. Կիլիկեան շրջանի Հայ գրչութեան գեղեցիկ գործերից մէկը իւր գրով, փառագրերով և պայծառ ու երիւնեղանդ նկարչութեամբ։ Ոսկին գործածուած է մեծ քանակութեամբ։ Մեր նկարը Ջօնի մի երեսն է 14՝՝. (միշտ երկու երեսից բաղկացած և Կիլիկեան շրջանի փառագարդ ՁՁ-ում ընդհանրացած, յատկապէս Հռոսլինի գպրոցում). ոսկի մակերևոյթի վերայ, կարմիր տողերի մէջ, գիրը կապոյտ, սպիտակ գծիկով եզերուած։ Տարաբաղդաբար իսկականի չափը չունիմ նշանակած։ Տախտ. ԾԳ.

83. Մատ. եր. Ս. Յակոբ. № 2660/105, Աւետարան նկարազարդ։ Կազմն արծաթապատ, նոր. $22^1/_2 \times 18^1/_2$ սմ.։ Ընտիր մագաղաթ, 290 թերթ.։ ԳԻՐ. Մաքուր բոլորգիր, երկիլեան, $16^1/_2 \times 5^1/_2$ սմ. ներքևի ծանօթութեան հետ։ ԳՐԻՁ. Աւետիս գրիչ և քահանայ աւետարանների համար. տ. 139, 224՝՝.։ Իսկ յիշատակարանի գրիչն է Թորոս Հռոսլին, նշանաւոր մանրանկարիչը այս և ուրիշ ձեռագիրների։ ՍՏԱՑՈՂ. «Ծիրանածին պարոն Լևոն», «իշխանաց իշխան», «որդի ք՛ոադսակ ս՛ր արքային Հեթմոյ». 288՝. ՏԵՂ. Յիշատակարանը, որից և մեր նկարը, գրուած է Հռոմկլայում. «Ընդ հովանեաւ ս՛ր և ա՛ծաբնակ տաճարացս, որ յանուն ս՛ր Փրկչին և սրբոյ Ա՛ծածնին և սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ, և այլ ևս բազմահաւաք սրբոցս, որ պաշտին յաշխարհամուտ աթոռս Հռոմկլա»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1262 թ. փրկչական. «յամի եւթն հարիւրերորդի տասն և մի երորդի թուականութեանս հայոց». «ի հայրապետութեանն ա՛ն Կոստանդնեայ սրբազան կաթուղիկոսի Հայոց և ի բռնակալութեան աղգին Նեստոդաց, որք կոչին Դադար»։

Ծանօթ. Մանրանկարներից կարևորագոյնը Լևոն Գ-ի և իւր մատաղահաս թագուհու պատկերներն են, թագաժառանգ ժամանակ։ Աւետարանիչների պատկերները յետին գործ են, Թղթի վերայ։ Առաջին կազմողը, գրութեան ժամանակից, եղել է Առաքել Հնազանդենց, որի անունը յաճախ յիշւում է ՁՁ-ի մէջ, իբրև նշանաւոր կազմարար։ Հանդ. Ազգագր. XX. 1910. Յօդ. Մես բոզ եպիսկ.

Նկարուած է յիշատակարանից 285՝. Թորոս Հռոսլինի ձեռքը, մի ամբողջ երես. բնագիրը $16^1/_2 \times 10^1/_2$ սմ., մեր նկարը $12^1/_2 \times 8{,}7$ սմ.։ Տախտ. ԿԳ.

84. Մատ. Ս. Էջմ. № 928/823 (Կար. 908) Ա՛ր որս Աստուածաբանի. բուղթ, $16{,}8 \times 12^1/_2$ սմ. 172 թերթ։ ԳԻՐ՝ Խոշորաձև բոլորգիր՝ մի իջևան, $13{,}8 \times 9{,}8$ սմ.։ ԳՐԻՁ. Յովհաննէս սարկաւագ, որի ուսուցիչն է «վարդապետն ս՛ր Յովաննէս» . . . որ սպանեալ եղև յանաւրինաց»։ Առաջին ուսուցիչն է «հայր Յակոբ»։ Գրչի ծնողներն են Շիրին և Սափրա, եղբայրները Աւետիս և Շահնշահ։ Գրչի առաջին գիրն է սա։ ՍՏԱՑՈՂ. Հաւանօրէն Յովհաննէս վարդապետ, գրչի ուսուցիչը, որովհետև գրուած է ի վայելումն «հոգևոր հաւր վարդապետին և ուսուցչին», անունը ջնջուած։ ՏԵՂ. Եկեղեաց գաւառի երզընկա քաղաքում, «Ընդ հովանեաւ ս՛ր Փրկչիս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1266 թ. փրկ-

չական. «ի թուականութեանս հայոց ՙԼՃ. ու ի ժ՞ե, ի հայրապետութեանն ո՞ն Սարգսի մարհասիայի մեծի». (տես. լուսանկարը).

Նկարուած է յիշատակարանը $171^{բ}$., բնագիրը 13×9,2 սմ. առանց վերջին տողի, «յիշեայ» և՞ն. մեր նկարը 14,4×10,1, ուրեմն բնագրից քիչ մեծ։ Տախտակ ԾԴ։

85. 86. Մաշ. Ս. Էջմ. Տաթև 9/4139. Տօնապատճառ վարդանայ վարդապետի. թուղթ, 25×17 սմ., 517 թերթ։ Գիր. արևելհան բոլորգիր, յատկապէս Տիրացու գրչինը. մի իջևան, 19×11,8 սմ.։ Գրիչներն են Յովսէփ և Տիրացու. վերջինս Վարդան վարդապետի՝ գրքի հեղինակի՝ աշակերտը, «ի վանանդ գաւառէ, ի կարս քաղաքէ»։ Սորա գրածն է նաև Ս. Էջմ. Մաշտոցադարանի № 1204/1119։ ՏԵՂ. Հաղբատ, «ընդ հովանեաւ սիրելոյս տ՞ուընական ս՞բ և ա՞ծ ընկալ Նշանիս և . . . Ա՞ծածնիս». $516^{բ}$.։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1267 թ. փրկչական. «(իթուակա)նութե՞ն Հայոց ՉԺԶ», «յաթոռակալութե՞ն ո՞ր Յո՞վի, մեծի հռետորի և ս՞ք վերադիտողի», որ Հաղբատայ վանահայրն է։

Նկարուած է ա) 114ա. Յովսէփ գրչի. բնագիրն է 13,2×11,8 սմ., մեր նկարը 10,8×9½ սմ։ Տախտ. ԾԷ.

բ) 292ա. Տիրացու գրչի. բնագիրը 19½×11,8 սմ., մեր նկարը 14,2×8,2 սմ։ Տախտ. ԿՀ.

87. Մաշ, Ս. Էջմ. Գ. № 295/3082. Տօնապատճառ, թուղթ, 20½×16 սմ., թերթ 477։ Գիր. Բոլորգիր, մի իջևան, 16½×11½ սմ.։ ԳՐԻՉ. Սկևռայի գերեզմանի դպրոցի նշանաւոր ուսուցիչ Գէորգ Լամբրոնացին, պատանեկութեան հասակում, երբ կիլիկիայից գալով՝ աշակերտում էր Վարդան վարդապետին Խոր վիրապում։ ՍՏԱՑՈՂ. Գրիգոր վարդապետ, «սպասաւոր բանի», եղբայր վերոյիշեալ Վարդանայ վարդապետի։ ՏԵՂ. Սկսած է Խոր վիրապում, շարունակել է Սաղմոսաւանքում և վերջացրել Թեղենեաց վանքում։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1268 թ. փրկչական. «ի շրջապայութե՞ ամանակաց թուաբերութե՞ հայկականս ազին առաքելոց յարաբարդեալ ամաց չորեքտասան յիսնեկաց՝ հանդերձ առաջին կատարեալ թուով վեցեկաւ ընդ տասնեկի շարամանելոյ»։

Ծանօթ. Գրիչը հատուածների վերջում, երբեմն, գրում է յունարէն. օր. 138 κε ελεησον γοργγ. Յիշատակարանից կարևոր քաղուածներ Գրչի, Ստացողի, Վարդան վարդապետի մասին, և՞ն, տես «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածու. Գիրք. Ա. 1913. 31—32.

Նկարուած է 476ա. յիշատակարանից. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԾԵ.

88. Մաշ. Ս.Էջմ. № 222/287 (կ. 215), Աստուածաշունչ թերթ, սկսւում է Յովբից. 21×15 սմ., 287 թերթ. Ընտիր մագաղաթ, մակերևոյթը ողորկ և շոշափելիս դուրեկան։ Գիր. Գեղեցիկ բոլորգիր, երկիջեան, 16½×5 սմ.։ ԳՐԻՉ. Կոստանդին քահանայ գրիչ։ ՍՏԱՑՈՂ. Պետրոս (քահանայ կամ կրօնաւոր), «որ եւ գրել զսա ի վարժուին անձին իւրոյ և ծնաւղաց իւրոց և բնաւ զարմին»։ Պետրոսը իւր կողմից խնդրում է յիշել ոմն քահանայապետի, որ իւր ուսուցիչն է եղել «եւ բազում սատարութի՞ս ընձեռեալ մեզ ընչիւք և աւրինակաւ»։ Տարաբաղդաբար ուսուցչի անունը քերուած է յիշատակարանի մէջ։ Ժամանակի կաթուղիկոսն էլ (Կոստանդին Բարձրբերդցի՞, թէ Յակոբ Կլայեցի)

«մանաւոր աւգնեաց մեզ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1268 թ. վրկչական. «Արդ գրեցաւ սա ի թվիս հայոց ՉԺԸ, ի թա՞գուհե՞ն Հեթմոյ բարեպաշտի, ի դիտապետութե՞ն Տ՞ն Ցակովբայ (ընդգծուածը յետին գրչով քերուածի վերայ), որ յայսմ ամի կարգեցաւ առաջնորդ ս՞ր եկեղեցւոյ հայկազեան քրիստոնէիցս և յաջորդ աթոռոյ ս՞ր լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի. յամսեանն փետրվար, որ աւր ԻԲ էր»։

Ծանօթ. Վերնագիրները կարմրագեղով. պարբերութիւնների սկզբնատառերը կարմիր երկաթագիր. գլուխների առաջին գիրը գծական—բուսական զարդագիր, միագոյն, բայց կինեմոնագոյն։ Թուականի տասնաւորը քերուած է յիշատակարանի մէջ. պէտք է լինի Ժ, որով և ՉԺԷ Թուականը համապատասխան կլինի Ցակոբ Կայեցու կաթուղիկոսութեան առաջին տարուան, համաձայն յիշատակարանի։

Նկարուած է 219ա. բնագիրը 11×11 սմ., մեր նկարը 10×10 սմ., քիչ փոքր բնագրից։ Տախտ. ԾԹ.

89. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 359/2627։ Ատուածաշունչ, նկարազարդ, նուրբ մազաղաթ. 541 թերթ։ ԳԻՐ. բոլորգիր փոքրատեսակ, երկիջեան, 19×5½ սմ.։ ԳՐԻՉՆԵՐ. Ցակոբ 141բ և Սարգիս քահանայ (Պիծակ). 259ա, 284ա. վերջինս և Նկարիչն է. նա գրել է Նեեմիից մինչև վերջը։ ՍՏԱՑՈՂ և ԺԱՄԱՆԱԿ. Ցակոբ կաթուղիկոս Կայեցի (1268—1287)՝ հաւանօրէն վաթսունական թուականների վերջերին, երբ արդէն Սարգիս Պիծակ ծեր էր։ Գուցէ Ցակոբ գրիչն էլ նոյն լինի տատցողի հետ, որ գրել է կաթուղիկոս դառնալուց առաջ։ Տատցողի յիշատակարաններ. 309բ։ 399բ. ԿԱՋՄՈՂ. Ցովհաննէս սարկաւագ, 541ա., գրութեան ժամանակից՝ նշաններից դատելով։

Վերջին նուիրատուն՝ եւդինէ տիկին, քոյր Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի։

Նկարուած է միայն Սարգիս քահանայի գիրը. 445բ. բնագիրը 19×5½ սմ,, մեր նկարը 11×3 սմ։ Տախտ. Հ.

90. Մատ. Ս. Էջմ. № 365/382 (կ. 358), Աւետարան. թուղթ, 34,2×25,2 սմ.։ Թերթ 353։ ԳԻՐ. Անցման, խոշոր, արևելեան բոլորգիր, որ Մեծ Հայքում ԺԳ. դարում և մասամբ յետոյ գործադրւում էր երկաթագրի փոխարէն։ Երկիջեան 25,7×6,7 սմ.։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՑՈՂ. Առաքել քահանայ. ՏԵՂ. Աստապատ գիւղաքաղաք, ընդ «հովանեաւ ս՞ր Վարդանիս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ.«(ե)աւթն հարիւր տասն ութ»=վրկչական 1269 թ.։

Ծանօթ. Թուականի հարիւրաւորը «եաւթն» է և ոչ գաւառաբարբառով «աւթն»=ութ, որովհետև յիշատակարանի համեմատ Աւետարանիս տատցող Առաքել քահանան մանկութեան հասակում կարնոյ քաղաքում գերի է ընկնում Թաթարների ձեռքը և Թաւրէժ բերւում, որտեղից ապա ազատուելով՝ անցնում է Գառնի ուսանելու և այնտեղից Աստապատ իբրև քահանայ։

Նկարուած է 187բ., բնագիրը 14,3×6½ սմ., երկրորդ տողից. մեր նկարը 15,3×6,9 սմ., քիչ մեծ բնագրից։ Տախտ. ԿԴ.

91. 92. Մատ. երուս. Ս. Ցակ. № 2563/8., Աւետարան, ոսկեկազմ, Շղթայակրի ժամանակից, 37,7×24 սմ., մէջքը, 9,2 սմ.։ Ճոխ նկարներով և

լուսանցքի զարդերով։ Մաքուր մագաղաթ, կաթնագոյն, լայն լուսանցքներով. 382 թերթ։ Գիր. Ընտիր, խոշորաձև բոլորգիր, երկիլեան, $21^1/_2 \times 6,8$ սմ.։ Գրիչ. Ա.-ետիք քահանայ, 373ա. 376ա. Ստացող. կեռան, թագուհի Լևոն Գ-ի, դուստր Հեթմոյ, թոռն Կոստանդեայ Լամբրոնացւոյ, որդւոյ «մեծին Հեթմոյ Սևաստոսի եղբօր ա՛ն Ներսէսի». Յիշատակարան 372բ.-378ա.։ Նուիրուած է Ակների վանքին։ Ժամանակ. 1272 թ. փրկչական. «Արդ գրեցաւ սա ի թուականութե՛ն հայկազնեա տումարիս ՉԻԱ, ի թագաւորութեան Հայոց Լևոնի ա՛ծասիրի և ի հայրապետութե՛ն ա՛ն Յակովբայ»։

Ծանօթ. Դեղեցիկ են մանրանկարչական փառագրերը։ Բազմաթիւ զարդերի և մանրանկարների հետ նաև Լևոն Գ-ի, կեռան թագուհու և զաւակների նկարը 380ա։ Տես նաև յոդ. Մեսրոպ եպիսկ. Ազգ. Հանդ. XX. 1910.

Նկարուած է, ա) 189բ., բնագիրը, առաջին տող. 6,8 սմ., մեր նկարը 3,7 սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ, Տախտ. ԾԼ.

բ) Ա.-ետիս գրչի յիշատակարանից. 378ա. բնագիրը և նկարը գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ տախտ. ԾԹ.

93. 94. Մատ. Ս. Էջմ. Գ. շար. № 1360/3710 (առաջ սեպհականութիւն Երևանի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ). Ժողովածու, որի մէջն է և «Յայտք առաքելականք» Իրենէոսի։ Թուղթ, 25×16 սմ., թերթ 383։ Գիր. բոլորգիր, լաւ, կանոնաւոր գրչութիւն, միլիջեան, $19^1/_2 \times 11,2$սմ. Գրիչ և Ստացող. Յովհաննէս արքայեղբայր (տես. Տախտակ կէ. պատ. 94. յիշատակարանը)։ Մի մասի գրիչն է Թորոս. «այ եղբայր, յիշեա զիս զԹորոս ի ա՛ր ք՛ս» 294ա։ Ժամանակ. Թէ չկայ ձեռագրում, բայց գրուած է Կոստանդին թագապահի և Հեթում Ա.-ի մահուանից՝ 1270 թուից յետոյ։ Յովհաննէս արքայեղբայրը վախճանուած է 1293 թուին (Ալիշ. Սիսուան 147, բայց կենդանի էր Ջհր թուի ձմեռը. Երուս. Ս. Յակ. 2612/57)։ Ուրեմն գրուած է 1270—1293 թ. թ. մէջ։

Ծանօթ. Ձեռագիրս unicum է Իրենէոսի «Յայտք առաքելականք»-ով։ Նկարագրութիւնը տես Des Heiligen Irenäus Schrift der apost. Verkündigung. Lic. Dr. Karapet Ter-Mekerttschian u. Lic. Dr. Erwand Ter-Minassiantz. Leipzig. 1907.

Նկարուած է ա) բուն Ձեռագրից 222ա. բնագիրը $17^1/_2 \times 8,2$ սմ., մեր նկարը $11 \times 5,1$ առաջին տողը։ Տախտ. կ.

բ) Յիշատակարանը 28բ, բնագիրը 8×11 սմ., մեր նկարը քիչ փոքր, $6^1/_2 \times 9,2$սմ. Տախտ. կէ.

95. 96. Մատ. Ս. Էջմ. № 1446/1328 (կ. 1410). Մեկնութիւն ժամագրոց Յովսեփոս Անձևացւոյ, Յաղագս զարմից Ս. Գրիգորի և Պատմ. Ներսիսի Հայոց Հայրապետի, Ձենոբ Գլակ։ Թուղթ, 25×17 սմ. Գիր. Արևելեան մեծ բոլորգրով, իւրատեսակ գեղեցկութեամբ. միլիջեան $20^1/_2 \times 11$ սմ.։ Գրիչ. Մկրտիչ քահանայ 176ա։ Ստացող. Տիրատուր, վանահայր Սաղմոսավանից. «հրամանաւ և արդեամբ» «Տ՛ բատրոյ, վերակացուի իշխողի և իշխեցելոյ վանաց, որ և Սաղմոս կոչի» 176ա. 307.։ Տեղ. «ի գեղաքաղաքիս Կարփի, ընդ հովանեաւ ս՛ը Ա՛ծածնիս և ս՛ը վկայարանիս Կիւրակոսի և Յուղիտեա»։ Ժամ. 1278 թ. փրկչական. «ի թվականութե՛ն հայոց ՉԻԷ»։

Նկարուած են 96ᵝ և 176ᵚ.

ա) Բնագիրը 19,1×11 սմ. երկրորդ տող. մեր նկարը 13½×7½ սմ.։ Տախտ. ՀԴ.

բ) Ցիշատակարանից. բնագիրը 11×11 սմ. մեր նկարը 11,2×11,5 սմ. Տախտ. ՀԱ.

97. 98. *Մատ. Ս. Էջմ. № 680/759 (Կար 666)։ Մանր ուսմունք, կաշեկազմ, 7½×11 սմ., մագաղաթ. 7½×11 սմ. թերթ 181 հինը։ ԳԻՐ. Սքանչելի բոլորգիր (տես մանաւանդ յիշատակարանը, նկարը Տախտ. ԾԶ.) ձայնանիշներով, միջին, 8½×5 սմ.։ ԳՐԻՉ. Ստեփանոս քահանայ (ժամանակով և տեղով յարմար նոյնացնելու Գոյներիցանցի հետ, թէպէտ գրի բնոյթն ուրիշ)։ ՍՏԱՑՈՂ. Ստեփանոս քահանայ «պատուական հոգևոր եղբայր մեր (գրչի)». ստացողի եղբայրներն են Կոստանդին քահանայ, Կիւրակոս, Յովսէփ սարկաւագ։ Սրանց խնամող և ուսուցիչն է «պատկառելի քահանայ և պատուելի ծերունի Դաւիթ»։ ՏԵՂ. «Ի հռչակաւոր անապատս Սկևռայ, ընդ հովանեաւ սո՞ր Փրկչի. և մաւր լուսոյ Ա.՞ ծածկի և կենսակիր սո՞ր Նշանիս, մերձ յանմատոյց դղեակս Լամբրոնի, որ է գլուխ Տարսոնի և ի ստորոտ մեծի լերինն Տաւրոսի. ի լաւ և յընտիր աւրինակաց»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1278 թ. փրկչական. «ի Թուխս հայոց Զիէ» տես. նկար 98. Տախտ. ԾԶ.,*

Նկարուած են. ա) 67ᵚ. բնագիրը. 8,1×4,6 սմ., մեր նկարը 8,5×4,7 սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ բ) 180ᵝ. բնագիրը 8,1×5 սմ., մեր նկարը 7,7×4,7. սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ, քիչ փոքր։ Տախտ. ԾԷ. և ԾԶ.

99. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1556/1563 (Կ. 1518). Նարեկ. բուլր. 17×12,3 սմ. թերթ 399։ ԳԻՐ. Աբեղեան բոլորգիր (երկաթագրախառն), միջին, 12×8½ սմ։ ԳՐԻՉ. Մարտիրոս։ ՏԵՂ. «ի վանս Վանական վարդապետ(ի), առաջ(նորդ գո)լով Պետրոս վարդապետի», Խորանաշատու վանք։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1283 թ. փրկչական. «ի ՉԼԲ թվիս գրեցաւ գիրքս Գրիգորի Նարեկացւոյ» (sic).*

Նկարուած է 312ᵝ., բնագիրը 8,2×8½ սմ., մեր նկարը 8,1×8,4 սմ., գրեթէ հաւասար մեծութեամբ։ Տախտ. Կ.

100. *Մատ. երուս. Ս. Յակ. № 2568|3., Աւետարան նկարազարդ, կազմն արծաթապատ, նոր. ՔՃՂԲ. Թուականից. 25½×19 սմ.։ Մազաղաթ, շատ ազնիւ։ ԳԻՐ. Սիրուն բոլորգիր, երկիմեան, 16½×5 սմ., առանց մանր ծանօթութեանց ներքևում։ ՍՏԱՑՈՂ. Վասակ արքայեղբայր, «տէր Ճանճոյն», կոնստանդին Թագապահի որդին։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1270—1284 թ. թ. մէջ. Վասակ արքայեղբօր մահը «ՉԼԹ», «ի մարտի ամսոյ ի ԺԹ» (տես. Ձեռ. Ս. Էջմ. մատ. № 226|195, 118ᵝ. յիշատակարանը)։*

Ծանօթ. Ձ-ը մէկն է ԺԹ. դարու գրչութեան կարևոր ճեացորդներից՝ մանրանկարների և փառագրերի ճոխութեամբ։ Մանրանկարներից նշանաւորագոյնն է ստացողի և իւր երկու որդւոց պատկերները, որոնց տակն էլ Յովհաննէս արքայեղբօր մահագրութիւնն է, մեր նկարը, 320ᵚ։

Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԾԶ.

101. *Մատ. Ս. Էջմ. № 944/1500 (Կ. 924). «Ճառընտիր Մխիթար Այրիվանեցւոյ» անունով յայտնի. ժողովածու թարգմանական փիլիսոփայական,*

Հին և Նոր Կրաւակարանի, ժամագրքի և ուրիշ բազմաթիւ մեկնաբանական գրքերի։ Թուղթ. վատ $35^1/_2 \times 24^1/_2$ սմ. քառածալ, 1188 թերթ. երկիջեան, իւրաքանչիւրը $28^1/_2 \times 9{,}8$ սմ.։ Գիր. Անցման բոլորգիր, մօտ շեղագրին։ ԳՐԻՉՆԵՐ. Մխիթար վարդապետ. (Այրիվանեցի) և Սարգիս «... Ողորմեացի ք՞ս ա՞ծ ո՞ր Մ՞ես վ՞դես գծաւղի և սաացչի. 40ա, տես և 879. Լուսանցքում 723բ. «զՍարգիս գրիչ առ ք՞ս յիշեայ», գրուած կարմիր թանաքով, բնագրից տարբեր, կանոնաւոր բոլորգրով։ Հաւանօրէն լուսանցքների զարդագրողը կարմիր թանաքով, Սարգիսն էր։ ՍՏԱՑՈՂ. Գրիչ Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցին, որ արքեպիսկոպոս էր ըստ 79ա. «Կոհուքիւն և փառաբանութիւն» քարոզի մէջ եղած յիշատակութեան։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Չեռագրում թէև չկայ նշանակուած, բայց նոյն քարոզի մէջ յիշուած են Յակոբ կաթուղիկոս (1268—1287), Լևոն Գ. Թագաւոր Հայոց (1270—1289), Դեմետր Վրաց Թագաւոր (1270—1287). ուրեմն գրուած է 1270—1287 թ. թ. մէջ։

Նկարուած է 1164ա. բնագիրը $12 \times 9{,}8$, լուսանկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀԲ.

102. Մատ. Ս. էջմ. № 892/979 (կար. 873). Ճաշոց Հեթում Թագաւորի, նկարազարդ, ազնիւ մազաղաթ, $33^1/_2 \times 24^1/_2$ սմ., 476 թերթ։ Գիր. Բոլոր գիր, հաստ, գեղեցիկ և կանոնաւոր, երկիջեան, $25{,}2 \times 7^1/_2$ սմ.։ ԳՐԻՉՆ ու ՆԿԱՐԻՉԸ տարաբաղդաբար անյայտ։ ՍՏԱՑՈՂ. Հեթում Բ. Թագաժառանգ ժամանակ. «Հրամանաւ ա՞ծասէր և ամենիմաստ պարոնին Հեթմոյ, որդւոյ ք՞ռապատակ ս՞ր արքային Լևոնի»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1287/8 թ. փրկչական. «ի թուականութեանս հայոց ՉԼԷ յանկ եղեալ կատարեցաւ ա՞ծախաւս մատեանս»։ Ցիշատակարան 469ա.

Ծանօթ. Հայ գրչութեան գլուխ գործոցներից մէկն է այս Չեռագիրը՝ մանրանկարների և գրերի կամ զարդագրերի պէսպիսութեամբ ու գեղեցկութեամբ։ Մեծ ուշերի ընթերցուածների սկսուածքները զարդարուն և առաջին տողերը սիրուն փառագրերով. սովորական ընթերցուածների սկսուածքը աքանչելի զարդագրով կամ թռչնագրով, պարբերութիւնների սկզբնագրերը, ընթերցուածների առաջին տողերը երկաթագիր, երկրորդը բոլորագիր, բայց ոսկով։

Նկարուած է 415ա. բնագիրը $15{,}7 \times 7{,}8$ սմ., մեր նկարը $10^1/_2 \times 5$ սմ.։ Տախտ. ԿԲ.

103. Մատ. Ս. էջմ. № 226/195 (կ. 219). Աւետաւածաշունչ (ոչ լիակատար). Ընտիր մազաղաթ, հարթ և փայլուն մաքուր ճերացած տեղերում. $24{,}6 \times 16^1/_2$ սմ.։ Գիր. Աքանչելի բոլորգիր։ ԳՐԻՉ. «Անարհնաւ գրիչ Կոստանդին ծառայ և աշակերտ վերաստացեալ ս՞նն իմում» (այսինքն Յովհաննու արքայեղբօր) 195բ։ Անյայտ գրչի գործ են 364—406 թերթերը, որոշ չափով նմանութիւն ունի Ստեփանոսի՝ Հեթում Թագաւորի Աւետաւածաշնչի գրչի հետ, բայց պնդել դժուար է։ ՍՏԱՑՈՂ. Յովհաննէս արքայեղբայր։ Մի քանի տեղ իւր իսկ ձեռքով յիշատակարաններ գրած. 370ա. 403ա. ԺԱՄԱՆԱԿ 1284—1288 փրկչ. «ի թվս հայոց ՉԼԷ գրեցաւ»։ ՏԻՂ. Սիս—Ակներ։ ?

Ծանօթ. Պարբերութիւնների գլխատառերը, հատուածների սկզբնագիրը փառագրերը և լուսանցքի սկզբնազարդերը կարմրագեղով։ Շքեղ չէ, բայց ընտիր գրչութիւն է։

Նկարուած է 139ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀԱ.

104. *Հատուած* (Fragment) *Տ. Մաչիկ ծ. վարդապետի, մագաղաթ, հանած Գանձասարի մի Աստուածաշունչի ձեռագրից։ ԳԻՐ. Գեղեցիկ, մանր բոլորգիր.։ ՍՏԱՑՈՂ. Յովհաննէս եպիսկոպոս արքայեղբայր, առացողի պատկերով, եպիսկոպոսական զգեստաւորութեամբ։ ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. ԺԳ. դարու երկրորդ կիսում, 1293-ից առաջ։*

Բնագիրը պատկերի հետ $12^1/_2 \times 8,8$ սմ. մեր նկարը $9^1/_2 \times 5,6$ սմ.։ Տախտ. կէ.

105. 106. 107. *Մատ. Ս. Էջմ. № 156/179 (կար. 150). Աստուածաշունչ հին և նոր կտակարանաց. նուրբ, ազնիւ և փափուկ մագաղաթ, $23 \times 15^1/_2$ սմ., 578 թերթ։ ԳԻՐ. Փոքրատառակ, ազնիւ բոլորգիր, երկիջեան, 19,3×6 սմ.։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՑՈՂ. Ստեփանոս Գոյնեցիցանց՝ Գէորգ Լամբրոնացու աշակերտը, ժամանակակից արհեստակիցների կողմից «անհաս գրիչ» կոչուած (Թումաս գրիչ Երուս. Ս. Յակոբ. մատ. № 888.). «այն որ լի էր և պատարուն յարհեստ գրչութեան եւ ընդ բնաւս հռչակեալ» (Ստեփանոս գրիչ «մականուն Յերկայն կոչեցեալ», 1321 թուին. Թորոս Աղբար. Սրուանձտեանցի. եր. 345)։ ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. 1292 թ. վրկչ., Հայոց ՉԽԱ։ տես նկար 106. Տախտ. Է. որ գրչի յիշատակարանն է։*

Ծանօթ. Գրքերի սկզբնաւորութիւնը, վերնագիրները կարմիր. միջին կամ փոքր երկաթագրով, երբեմն էլ բոլորգրով։ Տների գլխատառերը նոյնպէս կարմրագիր։

Լուսանկարուած են. ա) 527ա. բուն ձեռագրից, բնագրի և մեր նկարի մեծութիւնը նոյն, $11 \times 5^1/_2$ սմ. առաջին տողը։ բ) 526բ. Գրչի գլխաւոր յիշատակարանը աւելի փոքր գրով, քան Ձեռագրի գրչութիւնը, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ, $11^1/_2 \times 6$ սմ. առաջին տողը։ գ) 575բ. խիտ մանր, բայց գեղեցիկ, կանոնաւոր և մաքուր բոլորգրով, որ գրչի մեծ հմտութիւնն ու կարողութիւնն է ապացուցանում։ Բնագիրը 8, 6×12, 1 սմ., մեր նկարը 8,5×11,9 սմ., գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀԲ. Հ. կթ.

108. 109. *Մատ. Ս. Էջմ. Գ. № 22/2848, Աւետարան, նկարազարդ, թուղթ $32^1/_2 \times 24^1/_2$ սմ., 318 թերթ։ ԳԻՐ. բոլորգիր, երկիջեան, 21×6 սմ., առանց նեբքևի ծանօթութեանց։ ԳՐԻՉՆ է և նկարիչը Մոմիկ սարկաւագ (նաև քանդակագործ. տես Ալիշան. Սիսական եր. 195.)։ ՍՏԱՑՈՂՔ Յովհաննէս և Թադէոս քահանայ եղբայրները (տես. նկարը, Տախտ. ՀԳ.)։«Ի պէտս մաքրարնակ անապատին և ցանկալի մենանոցին, ի բնիկ բնակութեանն իւրեանց Ուռուքարոյ»։ «Եւ հղին յարկեղ ս՞ր նկեղեցւոյն իւրեանց սրբոյն Գէորգայ»։ ՏԵՂ. «Ի նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառիս Վայոցձոր, ի փառաբնակ և ի հոյակապ և ի հրաշակաւոր մենաստանիս Նորավանս կոչեց(ել)ոյ, յարքունապատիւ գահոյս հայրապետութե՞... և վերադիտողի տանս Սիւնեաց Տ՞ն Տ՞ր Ստեփանոսի, առաջնորդի ս՞ր ուխտիս։ ԺԱ.ՄԱՆԱԿ. 1292 թ. վրկչական. «Ի նոր շրջագայութե՞ս Մեր, ի չորեքտասան յոբէլենիս ՌՄ. թվոց յաւելմամբ. և ի ՌՄ ընտիքտիոնիս Զ իւ աճեցեալ. յեւթնեկ (sic) հարիւրիս և ի քառեկ ժ եկիս, միակիւ պատկեալ»։*

Նկարուած է ա) 148բ. յիշատակարան, կարմրագեղով. բնագիրը $21^1/_2 \times 15$, մեր նկարը 13,1×8 սմ.։ բ) Վերջին յիշատակարանից. 317բ. 22×6,1, մեր նկարը $12,6 \times 3^1/_2$ սմ.։ Տախտ. ՀԳ. ԿՉ.

110. *Մաա. Ս. Էջմ. № 1180/1526 (կար. 1152). Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ. թուղթ. $50^1/_2 \times 33^1/_2$ սմ., թերթ 906։ Գիր. Խոշոր, արևելեան բոլորգիր (երկաթագրախառն ձևերով), երկիմեան $40^1/_2 \times 10^1/_2$ սմ.։ ՍՏԱՅՈՂ. Համազասպ Մամիկոնեան Յովհաննայ վանից։ ԺԱ.ՄԱ.ՆԱԿ. 1294 թ. փրկչական. «ՋԽԳ» Հայոց։*

Նկարուած է 309ա., բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀԱ.

111. *Մաա. Ս. Էջմ. № 157/180 (կար. 151). Աստուածաշունչ Հեթում Բ.-ի, պատկերազարդ. մագաղաթ, նուրբ, փափուկ և ազնիւ, 22×16 սմ., թերթ 576.։ Գիր.-ընաթիր փոքրատառեակ բոլորգիր, երկիմեան, $18{,}2 \times 5{,}2$ սմ.։ ԳՐԻՉ. Սահմանոս (կարծում ենք Սահմանոս Դոյնեցիացին)։ Ստացող. Հեթում Բ. թագաւոր Հայոց. «Զբարեպաշտ արքայն Հայոց զՀեթում, զեկեղեցւոյ ա՛յ բարձրացուցանաւղն և զվարժեալն ա. իմաստութե՛ց, յիշման արժանի արարէք զսա, ով ոք ընթեռնոյք զսա կամ աւրինակէք, զի առացաւ զսա յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց յաստիս և յապառնումն» 47բ.։ Ժամանակ. 1295 թ. փրկչական. «թուական. ՋԽԴ գրեցաւ» 575բ.։*

Ծանօթ. Ձեռագիրը զարդարուած է ճոխ մանրանկարներով. շատերի ուրուագիծը միայն քաշած։ Գրքերի սկզբնագիրը մանրանկարչական (թըուչնագիր, մարդագիր ևլն), առաջին տողը երկաթագիր՝ ոսկով։ Պարբերութիւնների և տների գլխագրերը, «ա՛ծ», «տ՛ր ա՛ծ», «յ՛ս», «ք՛ս» իրենց հոլովումներով նոյնպէս ոսկեգիր։ Ճանկերի մէջ, գլխաւորապէս վերնագիրները կարմրագեղով, շատ հազիւ նաև կանաչ. 534աբ.։ Ձեռագիրն ընդհանրապէս մանր բոլորգրով է, բայց նախագրութիւնների մէջ շատ աւելի մանր, թէև զարմանալի կանոնաւորութեամբ։

Նկարուած է 147ա., բնագիրը և մեր նկարը գրեթէ նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԿԵ.

112. *Մաա. Ս. Էջմ. № 526/777 (կ. 513). Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց Յովհաննու Սարկաւագ վարդապետին, թերթ։ Թուղթ. հասա, 25×16 սմ., 131 թերթ։ Գիր.-Խոշոր, արևելեան, անցման բոլորգիր (երկաթագրից), մխիթեան, $18^1/_2 \times 10$ սմ.։ ԳՐԻՉ, ՍՏԱՅՈՂ, ԺԱ.ՄԱ.ՆԱԿ. անյայտ։ Հնագրական տեսակէտով ԺԳ. դարու գործ։*

Նկարուած է յիշատակարանից 51բ., բնագիրը $7^1/_2 \times 9{,}7$, մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԿԵ.

113.114. *Պատառիկ (Fragment) Տ. Խաչիկ Ծ. վարդապետի. մագաղաթ, մեծ երկաթագրով, ձայնանիշներով Շարականի։ Գրին և պատկերին նայելով ԺԳ. դարու առաջին կիսի գործ։*

Մինչև այժմ երկաթագիր շարական գտնուած չէ. ուստի և այս պատառիկները արժէքաւոր։

1ա. Բուն գիրը 9×10 սմ., մեր նկարը 6×7 սմ.։ Տախտ. ՀԵ.

1բ. Բնագիրը $14^1/_2 \times 9$ սմ, մեր նկ. $10 \times 5{,}8$ սմ.։ Տախտ. ԿԲ.

115. *Մաա. Ս. Էջմ. № 237/379 (կ. 230). Աւետարան, թուղթ $34{,}3 \times 24^1/_2$ սմ. թերթ 190։ Գիր. Հետաքրքրական բոլորգիր, արևելեան։ ԳՐԻՉ, ՏԵՂ, ԺԱ-*

ՄԱՆԱԿ. Անյայտ. հաւանօրէն ԺԹ. դարու ձեռագիր։ Երկրորդ սառցողներն են Յովհաննէս քահանայ և իւր եղբայրը Սիմէոն «Թվ. Հայոց ՊԴ»=1355 թ։

Նկարուած է 127ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՁՐ.

116. Մատ. Ս. Էջմ. № 530/500 (կ. 517), Ընդհանրական Ներսիսի Շնորհալւոյ և այլ դաւանաբանական թղթեր։ Թուղթ, 431 թերթ։ Գիր. բոլորգիր. ԳՐԻՉ. Վարդան՝ ամբողջի համար, բայց այստեղ տալիս ենք միայն Գրիգոր Անաւարզեցու ձեռքը։ ՍՏԱՑՈՂ. Գրիգոր կաթուղիկոս (Անաւարզեցի). «Զերջանիկ կաթուղիկոսն զա՞ր Գրիգոր սաացող գր" յիշեցէք աղօթիւք ի ք՞ս, այլ և զՎարդան գր". 209ա. տես 230բ.։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Ուղարկուած է կաթուղիկոսի կողմից նուէր Վլաձորի նշանաւոր վարժապետ Եսայի վարդապետ Նչեցուն «ի թվիս ՉԾԴ», 1305 թ. փրկչական. տես նկարը, Տախտակ ՀՉ։

Նկարուած է 366 բ. Գրիգոր Անաւարզեցու ձեռքը. բնագիրը 3×11 սմ., մեր նկարը 2,1×8 սմ.։

117. Մատ. Ս. Էջմ. № 159/182 (կ. 153)։ Աստուածաշունչ. թուղթ, սկզբում տեղտեղ մագաղաթ, 24×16,2 սմ., 735 թերթ։ Գիր. Բոլորգիր, երկիջեան 22½×6 սմ.։ ԳՐԻՉ. Մարտիրոս վարդապետ՝ աշակերտ Գէորգ Լամբրոնացու. 218ա. «Զմարտիրոս վարդապետ աշակերտ Գէորգեայ (Մ)կևռացւոյ (նաև Լամբրոնացի կոչուած), զգրաւղ գրոցս յիշեցէք ի տր"։ ՏԵՂ. «Գրեցի զսա ի վանքս հռչակելի, որ Գռներ կոչի, մերձ ի Բարձրն կոչեցեալ բերդ». «յանապատս Աշտարոյ ի վերայ գետոյս Շղրկայ»։ ԺԱՄԱՆԱԿ 1303—1306 թուերին՝ հետզհետէ գրելով։

Նկարուած է 185ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ԿՉ։

118. Մատ. Ս. Էջմ. № 153/177 (կ. 147). Աստուածաշունչ. Մագաղաթ, լաւ. 25,1×18,6 սմ., թերթ 609, բուն գրչինը 595։ Գիր. բոլորգիր, երկէջ, 19,8×6½ սմ։ ԳՐԻՉ. Մովսէս (երզնկացի)։ ՏԵՂ. Կարծում եմ գրուած է Կիլիկիայում և ապա նուիրած «դամբարանի սո՞ր Լուսաւորչին», «ի լերինս Սեպուհ, ի Մանիա յայրան»։ ԺԱՄԱՆԱԿ ԺԹ. դարու վերջերը կամ ԺԹ-ի սկիզբը։

Նկարուած 202ա, բնագիրն ու մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀՐ։

119. Մատ. Ս. Էջմ. № Գ. 21|3722. Աւետարան, նկարազարդ, թուղթ. 33×27 սմ., 362 թերթ։ Գիր. Հաստ և խոշորատիպ բոլորգիր, երկէջ, առանց ծանօթ. 22×8 սմ.։ ԳՐԻՉ. Յակոբ։ Նկարիչ. Սիմէոն կրօնաւոր քահանայ «ծաղկող և կազմող». «և կատարեցաւ նաղաշուքի՞ սորայ ի մեծ դաստակերտն Աստապատ կոչեցեալ»։ ՏԵՂ. «Ի մայրաքաղաքին, որ կոչի Նախիջևան, մեծ Նահապետին Նոյի շինեալ ձեռամբ տունս իւր»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1304? կամ 1306 փրկչական. Յիշատակարանից 355բ—356ա. «Արդ վերաւարտել եղև սայ ի թուաբերութի՞ս ըստ յարեթեական տումարիս հընգէտասան յորելենիս, յաւելեալ եռակի թուով. և ի յելանելո նախաստեղծին ի վանէջուք՞ե (այսպէս) վայրէն և ի ծաղկազարդ բուրաստանէն մինչև ցսոյն ամ յարարարդին միահամուռ միանգամայն ամք իրրև ՋՈ և Զ յաւելեալ քառակի թուով։ Եւ ի կենարար յայտնութի՞ էն ա՞յն բանի մինչև ցսոյն ամ շարամանեալ պարփակին ամք իրրև ՌՅ և Զ. Յորում և

թուականս Հայոց ՉԾԳ էր· ի թագաւորութեանն Հաւոց մեծաց երից երանեալ և խաղաղագիտաց ճգնաւոր կրաւնաւորին մեծին Հեթմո· · · »։

Նկարուած է 32ա·, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՁԳ.

120· Մատ· Ս· էջմ· Գ· № 187/2520. Ժողովածու մեկնութեանց Յովհաննու աւետարանչի (Սահմանոսի Սիւնեաց, Նանայի, Անդրէի և Արեթաս եպիսկոպոսաց Կեսարու Կապադովկիոյ), թուղթ· 16½×12 սմ·, թերթ 344։ Գիր. Ընտիր բոլորգիր, միջին 13×9 սմ·։ Գրիչ և ՍՏԱՑՈՂ· Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացի նշանաւոր մատենագիրը։ ԺԱՄԱՆԱԿ· 1306 թ· փրկչական «Գրեցաւ ի թ՚ւ ՉԾԵ, ի քսան և ինն մարտի ամսոյ»։

Նկարուած է 344ա· բնագիրը 13½×9½ սմ·, մեր նկարը 12×8½ սմ·, քիչ փոքր բնագրից։ Նկարուած երեսում նորոգուած են յետին գրչով· ա) տող—ոդ, մա· բ) տող—հաե· գ) տող—գակ դ) տող—տ՚ճ ո· ե) տող—ո, եռ· վերջին տողում—ւ ի թիւ»։ Տախտ. ՁԱ.

121 Մատ· երաս· Ս· Յակ· № 2566/11· Աւետարան, պատկերազարդ, կազմը արծաթապատ, պատկերաւոր, 27×19,7 սմ·։ Մագաղաթ ընտիր։ Գիր· բոլորգիր, երկիջեան 18,8×5 սմ·։ Գրիչ· Գրիգոր քահանայ, որի հօրեղբայրն է Գրիգոր արեղայ, կնոջ անունը Հեղինէ։ Նկարիչ· Սարգիս (քահանայ, որդի Գրչին), որ «չատ նկարեաց սա յայս գրի»։ ՍՏԱՑՈՂ պիտի լինէր «(Սահ)անոս մականուն Սեբաստացի» քահանան, բայց ջնջուած է չակերտների մէջ առնուածը։ Գրչի տարբեր թանաքով գրած մի երկրորդ յիշատակարանից երևում է, որ մատիւր էր ինքն անձամբ յիշատակ տանել երուսաղէմ «ի ս՚ր Յակոբ և վ՚ն բազում մեղաց իմոց ոչ կատարէր խորհուրդ սրտի իմոյ» · · · Թուղթ ընկած լինելու պատճառով յայտնի չէ, ինքն է երուսաղէմ տարել, թէ ուղարկել է։ Ուրեմն անյայտ պատճառով Սահմանոս քահանայ Սեբաստացին այլ ևս չէ տացել։ ՏԵՂ· Գրուած է «ի յարկի և հովանի(ս)աւ սուրբ Նշանի»?։ ԺԱՄԱՆԱԿ· 1307 թ· փրկչական· [Յ] ամի եւթն հարիւրորդի յիսներորդի թուականիս զարմիս Հայկայ, ի թագաւորութե՚ աշխարհիս Կղիկեայ (այսպէս) Լեւոնի, որ ի սոյն ամի աւծաւ, որդւոյ պարոնին Թորոսի, որդւոյ արքային Լեւոնի, և ի վախճանել տեառն կաթուղիկոսի (Անաւարզեցւոյ) ի Քրիստոս»։

Նկարուած է վերջին յիշատակարանը· բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. Զե.

122· Մատ· Ս· էջմ· Գ· շար· № 933/2930· Աւետարան, նկարազարդ, թուղթ, 31,3×24, թերթ 249։ Գիր· Արևելեան բոլորգիր՝ իբրաւեսակ գեղեցկութեամբ, երկաթագրի հետքերով, երկիջեան, 26×15 ներքևի ծանօթութիւններով հետ։ Գրիչ· Թոմա· «ի դասէ քահանայական կարգէ», որի ուսուցիչն է Սարգիս վարդապետ և ծնողքը Վիրապշահ և Թագուի (այսպէս)։ ՏԵՂ· Ընդ հովանեաւ ս՚ր Գրիգորիս և ս՚ր Սարգսիս (Սիւնեաց նահանգում)։ ԺԱՄԱՆԱԿ· 1315 թ· փրկչական· «ի թուականութեանն Հայոց ՉԿԴ (յամսեանն) յարեգ ԺԲ, յաւուր երկուշաբթի, ժ· ժամու, հայրապետութեանն Տ՚ր Յովաննէս Աւրպելի»։

Նկարուած է 127բ·, բնագիրը 14×15 սմ·, մեր նկարը 8½×9 սմ·։ Տախտ. ՀԹ։

123. 124. *Մատ. Ս. Էջմ. № 182|206 (Կար 176). Աստուածաշունչ նկարազարդ, կաշեկազմ, 26×19 սմ. մագաղաթ. 26,2×18,6 սմ. 580 թերթ։ Գիր. Ընտիր բոլորգիր, երկէջ, 21×6½ սմ.։ ԳՐԻՉՆԵՐ. Կիրակոս և Յովհաննէս Երզնկացիք։ ՍՏԱՑՈՂ. Գլաձորի նշանաւոր վարժապետ Եսայի Նչեցին։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1318 թ. փրկչական. «յըստ մեզ մարդեղութե՛ թուին Ց՛ի Ջ՛ի ա՛ն մերոյ և ՌԳՃ և ԺԸ. և ըստ խոսրովային տօմարին ՉԿԷ»։ ՏԵՂ. Անյայտ, բայց անկասկած Գլաձորում։*

Ծանօթ. Ձեռագիրս ԺԴ. դարու և Գլաձորի դպրոցի գրչութեան արուեստի գլուխ գործոցներից մէկն է, թէ գրի գեղեցկութեամբ և թէ մանրանկարների, ծաղկագրերի ճոխութեամբ։ Գրքերի սկսուածքը զարդարուն և մանրանկարչութեան գունագարդ պէս պէս գլխով (թշնամագիր, մարգագիր, կենդանագիր)։ հետևեալ տողը, երբեմն մի քանի տող, ոսկի երկաթագրով. պարբերութիւնների գլխատառերը ոսկեգիր, ինչպէս մեր նկարի մէջ (Տախտակ Զ.) Զ. և Գ.։ Աւետարաններում պարբերութիւնների առաջին տողերը, երբեմն և միւս գրքերում, կարմրագեղով։

Նկարիչ. Թորոս։ Ուրիշ Ձեռագիրներում ևս, օրինակ № 181/353 (Կար. 175), այս երկքը միասին աշխատել են։ Իսկ Կիրակոս և Յովհաննէս Երզնկացիք բազմաթիւ գրքեր ունին գրած կամ ստացած, միասին կամ առանձին։

Յիշատակարանք 518ք. 540ք. 588ք։

Լուսանկարուած են ա) 301ք. Յովհաննէս Երզնկացու ձեռքը. բնագիրը 9×6,2 սմ., մեր նկարը 8,4×5,7 սմ.։ բ) 518ք. Կիրակոսի ձեռքը. բնագիրը 11½×6,2 սմ., մեր նկարը 11,2×6 սմ.։ Տախտ. Զ և ՀԹ։

127. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1328/1314 (Կ. 1292)։ Մեկնութիւն աւետարանին Մարկոսի. Բարսեղ վարդապետի, թուղթ. 26½×18½ սմ., 308 թերթ.։ Գիր, Բոլորգիր, միջեան, 20×13,8 սմ.։ ԳՐԻՉ. Մեկնութեանս հեղինակն ինքը, Բարսեղ վարդապետ։ ՏԵՂ. «Եւ դրեցաւ սա ի վանս, որ կոչի Մաշկուռը, ի հայրապետութե՛ն ա՛ն Կոստանդնա կաթուղիկոսի Դրազարկեցւոյ»։ «Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ վերակացու և առաջնորդ ս՛ը ուխտիս Տէր Հայրապետ եպիսկոպոս»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1325 թ. փրկչական. «Եւ էր թիւ հայոց ՉՀԴ.» (տես նկարը, Տախտակ ՀԵ)։ «Արդ եղև վճար այսր մեկնութե՛ ի թագաւորութե՛ն Լևոնի որդւոյ Աւշնի, նորընծայ և դեռաբոյս մանկանն, յոյժ երկեղածի և ա՛ծասիրի»։*

Ծանօթ. Այս ձեռագիրը արժանի է ուշադրութեան իբրև սկզբնական օրինակ (original), հեղինակի ձեռքով գրուած։

Նկարուած է 308ք, յիշատակարանի վերջին մասը, բնագիրը 5,8×13,3 սմ., մեր նկարը 4,2×9½ սմ.։ Տախտ. ՀԵ։

128. *Մատ. Ս. Էջմ. № 1572|1576 (Կ. 1534). Շարական ոսկենկար, ազնիւ և նուրբ մագաղաթ, 13½×9½ սմ., 357 թերթ։ Գիր. Ընտիր բոլորգիր. 10×6,3 սմ.։ ԳՐԻՉ. Ստեփաննոս վանական քահանայ։ ՏԵՂ. Դրազարկ անապատ, որ ի Սիս։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1318 թ. փրկչական։*

Ծանօթ. Գրչի, տեղի և ժամանակի մասին մեր տեղեկութիւնը քաղում ենք յետին գրչի յիշատակարանից, որ օգտուել է անշուշտ սկզբնականից. 357ք. «Արդ գրե՛լ եղև ոսկենկար շարականոցս ի թուին ՉՀԵ, ձեռամբ Ստեփաննոս վանական քահանայի ի Դրազարգ անապատն, որ ի Սիս. Եւ յետ

ՅԻ և Գ. ամին սաացօղ ամին Պօղոս քահանայ ոմն ի յԱլդրում քաղաքէ վո... (թերի, վերջին թերթն ընկած լինելու պատճառով)։

Մեծ ոճների կանոնների սկզբնաւորութեան առաջին տողերը գունազարդ, մանրանկարչական տառերով, ճեացածը ոսկի երկաթագրով. միւս կանոնների սկզբնագիրը մանրանկարչական, իսկ շարունակութիւնը տողի մէջ ոսկի բոլորգիր, երկրորդ տողը կարմրագեղով։ Մեր նկարի մէջ «Փառաւորեալ» ևն. տողը ոսկեգիր է, իսկ երկրորդը կարմրագիր։

Նկարուած է 73ա. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՀՐ։

129. Մատ. Երուս. Ս. Յակոբ. № 1882. Յայտաւուրք կիրակոս Արևելցու, թուղթ, երկիջեան, $19^1/_2 \times 5^1/_2$ սմ., գրուած է 1316 թուին, վանան գրչի ձեռքով։ Բայց 1330 թուին Լևոն Դ թագաւորը նուիրում է Բարաքոյ գիւղի եկեղեցուն, այժմ Քեռէք, Յորդանանի ձախ ափին։ Մեր լուսանկարը այդ նուիրաբերութեան յիշատակարանն է՝ գրուած թագաւորի ձեռքով։ Յիշատակարանի բնագրի չափը չունինք, բայց մեր նկարը փոքր ինչ աւելի մեծ է բնագրից, Զ-ի գրի չափն ի նկատի ունենալով։ Տախտ. ՀԶ։

130. Մատ. Ս. Էջմ. № 60/167 (կ. 59.). Աստուածաբանութիւն Դիոնեսիոսի, թուղթ. վատ, փափուկ, 24,6×16,8 սմ., թերթ 330։ Գիր. բոլորգիր, երկիջեան, 17,8×5 սմ.։ ԳՐԻՉ. Եսայի վարդապետ Նչեցու աշակերտներից մէկը՝ Յովհաննէս գրիչ Հոռոմիայրեցի. ՏԵՂ. Գլաձորի վանքը, Վայոց ձորում, առանց յիշատակութեան։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Առանց յիշատակութեան, 1284—1335 թ. թ. մէջ։

Ծանօթ. Ձեռագրի վերայ՝ լուսանցքներում, Եսայի Նչեցին գրել է իւր լուծմունքը, որով և հետաքրքրական։

Նկարուած է Եսայի Նչեցու ձեռքը նոտրի և շեղագրի ձևերով 55ա։ Տախտ. ՁԲ.

131. Մատ. Երուս. Ս. Յակ. № 2649/94. Աւետարան, «Ծովէն ելած». Կազմն արծաթապատ, ոսկեջրած, ոսկերչական ընտիր գործ. $25^1/_2 \times 13,3$ սմ.։ Ձեռագրի ժամանակից։ Մագաղաթ։ Գիր. Բոլորգիր, երկիջեան։ ԳՐԻՉ և Նկարիչ. Սարգիս քահանայ Պիծակ. «Սարգիս նըւաստ և սուտանուն ք՞հ և «գրողիկ ս՞ր աւետարանիս և զոսկաւոր»»։ Ինդրում է յիշել. «զծ՞ն. իմ զԳրիգոր ք՞ն և զՀեղինէ և զքոյրն իմ Թևիանու զգնաց՞ առ ք՞ս... և զաշակերտն իմ զՅակոբ»։ ՍՏԱՅՈՂ. Գրիգոր քահանայ, որ գրել է տալիս Գէորգ Լամբրոնացու կամ Սկևռացու օրինակից։ Սաացողի ամուսինն է Խոսրովանոյշ, «ձիաւոր պ՞ր Բաբթողոմէոս»-ի և նորա Ալիծ կնոջ զուսարը։ Աւետարանը նուիրուած էր վերոյիշեալ ձիաւորի շինած Ս. Սարգիս եկեղեցուն։ ՏԵՂ. «Ի քաղաքիս Սիս ընդ հովանեաւ ս՞ր Հոգւոյն և այլ բազմահաւաք սրբոց, որք աստ են»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1332 թ. վրկչական. «ի թուիս հայոց ՉՀԱ... ի հայրապետութե՞ան ս՞ն Յակովբայ քըւեր որդոյ ս՞ն Գրիգորի. եւ ի թագաւորութե՞ն Լևոնի չորրորդի «որդւոյ Աւշնի Հայոց արքայի. յայսմ ամի պատհեցաւ ընդ փոանդ թագուհին Լևոն»։

Նկարուած է վերջին յիշատակարանից, բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՁՁ.

132. Պատառիկ (Fragment) Տ. Յակիկ ծ. վարդապետի № 13 (տես Յուցակ Ձեռագրաց. Յակոբ Թօփճեանի. Վաղարշապատ. 1898. Բ. մաս. եր. 30). թուղթ. մի թերթ։ Գիր. Ընտիր բոլորգիր։ ԳՐԻՉ և ՍՏԱՅՈՂ. Յունան

գծող։ ՏԵՂ. Գլաձորի վանք. «ի Զոբս Վայոց, ի յանապատիս մեծաւուռ Գայլիձոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային և աւգնականութ՚ը մեծ վարժապետիս վերոյ ասացեալ եսայեա»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1334 թ. վրկչական. «բայց գրեցաւ ի թուի հայոց ի յԼԻՓն հարիւրորդի ութսուներորդի երրորդի»։

Բնագիրը մի երես $12^1/_2 \times 8^1/_2$ սմ., մեր նկարը. 10×7 սմ.։ Տախտ. ՁԲ.

133. Մաշտ. Ս. Էջմ. № 1619/1622 (Կ. 1581). Շարական, թուղթ. $12{,}7 \times 8{,}2$ սմ., թերթ 315։ Գիր. բոլորգիր, մխիթարեան $9{,}1 \times 5{,}8$ սմ.։ ԳՐԻՉ. Թորոս քահանայ. ՏԵՂ. Աւագ անապատ. «Ընդ հովանեաւ ս՚ը Ա՚ծածնի և կենսաւիւր ս՚ը Նշանիս». (Սկևռա?)։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1335 թ. վրկչական. «ի թուիս հայ. ՉՁԸ». տես նկարը (Տախտակ ՁԲ)։

Նկարուած է 314բ—315ա. իւրաքանչիւր երեսի մեծութիւնը բնագրում $9{,}1 \times 6$ սմ., մեր նկարը $8{,}2 \times 5^1/_2$ սմ.։ Տախտ. ՁԲ.

135. Մաշտ. Ս. Էջմ. № ? Գիր. Նոտրգիր անցման (բոլորգրից նոտրի)։ ԳՐԻՉ. «Դաւիթ թղթագիր»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1447 թ. վրկչ. «ի մեծ թվին. ՉՂՉ»։

136. Մաշտ. Ս. Էջմ. № 1403/1380 (Կ. 1367), Պօղոսի թղթոց մեկնութիւն. թուղթ, $22{,}8 \times 16$ սմ., թերթ 343։ Գիր. բոլորգիր, երկիթեան, $17 \times 5^1/_2$ սմ. իւրաքանչիւրը։ Բուն Զ-ի գրիչն է Թումա Մեծոփեցու աշակերտ Ստեփանոս։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1435 թ. «ՊՁԴ»։ ՏԵՂ. Մեծոփայ վանքը։

Ծանօթ. Ձեռագրիս յիշատակարանները տես Աբեղեան. 1913 թ. Օգ.—Սեպտ. «Նոր նիւթեր Թումա Մեծոփեցու կենսագրութեան»։

Նկարուած է Թումա Մեծոփեցու ինքնաձեռագիր յիշատակարանը 333ա., բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ Տախտ. ՁԲ.

137. Մաշտ. Ս. Էջմ. № 1524/1549. (Կ. 1486) Յիսուս Որդի Շնորհալու, ծաղկագրերով և լուսանցքազարդերով. մազաղաթ. թերթ 279։ Գիր. Բոլորգիր, մխիթարեան $7{,}1 \times 4^1/_2$ սմ.։ ԳՐԻՉ. Ստեփանոս Իլոմացի. Նկարիչ. «Սիմէօն շնորհազարդ և քաջ բարուն, ծաղկող և կազմող սոքին». 276ա.։ ՏԵՂ. Ս. Էջմիածին, Փիլիպպոս կաթուղիկոսի օրով։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1646 թ. վրկչական. «ՌՂԵ»։ «Ի թուիս հայոց ՌՃԺԱ» նուիրել է գրիչը Իլոմայ քաղաքի ս՚ը Ա՚ծածին եկեղեցուն։

Նկարուած է 277բ. բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ. $7{,}1 \times 4^1/_2$ սմ.։ Տախտ. ՁԸ.

138. Մաշտ. Ս. Էջմ. № Գիր. Նոտրագիր։ ԳՐԻՉ. Պետրոս երէց աշակերտ Դարանաղցի Գրիգոր վարդապետի։ ՏԵՂ. «Ընդ հովանեաւ ս՚ը Թեղեաիին, որ Թումայ առաքեալն (sic) մասն ի մէջն կայ» և «Վասլոյ ս՚ը նշանին, որ թգ՚ը կոչի»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԺԻ.—ԺՐ. դարու առաջին քառորդ։ Տախտակ ՁՁ.

139. 140. 141. 142. Մաշտ. Ս. Էջմ. № 662/750 (Կ. 648). Լուծմունք Ս. Գրոց ի վարդանայ, թուղթ, $12{,}2 \times 8$ սմ., թերթ 233. Գիր. բոլորգիր։ ԳՐԻՉ. Սարգիս, որի ծնողն է «Վռիթայ»։ Օրինակի տէրը եղել է «Պ՚ը կոստ(ա)նց որդի Թորոս Պրխմըճխուն»։ ԺԱՄԱՆԱԿ. Անթուական, բայց հաւանօրէն ԺԳ. դարու վերջը կամ ԺԴ. սկիզբը։ Նկարուած են 126ա—129ա. «Նշանագիրք Անուանց կարճաբանութի՚» վերնագրով հատուածը, իբրև սղագրութեան և ճշտագրերի խառը բառարան։ ա) 126ա բ)126բ—127ա, գ)

127ᵝ—128ᵐ. դ) 128ᵝ— 129ᵐ.։ Առաջինը բնագրի մեծութեամբ, միւսները չնչին տարբերութեամբ փոքր բնագրից։ Այսպիսի նշանագրերի մասին տես. Հանդէս ամսօրեայ. 1902. 201. Յօդ. Հ. Իս. Սրապեանի. 1903 թ. 5. Նշանագիրք խմասանոց. յօդ. Ֆ. Մուրատի։ Տ. վ. Պալեան. Նշանագիրք Հայոց. 1898. Վիեննա։ Abbé P. Martir. Des signes hieroglyphes dans les manuscrits arméniens. ZDMG. 1886։ Տախտ. ՁՀ. Դ. և ՁԹ.

144. Պատառիկ Տ. Խաչիկ Ծ. վարդապետի. Աւետարանի Յիշատակարան 1211 թուի. տես պատկերը, մի թերթ. ԳԻՐ. Մէջին երկաթագիր. երկիջեան։ Բնագիրը 12,3×3,2 սմ., մեր նկարը 15,1×4,5 սմ.։ Տախտ. ՂԳ.

145. Խաչքարի արձանագրութիւն Նոր Բայազիտում, նկարել է մեզ համար Տ. Արտակ վարդապետ։ Պատկերն աղօտ և մի մասն անընթեռնելի, բայց հետաքրքրական գրերի ձևերով։ Ուշադրութեան արժանի են գ. թ. հ. շ, ց տառերը։ Այս խաչարձանը մեզ յայտնի միակ յիշատակարանն է Գագիկ Բ-ի ժամանակից։ Տախտ. ՂԳ.

ի թվականութեան հատ
ց նէ եւ ի թագաւորութեա
ն Գագկա ես Խարիշ կանգն
եցի . . . . . .
. . . զիս յիշեցեք։

146. Աւետարան Տ. Խաչիկ Ծ. վարդապետի. թուղթ. 17,1×11,2 սմ.։ ԳԻՐ. մէջին, սիրուն երկաթագիր.։ Երկիջեան. յիշատակարանը մի իջեան, որից և մեր նկարը։ ՍՏԱՅՈՂ. Կիրակոս գիտնական վարդապետ։ ԳՐԻՉ. Գէորգ գրիչ. «Ես Կիրակոս ի վերջ հասեալ գիտնականաց մեղաւոր եւ անարժան ծառայ ա՞յ, ցանկացող եղէ այսմ լուսաիղձ եւ կենսակիր կատկիս, եւ նոյն աւարտեցի Գեորգայ գըր : չի ի սոյգ եւ յետիր(sic) գաղափարէ սրբոյն Սահակայ Թարգմանչի՝ յոտակ եւ ակնառակիտ որպէս եւ ի Փրկչէն ասացան»։ Բնագիրը և մեր նկարը նոյն մեծութեամբ։ ԺԱՄԱՆԱԿ. 1113 թ. փրկչ. «ՇԿԲ» Հայոց։ ՏԵՂ. Դրագարկ։ Տես նկարը. Տախտակ. ՂԲ.

147. Մատ. ս. էջմ. № 369|311. (Կ. 362) Աւետարանից Գրիգոր Ապիրատի ձեռքը (նկարագր. տես § 54)։

Նկարուած է 217ᵝ. բնագիրը, 16½×4½ սմ. առաջին տողը. մեր նկարը 7½×2,1 սմ.։ Տախտակ. ՂԲ.

143. 148. 149. 150. Մատ. Ս. էջմ. Գ. № 91/3177. Խառը բովանդակութեամբ. թուղթ, 15×11½ սմ. նոտրագիր, անյայտ գրչի և ժամանակի գործ. գուցէ ԺԸ. դարու սկզբում։ Առաջին չորս թերթերի վերայ նշագրերի բառարան տարբեր §§ 139—142 նշանակուածից։

Նկարուած է ա) 1ա. բնագիրը մեծ. 11×6,1 սմ., մեր նկարը 7×4 սմ.։ բ) 1ᵝ—2ᵐ։ Առաջին տող երկու երեսում՝ մէջտեղի լուսանցքների հետ 16×11½ սմ. երեսների երկարութիւնը։ Մեր նկարը. 14×9,7 սմ.։ Տախտ. ՁԷ.

գ) 2ᵝ—3ᵐ. բնագիրը 9½×5½ սմ., առաջին երես. մեր նկարը 9½×5,2 սմ.։

դ) 3ᵝ., բնագիրը 11×6 սմ., մեր նկարը 7×3,7 սմ.։ Տախտ. ՁԷ. ՂԳ. ՂԴ. ՂԵ.

ՑՈՒՑԱԿ

ՊՐԱԿՆԵՐԻ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ

ԸՍՏ ԹԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

		Պատկ.*		Տախտ.
1.	Մոզայիկ Երուսաղէմի	1	»	Ա. Զ—Է դար?
2.	Տեկոր	2	»	Բ. Զ—Է դար?
3.	Հռիփսիմէի վանքի արձ.	3	»	Բ. 618 թ.
4.	Անի	4	»	Ա. 622 թ.
5.	Թալին, Ներսէս Կամսարականի	5	»	Ա. 630—640 թ.
6.	Մրեն	6	»	Գ. 637—640 թ.
7.	Մաստարա	7	»	Դ—640-ական թ.
8.	Մաստարա	8	»	Ե. »
9.	Արուճ (Թալիշ) Գ. Մամիկոնեանի	9	»	Զ. 668 թ.
10.	Նախճաւան Աբրաւազդ կամ.	10	»	Ե. Ը. դար.
11.	Թալին. Ուխտաւոր վանականի	11	»	Է. 783 թ.
12.	Արուճի Ս. Գրիգոր	12	»	Ժ. 867 թ.
13.	Ձեռ. Էջմ. № 1958, 128ա.	32	»	ԺԹ. Ը—Թ. դար?
14.	Երուս. № 2555	33	»	Ի. Ը—Թ. դար?
15.	Երուս. № 2555	34	»	ԻԱ. Ը—Թ. դար?
16.	Արձ. Թալին	13	»	Ը. 901 թ.
17.	Ձեռ. Մեծշէն գ. (Ջիւանշիր).	35	»	ԺԶ. 909 թ.
18.	Արձ. Խուտակերաց վանքի	16	»	Թ. 910 թ.
19.	Ագարակ (Կարսի)	14	»	Ժ. 941 թ.
20.	Տեկոր խաչքար	15	»	Թ. 964 թ.
21.	Ձեռ. Էջմ. № 2679. 233բ.	36	»	ԻԲ. 971 թ.
22.	Էջմ. № 2684, 245ա.	37	»	ԻԶ. 973 թ.
23.	Ծրղուխ գիւղ (Ախալցխա)	38	»	ԻԳ. 974 թ.
24.	Ծրղուխ Ախալցխա	39	»	ԻԵ. 974 թ.
25.	Աղէքսանդրապոլ	40	»	ԼԱ. 988 թ.
26.	Էջմ. № 2374, 90ա.	41	»	ԻԹ. 989 թ.
27.	Էջմ. № 2374, 1ա.	42	»	ԻԸ. 989 թ.
28.	Էջմ. № 2374 1բ.	43	»	ԻԷ. 989 թ.
29.	Էջմ. № 2374, 232բ.	44	»	ԺԸ. 989 թ.
30.	Թալին. Ոսմապիր (Ծեփի վրայ)	31	»	ԺԵ. Ժ. դար?
31.	Անի Ապուղամբենց Ս. Գրիգոր	17	»	Ժ. Ժ. դար
32.	Ձեռ. Ծղրուխ (Ախալցխա)	45	»	ԻԴ. Ժ—ԺԱ. դար?
33.	Էջմ. № 2877	46	»	ԻԱ. Ժ—ԺԱ. դար
34.	Արձ. Կեչառոյք	18	»	ԺԱ. 1003 թ.
35.	Երերոյք	19	»	ԺԲ. 1028 թ.

* Այս թուերը պատկերների եւ համապատասխան պրակների համարներն են ցոյց տալիս։

		Պատկ.		Տախտ.	
36.	Խծկոնք	13	»	ԺԱ.	1033 թ.
37.	Ձեռ. Էջմ. № 283	47	»	ԼԶ.	1033 թ.
38.	Պատատիկ Տ. Խաչիկ վարդ.	48	»	ԺԵ.	1040 թ.
39.	Էջմ. № 323	49	»	ԼԴ.	1044/5 թ.
40.	Էջմ. № 988	50	»	ԼԶ.	1045 թ.
41.	Էջմ. № 988 յիշատ.	51	»	ԽԸ.	1045 թ.
42.	Կնիքատոմք	21	»	ԺԳ.	1051/1054 թ.
43.	Ձեռ. Էջմ. № 3793	52	»	ԼԲ.	1053 թ.
44.	Էջմ. № 3784	53	»	Լ.	1057 թ.
45.	Էջմ. № 311	54	»	ԻԴ.	1066 թ.
46.	Երուս. № 2556/1,125ա	55	»	ԼԳ.	1028—1066 թ.
47.	Էջմ. № 275, 269բ	56	»	ԽԲ.	1071—1078 թ.
48.	Հաւուց թուռ	22	»	ԺԶ.	1081 թ.
49.	Էջմ. № 288, 171ա	57	»	ԽԵ.	1099 թ.
50.	» № 2600, 179բ,	58	»	ԽԱ.	ԺԱ.—ԺԲ. դար։
51.	» № 985, 155ա.	59	»	ԽԳ.	ԺԱ.—ԺԲ. »
52.	» № 1214, 93 եր.	60	»	Ծ.	1118 թ.
53.	» № 832, 66բ.	61	»	ԾԱ.	1154 թ.
54.	» № 1890, 208բ,	62	»	ԼԼ.	1174 թ.
55.	» № 2684, 245բ	63	»	ԽԲ.	1159 թ.
56.	» № 1568, 10ա	64	»	ԼԹ.	1173 թ.
57.	» № 3795, 156բ	65	»	ԿԲ.	1190 թ.
58.	» № 948, 165ա	66	»	ԼԸ.	1196 թ.
59.	» № 2606, 194ա	67	»	ԽԴ.	1198 թ.
60.	Պատատիկ Խաչիկ Ծ. վարդ.	68	»	ԼԲ.	ԺԲ. դար ?։
61.	Էջմ. № 2589, 304բ	69	»	ԽԶ.	1200 թ.
62.	» № 3793, 310բ	70	»	ԼԹ.	1201 թ.
63.	» № 2877, 219ա	71	»	ԼԳ.	1211 թ.
64.	» № 987, 311բ	73	»	ԾԶ.	1211 թ.
65.	» » »	72	»	ԼԳ.	1211 թ.
66.	» № 378, 308ա	74	»	ԽԹ.	1212 թ.
67.	» № 378, 2ա	75	»	Խ.	1212 թ.
68.	Խծկոնք, արձ.	20	»	ԺԱ.	1214 թ.
69.	Ձեռ. Էջմ. № 947, վերջին թերթ	76	»	ԽԷ.	1215 թ.
70.	» № 2101, 102ա	79	»	ԽԴ.	1223 թ.
71.	Էջմ. 1519, 2ա	77	»	ԾԲ.	1232 թ.
72.	» » 297բ.	78	»	ԼԵ.	» »
73.	» Բրոնզի քոր.	27	»	ԺԵ.	1232 թ.
74.	Աւետ. Տրպատայ եպիս. 91ա	80	»	ԾԵ.	1244 թ.
75.	Ազգ. մատ. Պօլիս. №68, 574 եր.	81	»	ԽԵ.	1253 թ.
76.	Երուս. Ս. Յակ. № 251, 14ա	82	»	ԾԳ.	1260 թ.
77.	» » № 2660/105, 285բ	83	»	ԿԳ.	1262 թ.
78.	Էջմ. № 823, 171բ	84	»	ԾԴ.	1266 թ։
79.	Տաթև № 9/4139, 114ա	85	»	ԾԷ.	1267 թ։
80.	» » 292ա	86	»	ԿԸ.	»

		Պատկ.		Տախտ.	
81.	Էջմ. № 3082, 476ա	87	»	ՇԵ.	1267 թ.
82.	Էջմ. № 287, 219ա	88	»	ՇԹ.	1268 թ.
83.	» № 2627, 445բ	89	»	Հ.	»
84.	» № 382, 187բ	90	»	ԿԴ.	1269 թ.
85.	Երուս. № 2563/8, 378ա	91	»	ՇԼ.	1272 թ.
86.	» № 2563/8, 189բ	92	»	ՇԹ.	»
87.	Էջմ. № 3710, 222ա	93	»	Կ.	1270—1293 թ.
88.	» » 28բ	94	»	ԿԷ.	« »
89.	» № 1328, 96բ	95	»	ՀԴ.	1278 թ.
90.	» » 176ա	96	»	ԿԱ.	»
91.	» № 759, 67ա	97	»	ՇԷ.	»
92.	» » 180բ	98	»	ՇՉ.	»
93.	» № 1563, 312բ	99	»	Կ.	1283 թ.
94.	Երուս. № 2568/3, 320ա	100	»	ՇՉ.	1284 թ.
95.	Էջմ. № 1500, 1164ա	101	»	ՀԲ.	1270—1287 թ.
96.	Էջմ. № 979, 415ա	102	»	ԿԹ.	1288 թ.
97.	» № 195, 139ա	103	»	ՀԱ.	1288 թ.
98.	Պատ. Աստիկ Ծ. վ-ի	104	»	ԿԷ.	1293 թ. առաջ.
99.	Էջմ. № 179, 527ա	105	»	ՀԲ.	1292 թ.
100.	» № 179, 526բ	106	»	Հ.	» թ.
101.	» № 179, 575բ	107	»	ԿԹ.	» թ.
102.	» № 2848, 148բ	108	»	ՀԳ.	» թ.
103.	» » 317բ	109	»	ԿՉ.	» թ.
104.	» № 1526, 309ա	110	»	ՀԱ.	1294 թ.
105.	» № 180, 147ա	111	»	ԿԵ.	1295 թ.
106.	» № 777, 51բ	112	»	»	ԺԳ. դար
107.	Պատառիկ Աստիկ վ-ի	113	»	ՀԵ.	»
108.	» »	114	»	ԿԲ.	»
109.	Էջմ. № 379, 127ա	115	»	ՁԲ.	»
110.	Անի եկեղեցւոյ արձ.	24	»	ԺԳ.	ԺԳ. դար
111.	Էջմ. արծաթէ պահարան	28	»	ԺՉ.	1300 թ.
112	» № 500, 366բ	116	»	ՀՉ.	1305 թ.
113.	» № 182, 185ա	117	»	ԿՉ.	1303—1306 թ.
114.	» № 177, 202ա	118	»	ՀԼ.	ԺԳ—ԺԴ սկզբ.
115.	» № 3722, 32ա	119	»	ՁԳ.	1306 թ.
116.	» № 2520, 344ա	120	»	ՁԱ.	»
117.	Երուս. № 2566/11	121	»	ՁԵ.	1307 թ.
119.	Էջմ. № 2930, 127բ	122	»	ՀԹ.	1308 թ.
120.	» № 1519, 297ա	125	»	ՀԷ.	»
121.	» № 206, 301բ	123	»	Ձ.	1318 թ.
122.	» № » 518բ	124	»	ՀԹ.	1318 թ.
123.	» № 3793, 89ա	126	»	Ձ.	1323 թ.
124.	» № 1314, 308բ	127	»	ՀԵ.	1325 թ.
125.	» № 1576, 73ա	128	»	ՀԼ.	1328 թ.
126.	Երուս. № 1882,	129	»	ՀՉ.	1330 թ.

		Պատկ.		Տախտ.	
127.	Եր. № 2649/94 .	131	.	» ՁՁ.	1332 թ:
128.	Էջմ. № 167, 55ա .	130	.	» ՁԲ.	1284—1335թ:
129	Ամատու եվդաւոր արձ.	25	.	» ԺԴ. ԺԴ. դ. ա. քառ.	
129.	Պատառիկ Ժաչիկ ծ. վ-ի	132	.	» ՁԴ.	1334 թ.
130.	Էջմ. № 1622, 314ր—315ա	133	.	» ՁԴ.	1335 թ.
131.	կնչատոյք. Արձանագր.	26	.	» ԺԴ.	1335 թ:
132.	Էջմ. № 3793, 88բ .	134	.	» ՁԱ.	1346 թ.
133.	» № . .	135	.	» ՁԹ.	1347 թ.
134.	» № 750, 26ա .	141	.	» ՁԸ.	ԺԳ—ԺԴ. դար
135.	» № » 126բ—127ա	140	.	» Ղ.	»
136.	» № » 127բ—128ա	141	.	» ՁԸ.	»
137.	» № » 128բ—129ա	142	.	» ՁԹ.	»
138.	« № 1380, 333ա .	136	.	» ՁԲ.	1435 թ:
139.	» № 1549, 277բ .	137	.	» ՁԵ.	1646 թ:
140.	» Նոյեան տապանի պահ.	29	.	» ԺԷ.	1678 թ:
141.	» Ս. Գեղարդի պահ.	30	.	» ԺԸ.	1686/7 թ:
142.	» № — .	138	.	» ՁՁ	ԺԷ—ԺԸ. դար:
143.	» № 3177, 1զ—2ա	143	.	» ՁԷ	ԺԸ. դար:
144.	Պատառիկ Ժաչիկ ծ.-ի	144	.	» ՂԱ.	1211 թ.
145.	Ժաչքարի արձ. Ն.-Բայազիտ	145	.	» ՂԱ.	1041 թ.
146	Աւետ. Ժաչիկ ծ. վ-ի .	146	.	» ՂԲ	1113 թ.
147.	Էջմ. № 311. 217բ. .	147	.	» ՂԲ	ԺԳ. դ. սկզ.
148.—150	Էջմ. № 3177,	148—150		ՂԳ. ՂԴ. ՂԵ. ԺԸ. դար սկզ.	

ՈՒՂՂԵԼՈՒՔ

Տախտ.	ԺԱ.		պատկ.	13	պէտք է լինի	23
Պրակ	73	տախտ.	ԺՁ	.	»	» ԾՁ.
»	96	»	ՀԱ.	.	»	» կԱ.
»	115	»	ՁԸ	.	»	» ՁԲ.
»	128	Թուական	1318	.	»	» 1328
»	135	տախտակ	—	.	»	» ՁԹ.
»	144	»	ՂԳ	.	»	» ՂԱ.
»	145	»	ՂԳ	.	»	» ՂԱ.

1. ՄՈՂԱՑԻԿ ԵՐՈՒՍ. Զ—Ի ԴԱՐ?

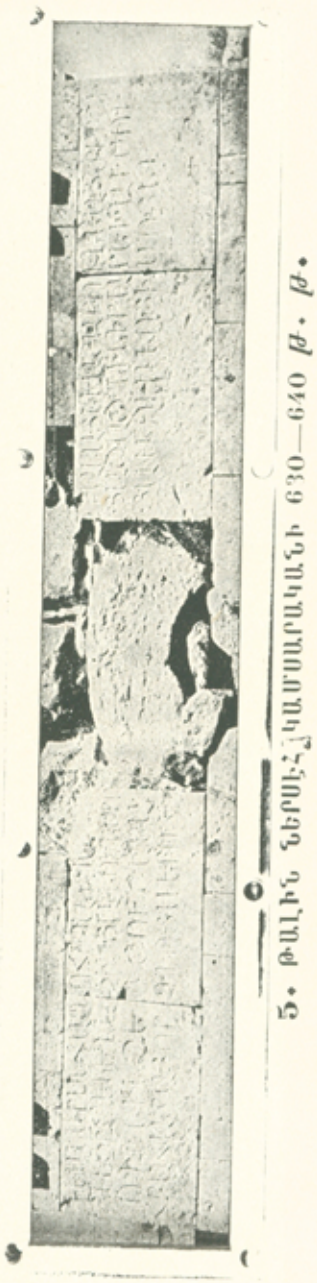

5. ԹԱԼԻՆ ԳԵՐԱՆԿԱՄԱՐԱՆԻՑ 630—640 թ. թ.

4. ԱՆԻ. 622 թ.

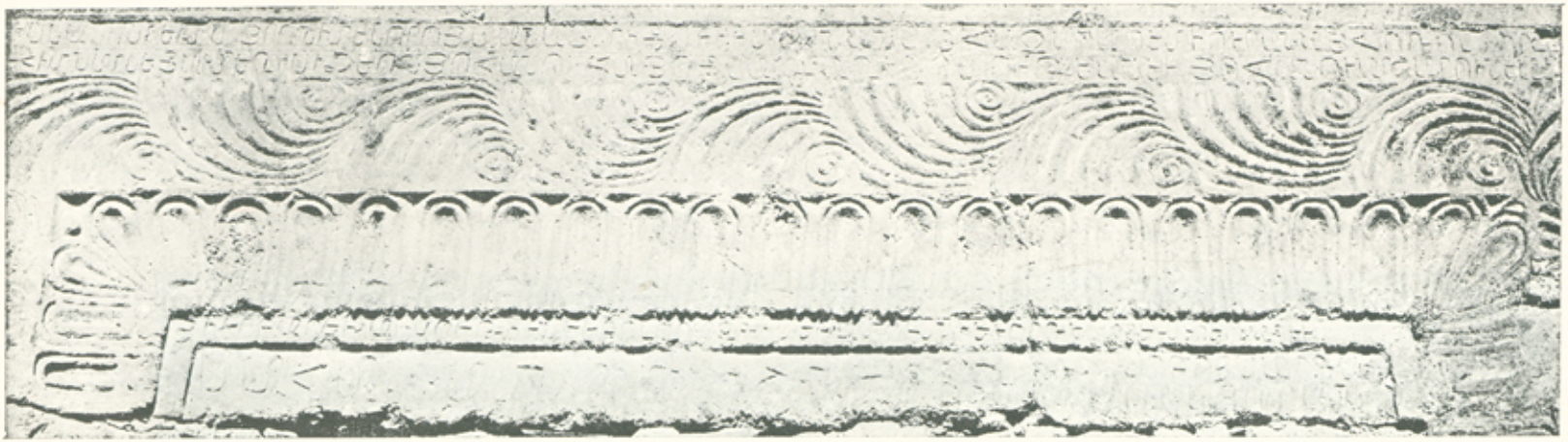

2. ՏԵԿՄԲ. 2 – Ի ԳԱՐ?

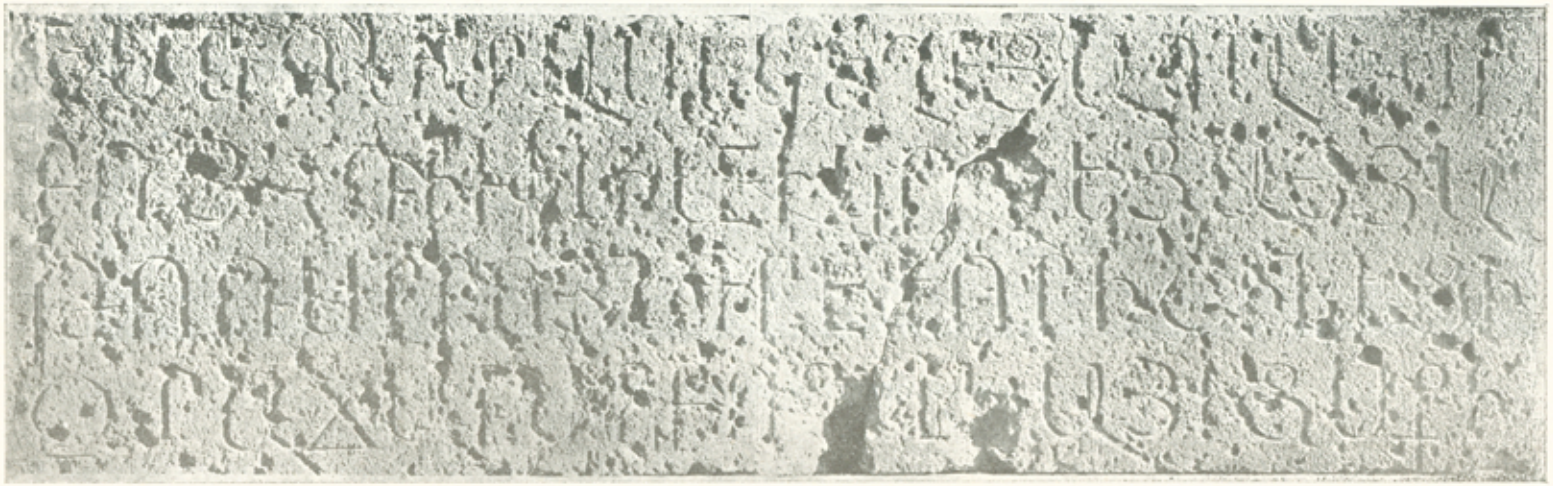

3. ՀՈՒՇԱՒԱՐԻՆ ՎԱՆՔ 618 Թ.

6. Մրեն 637—640 թ. թ.

7. Մաստարա. 640-ական թ. թ.

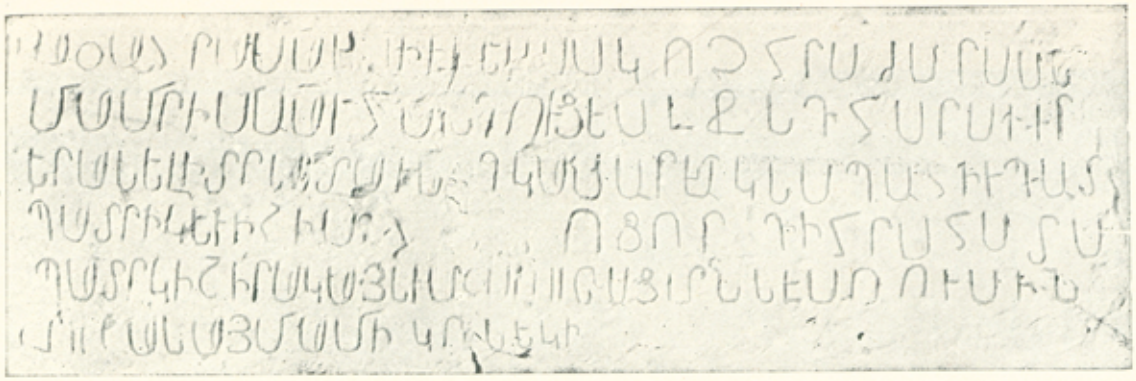

10. ՆԱԽՃԱԻԱՆ. ԱՐՏԱԻԱԶԳ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ Ը. ԳԱՐ

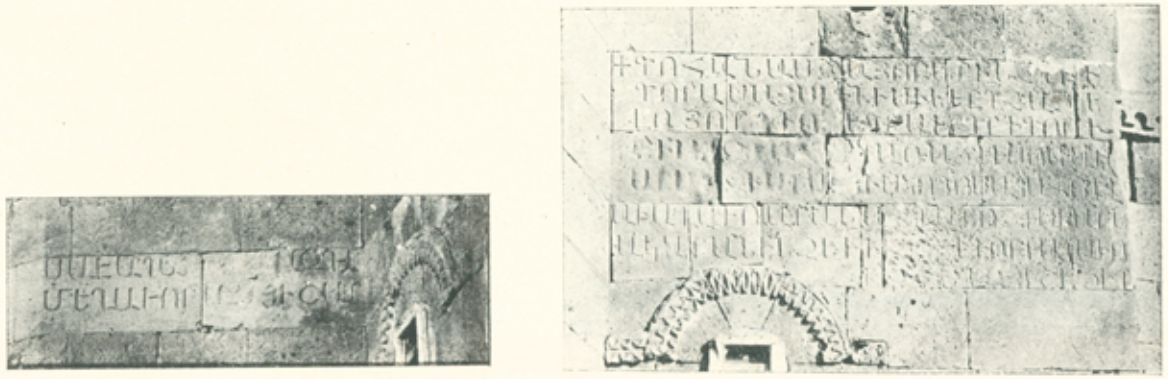

8. ՄԱՍՏԱՐԱ. 640–ԱԿԱՆ Թ. Թ.

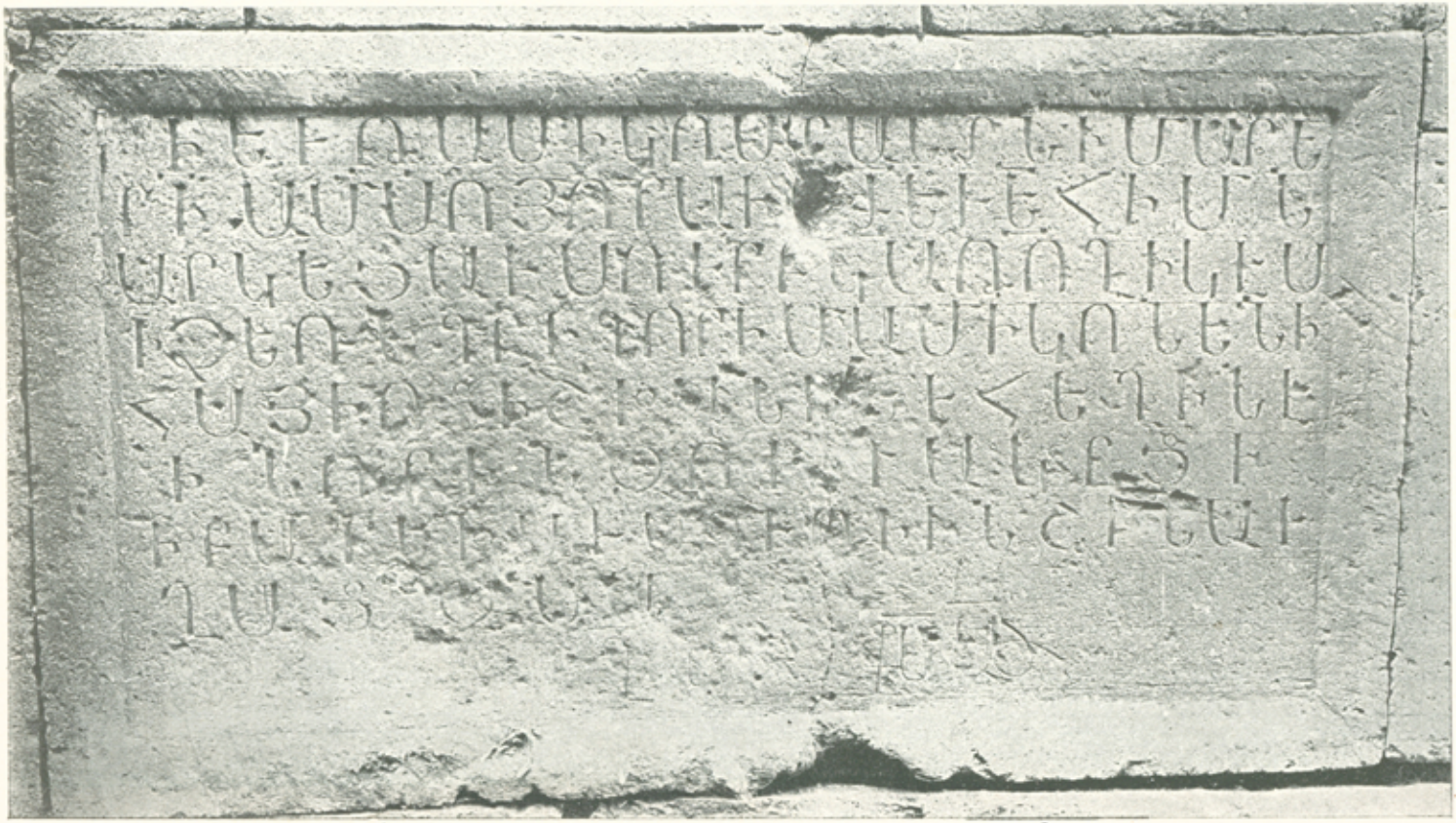

9. ԱՐՄԻՃ (ԹԱԼԻՇ). ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ Ա.Դ. 663 Թ.

Ե. ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՒԱԿԻ.

17. ԱՆԻ ԱՊՈՒՊԱՄԲՆՅՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ. Ժ. ԴԱՐ

11. ԳԱՌՆԻ (ՎԱՐԴ.) ԿՈՄՊԱՑ. Ֆ 146

12. ԱՐԱՔԱՑ Ս. ԿՈՒՍԱՆԱՑ. 1657 Թ.

18. կնքանոցք. 1003 թ.

20. 13. Խիսնեք. 1033 եւ 1214 թ. թ.

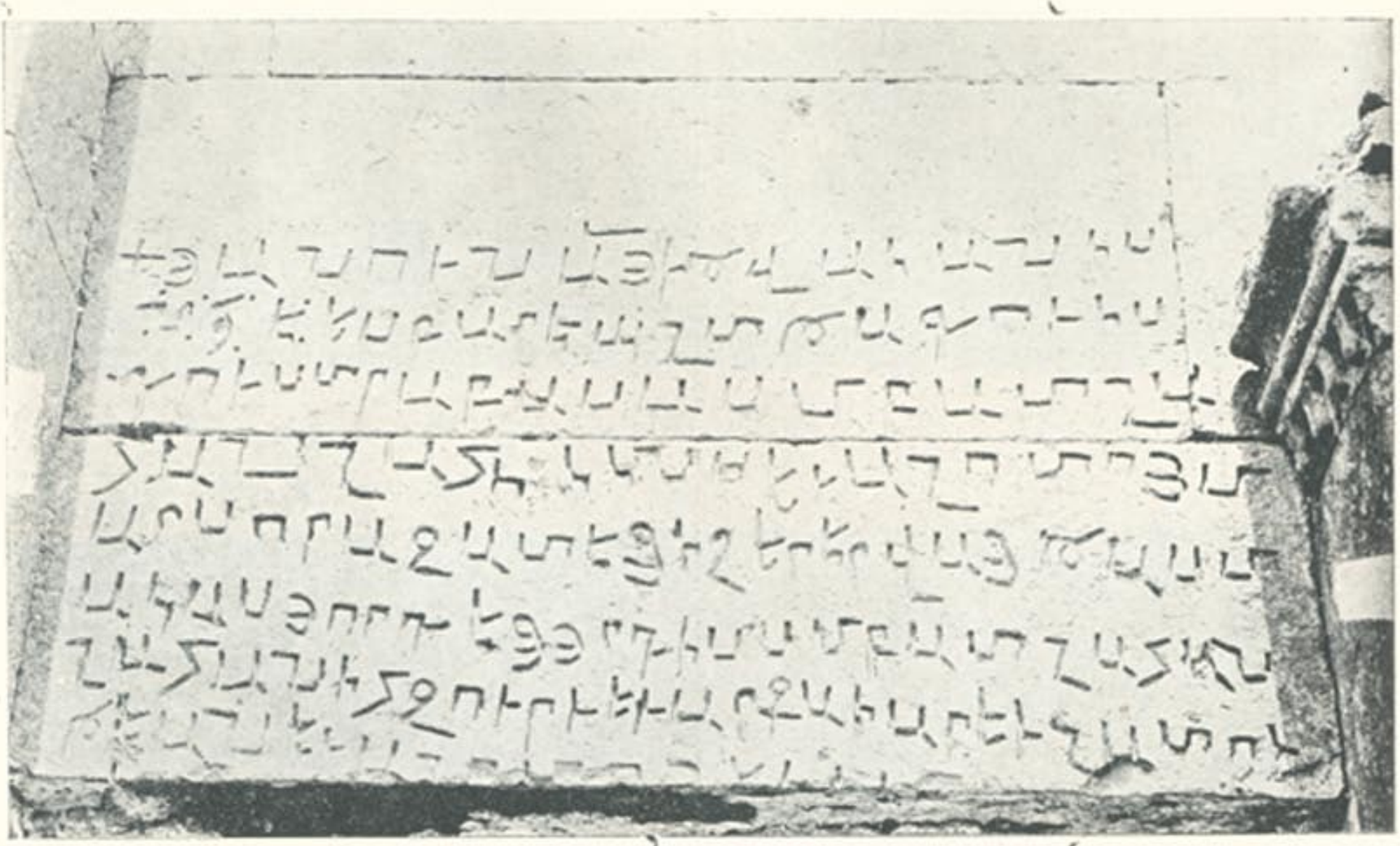

19. ԵՐԵՐՈՑՓ. 1028 Թ.

25. Աղեղան քար. 1335 թ.

26. Խաչքար 1335 թ.

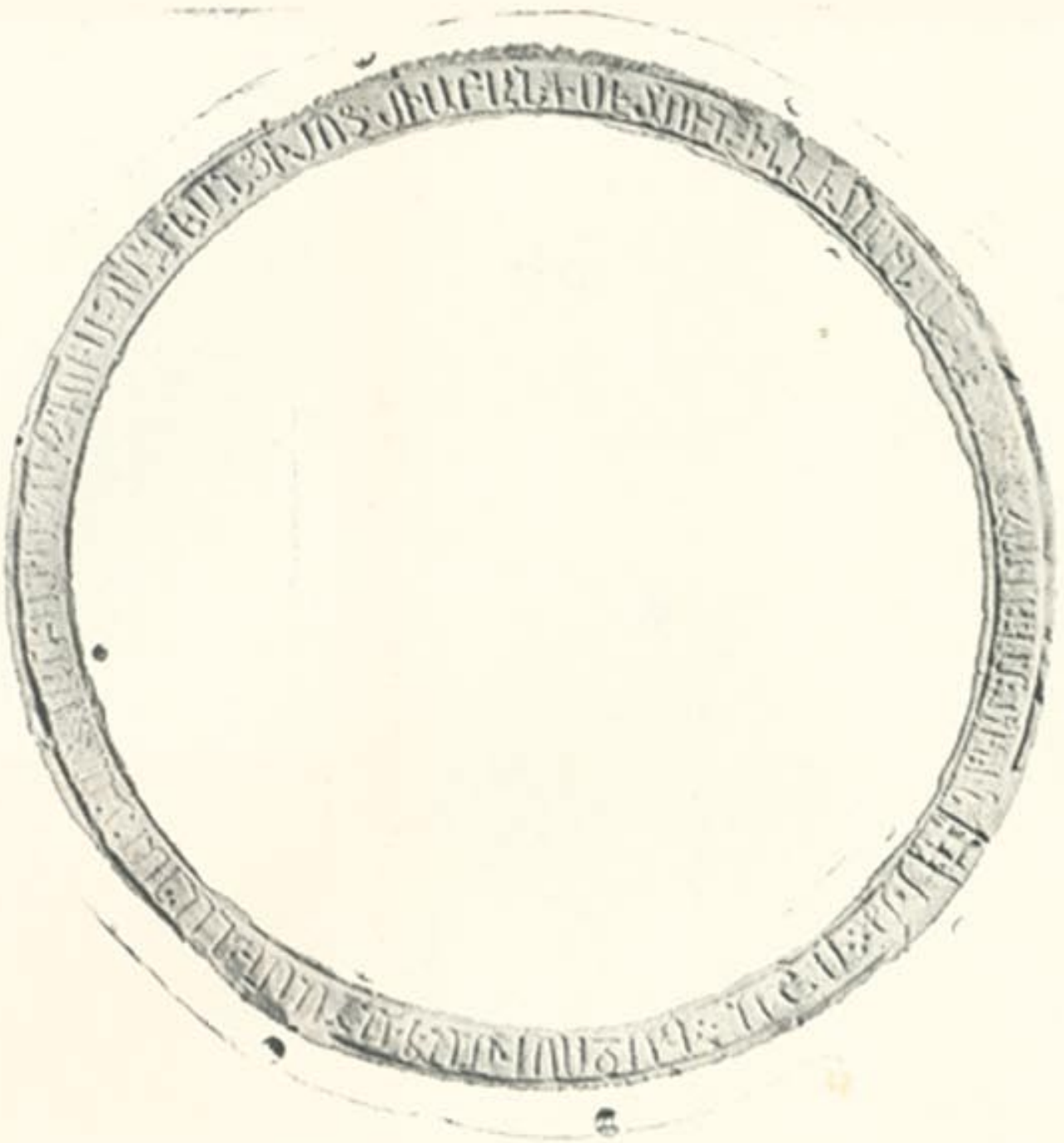

27. ԿԶՄ. ԲՐՈՆԶԻ ՓՈՓ. 1232 Թ.

31. ԹԱԼԻՆ. Ժ. ԴԱՐ ?.

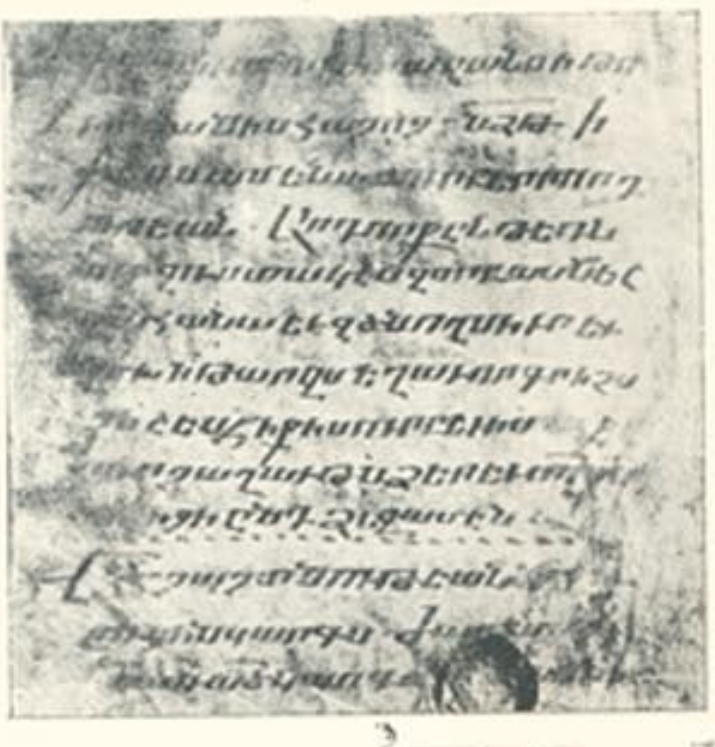

48. ՊԱՏԱՌԻԿ Տ. ԽԱՉ. ՎԱՐԴ. 1040 Թ.

22. ՀԱԽՈՒՅՏ ԹՎՈՒ. 1031 Թ.

28. ԷՋՄ. ԱՐԹԱԹԻ ՊԱՏԱՐԱՆ. 1300 Թ.

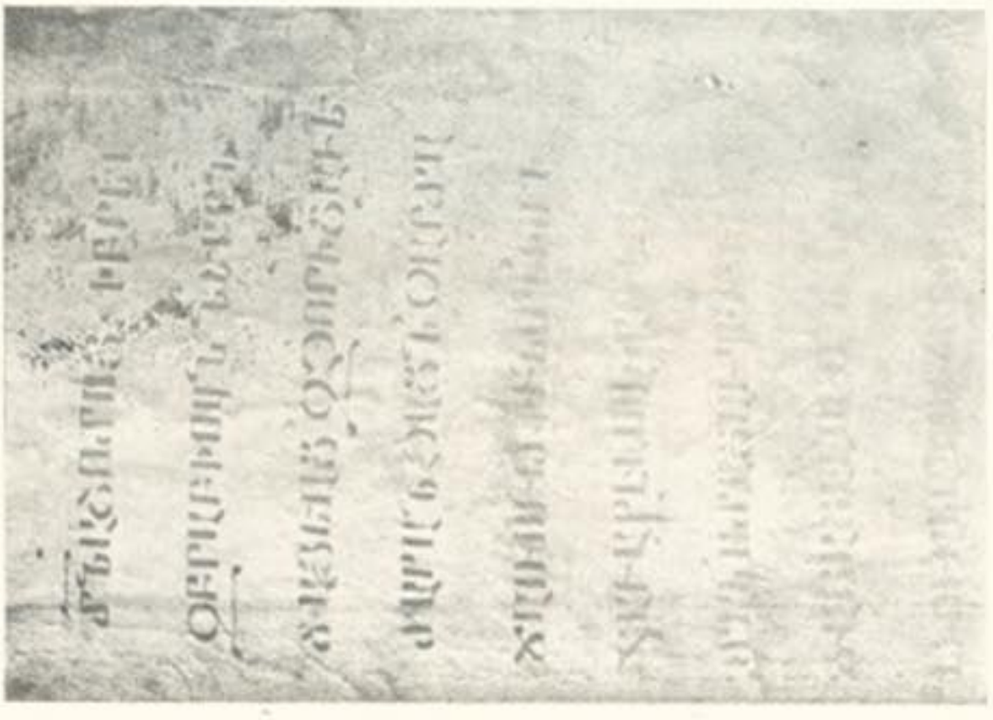

35. ՄԵԾՈՓ (ՄԱՇՏՈՑ) ՎԱՆՔԻ ՄԱՏ. 1666 Թ.

29. ԷՋՄ. ՆՈՑԲԱՆ ՏԱԳԱՆԻ ԳԱՀԱՐ. 1678 Թ.

30. Է.Ջ.Մ. Ս. ԵԵՂԱՐԴԻ ՊԱՀ. 1686/7 թ.

31. Է.Ջ.Մ. № 2374, 232բ. 989 թ.

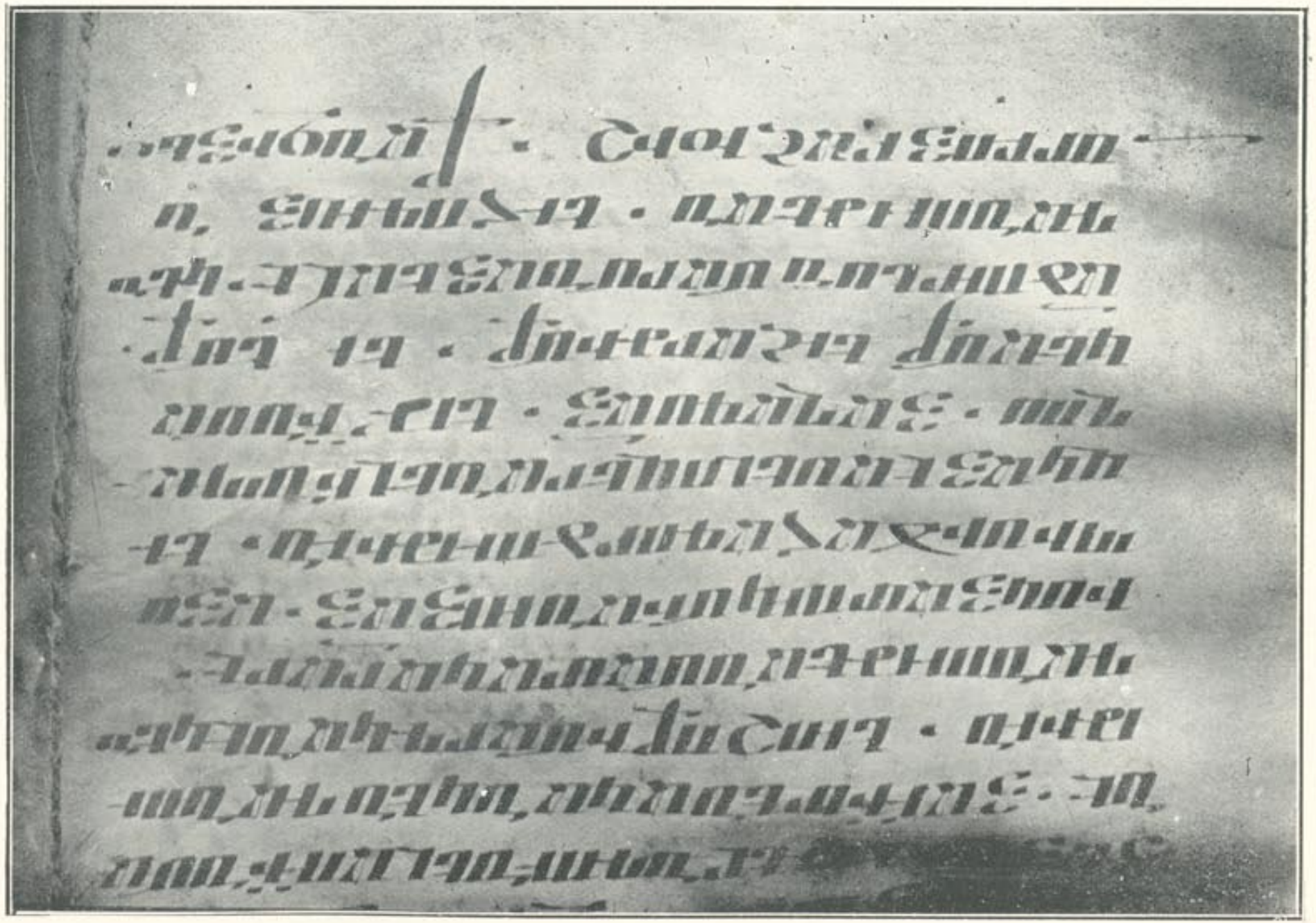

32. Бул. № 1958, 128м. С—в Чит.

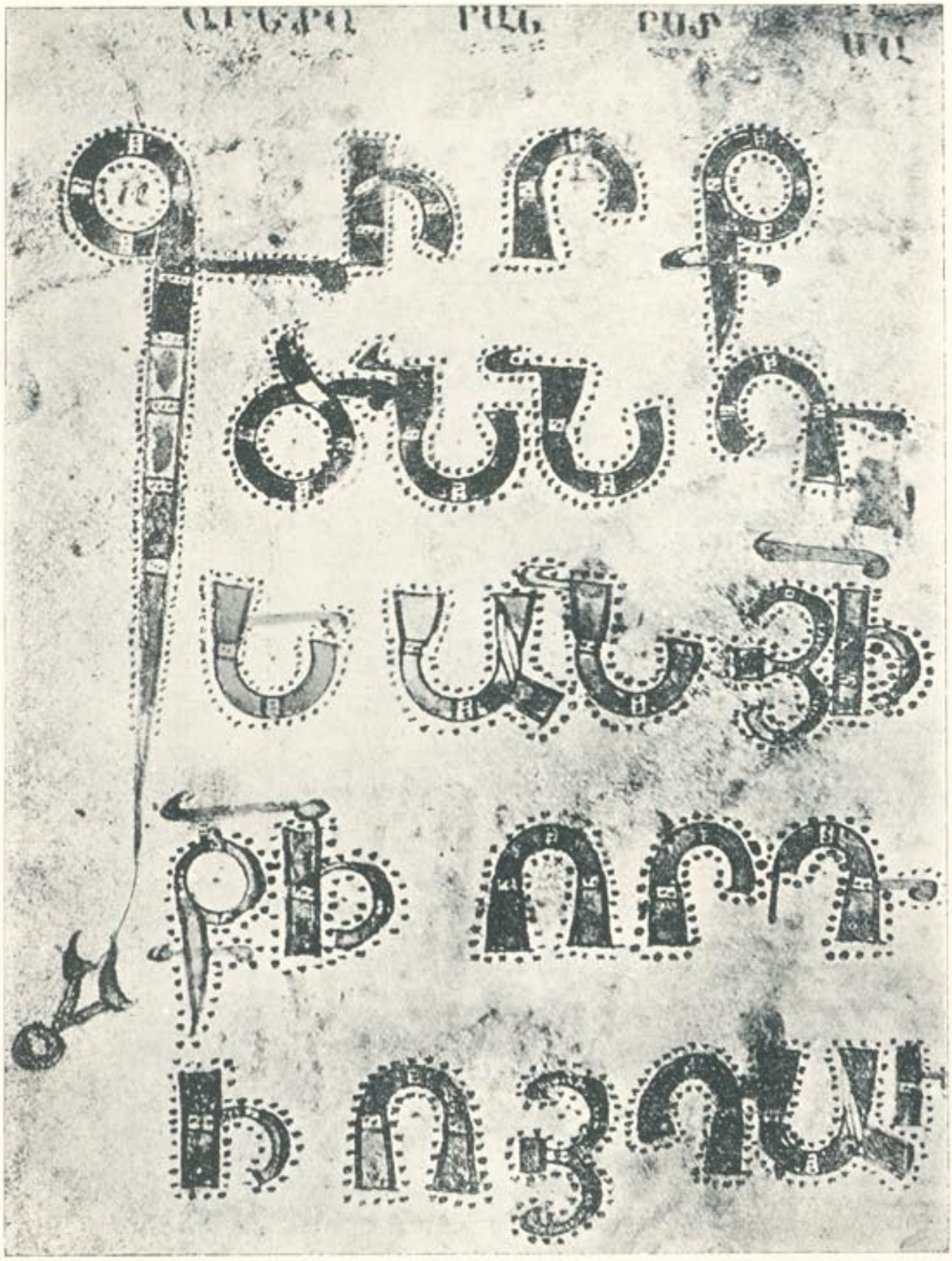

33. ԵՐ. № 2555 Ը—Ժ ԴԱՐ ?.

18. ԱՐԱՐ. ԱՐ. ԱՐ. 2555. Ի — Ի. ՀԱՅԿ.

19. ԼՈՒՍ. ԱՐ. 2877. Ի—Ի. ՀԱՅԿ.

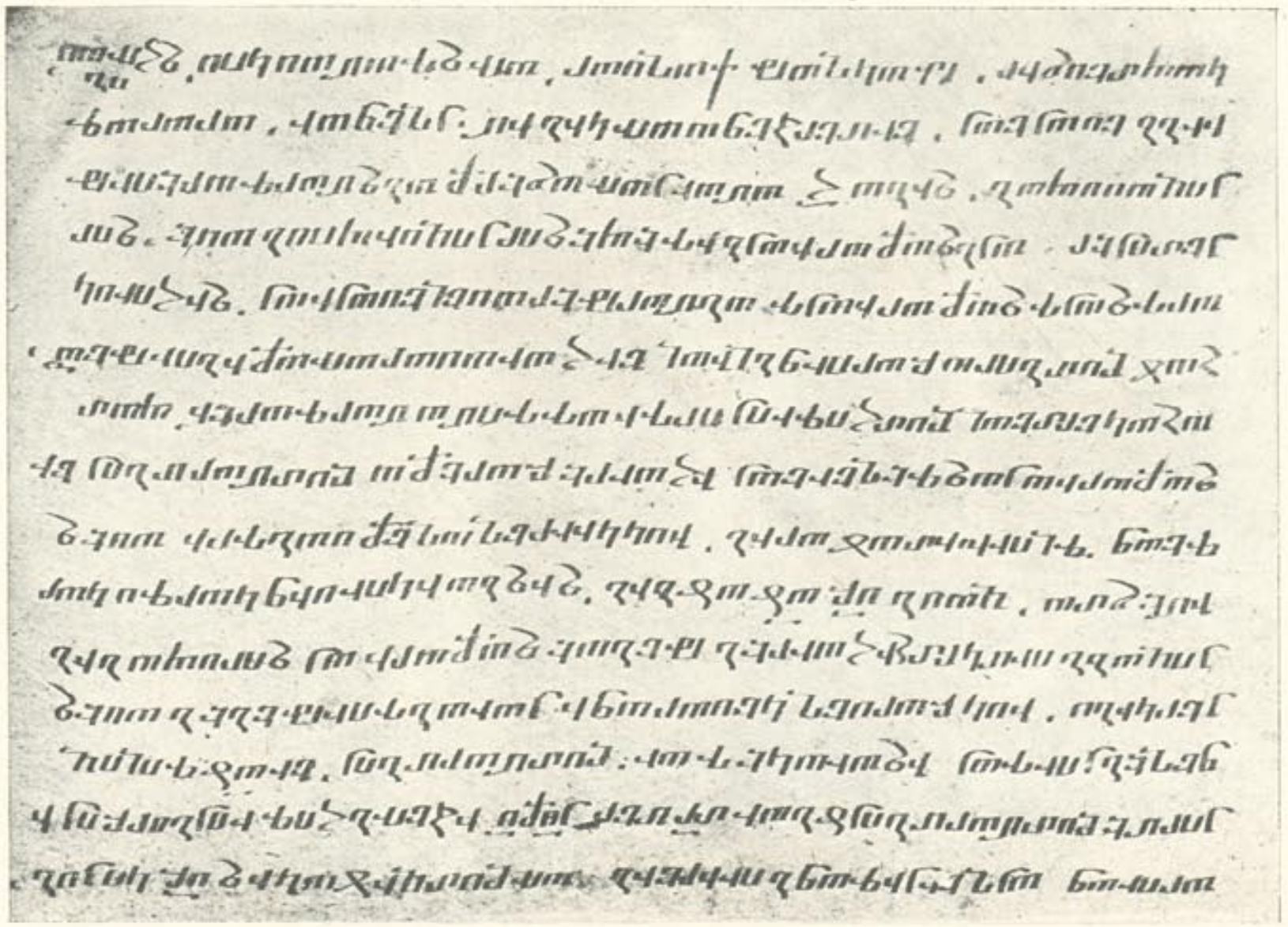

38. ՍՂՐՈՒԹ ԳԻՒՂ (ԱԽԱԼՅԽ.). 974 Թ.

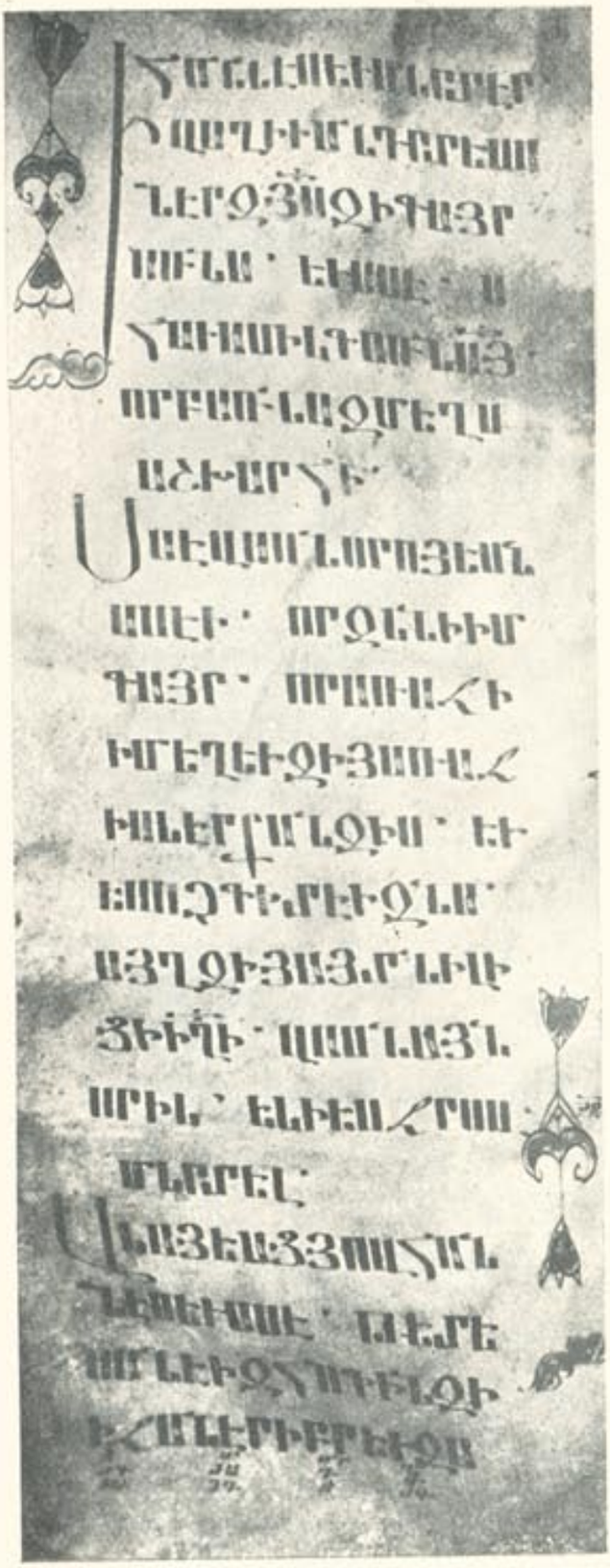

45. ՄՂԻՄԻՔ (ԱԽԱՂԱԽԱՂ). ժ—ժԱ. ԳԱՐ?

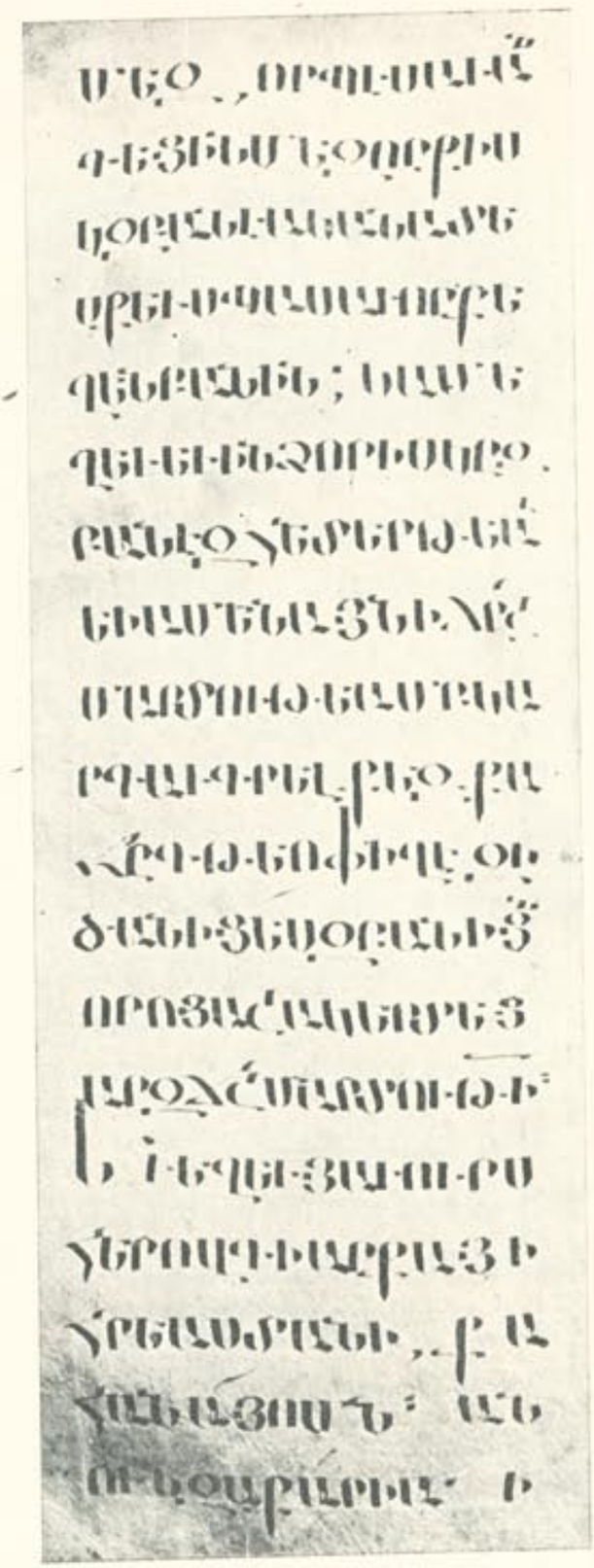

54. ԷՋՄ. № 311. 135բ. 1066 Թ.

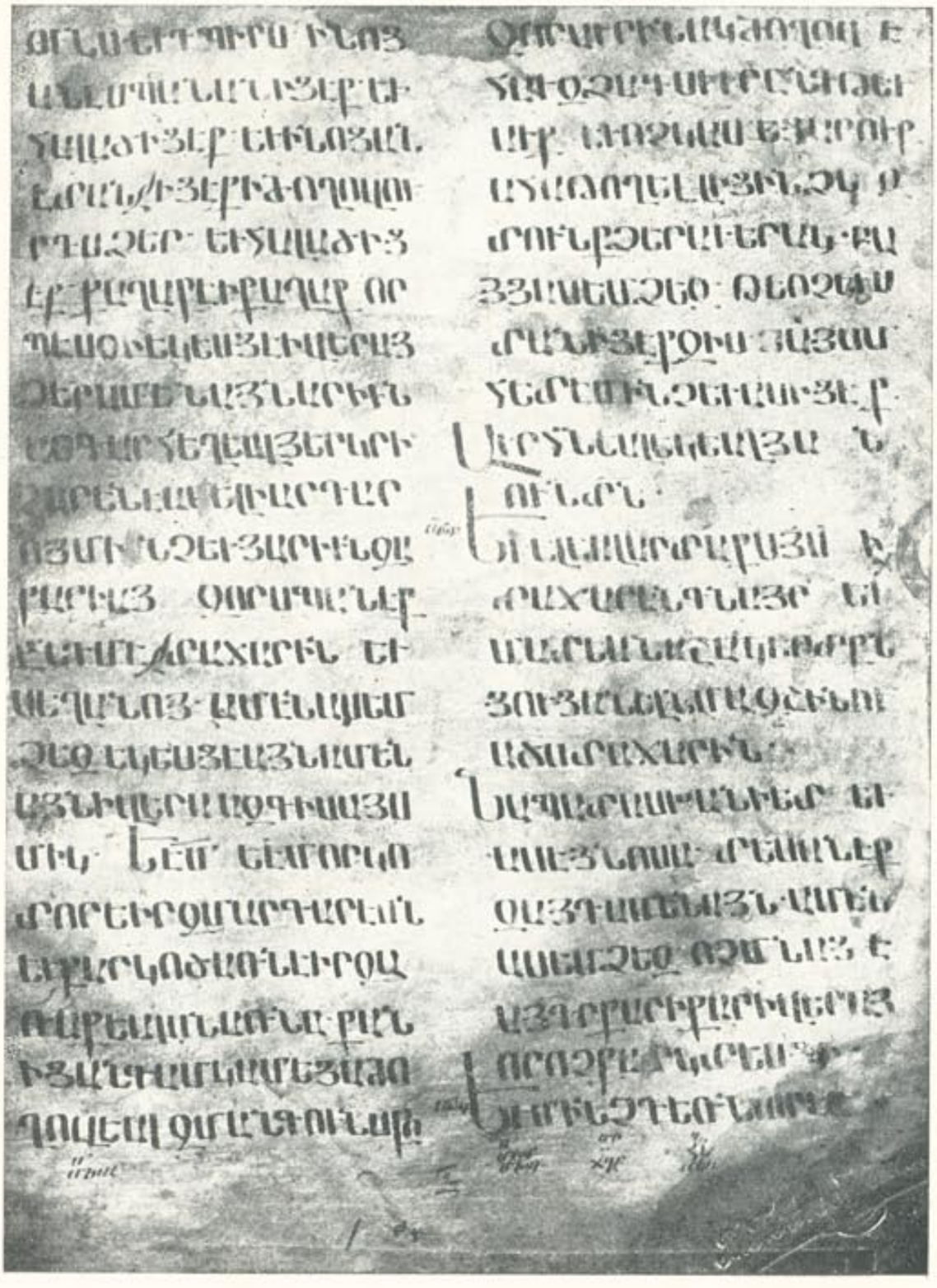

39. ԾԱԼՈՒԹ (ԱԽԱԼՑԽԱ) 974 Թ.

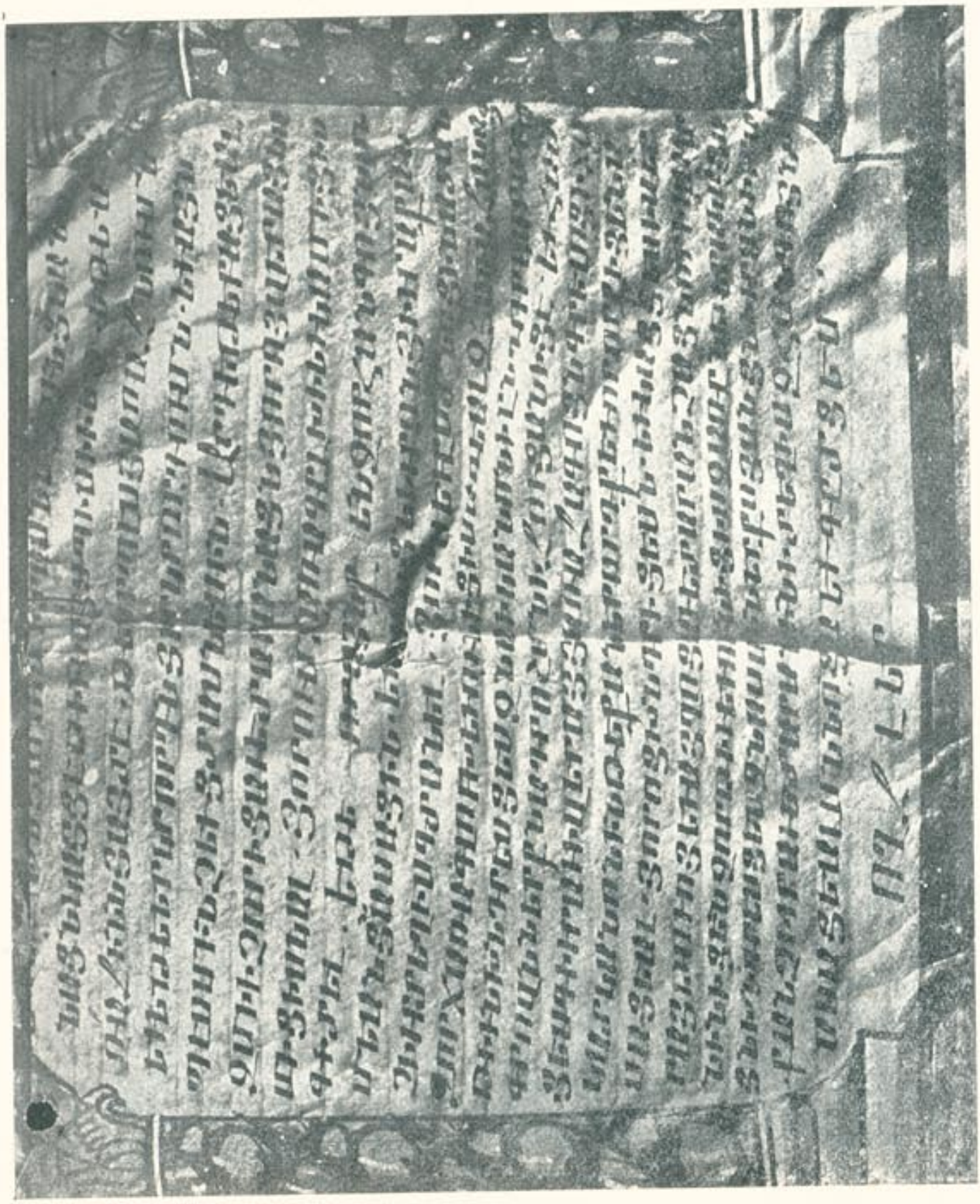

43. ՀՀԱ. № 2374 1բ. 986 թ.

42. Грузинский № 2374 1 лл. 989 [illegible].

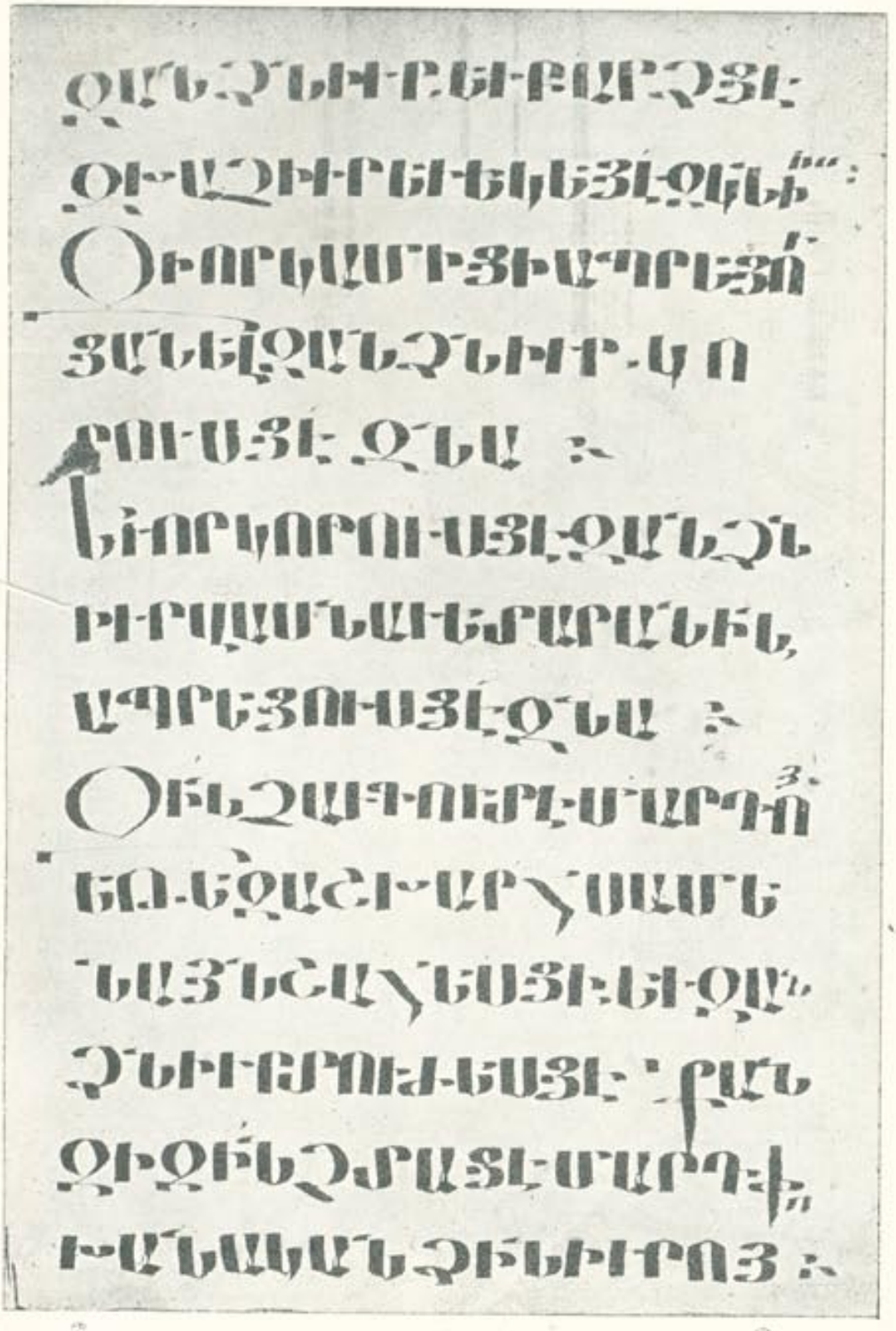

41. ԷԶՄ. № 2374, 90ա. 939 թ.

Խրխնեցի · ես արիւնքո
կորնչիմ ·
Այլ Տէսնեմ քու
կատարումդ անմոռանալիք ·
Երանելի մարգն
որ Տեսիլ ունի
ի Տէրէն ·

(6)

Տեսիլ Տեսանելոյ
Տեսչութեան ·
Տեսանելի Տեսութեամբ
Տեսակցութեան ·
Տեսանել Տեսանելեաց
Տեսանելեաց ·
Տեսանելի Տեսանելեաց
Տեսանելեաց ·
Տեսանել Տեսանելեաց
Տեսանելեաց ·
Տեսանելի Տեսանելեաց
Տեսանելեաց ·

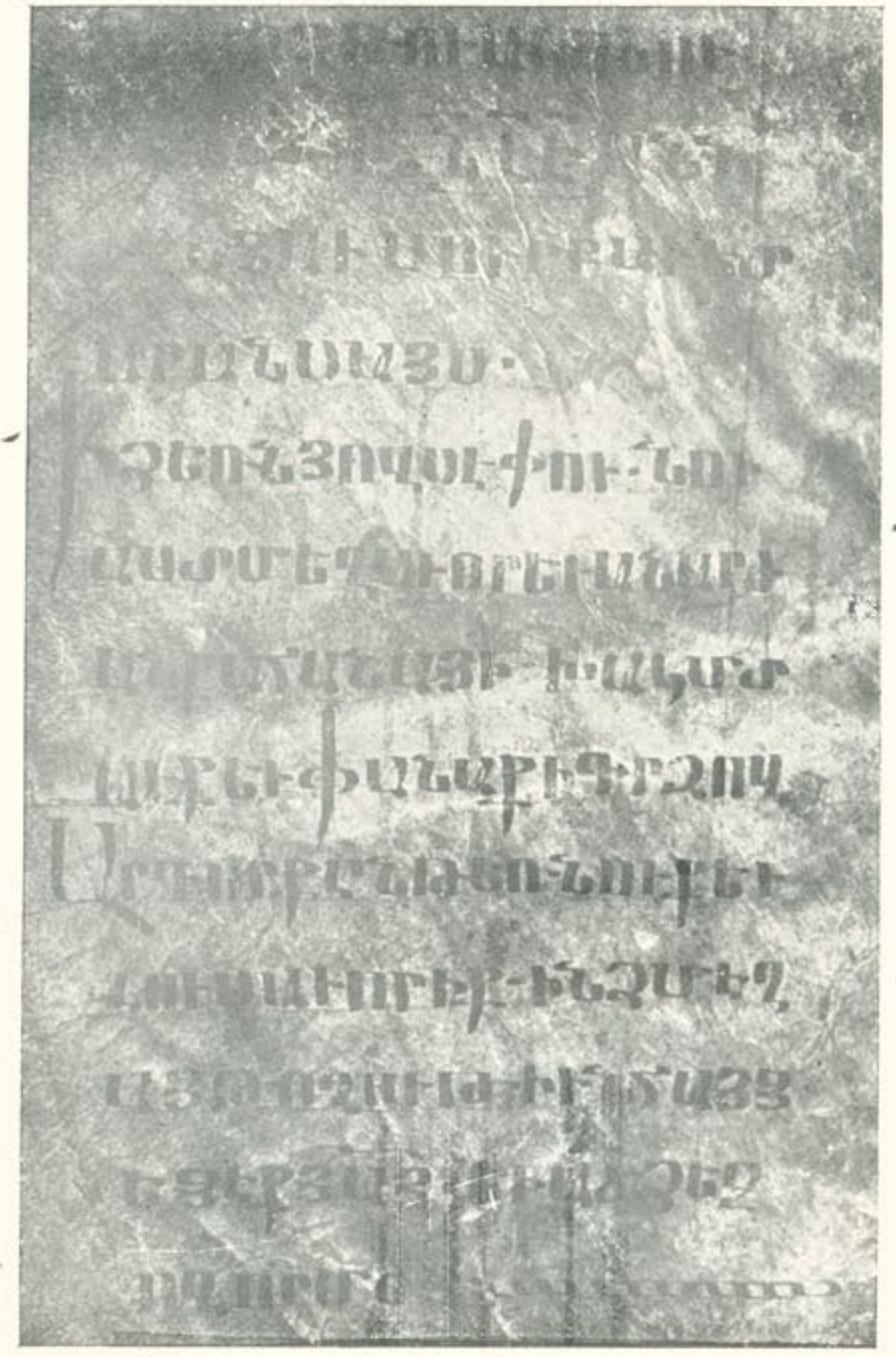

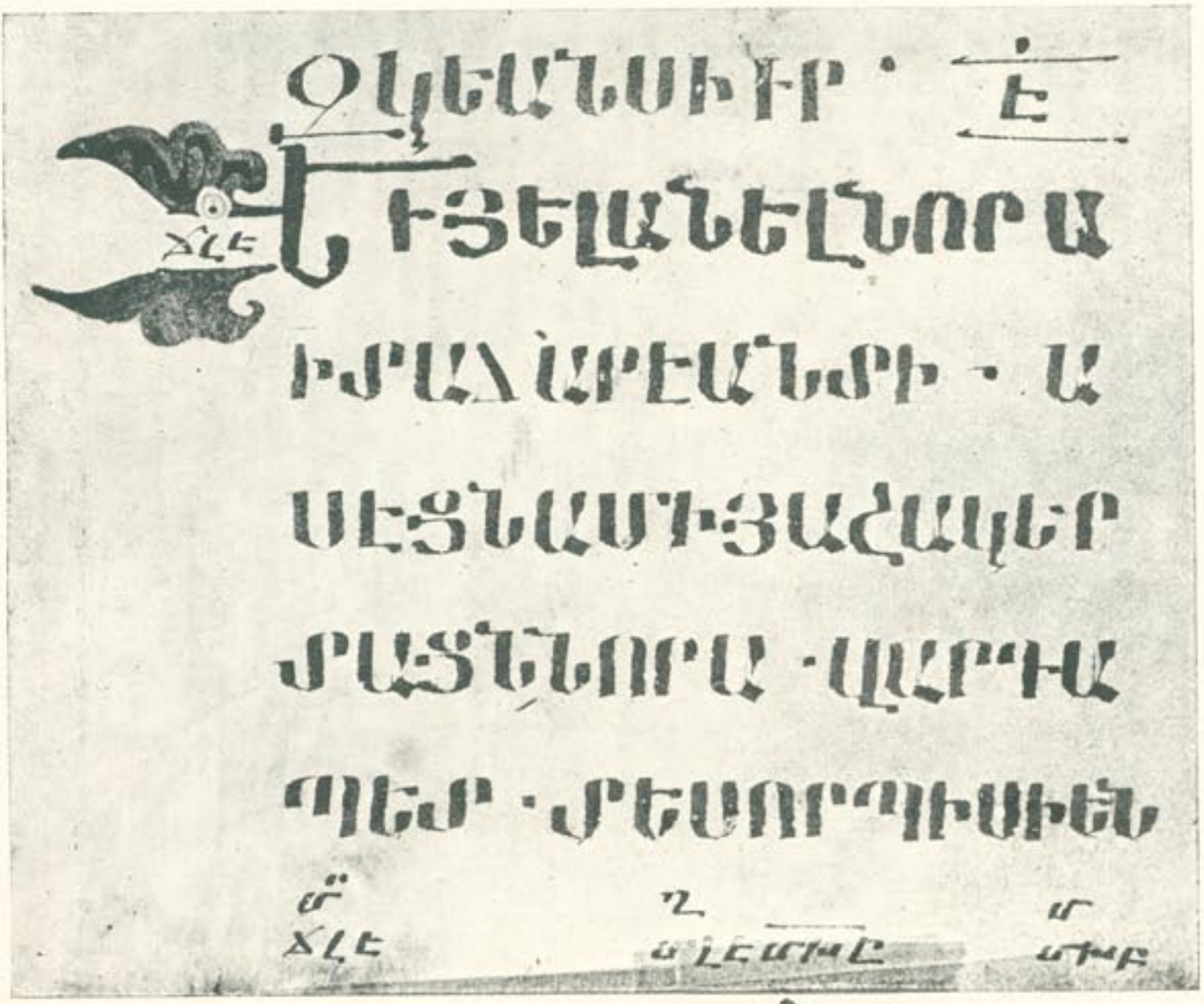

52. ԷՋՄ. № 3793. 130ա. 1053 Թ.

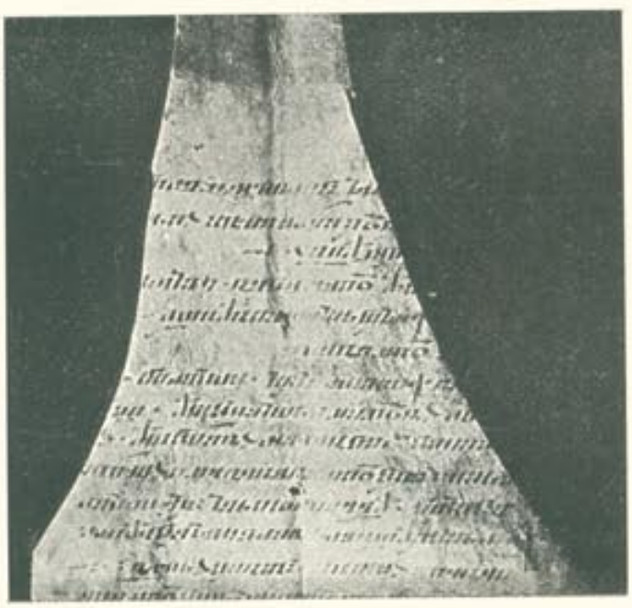

68. ՊԱՏԱՌԻԿ ԽԱՉԻԿ Վ–Ի ԺԲ. ԴԱՐ?

55. ԵՐ. № № 2556/1, 125*ա*. 1028—1064 Ք.

71. ԷՋՄ. № 2877. 219*ա*. 1211 Ք.

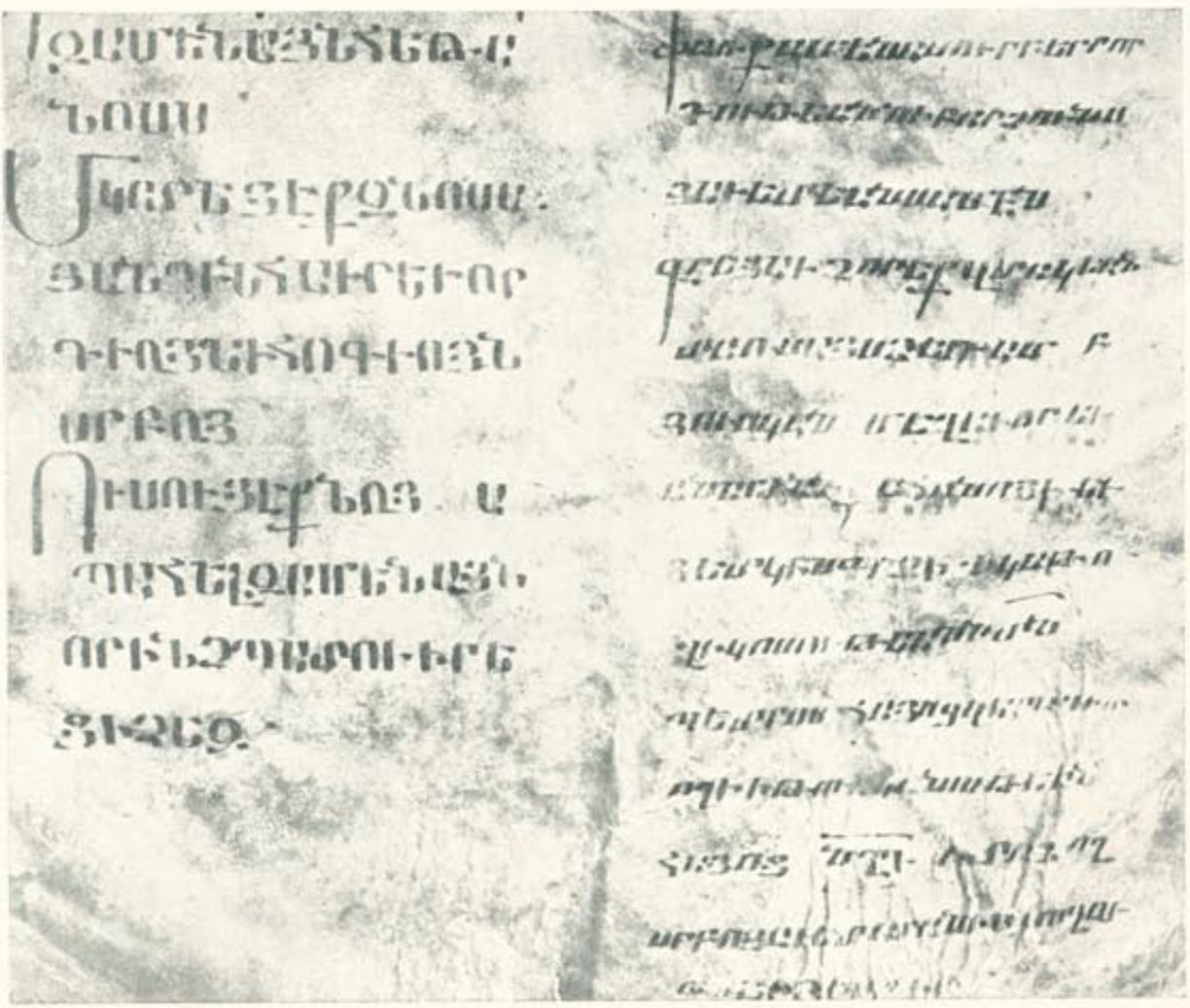

49. ՀՁԳ. № 323. 63բ. 1044/5 թ.

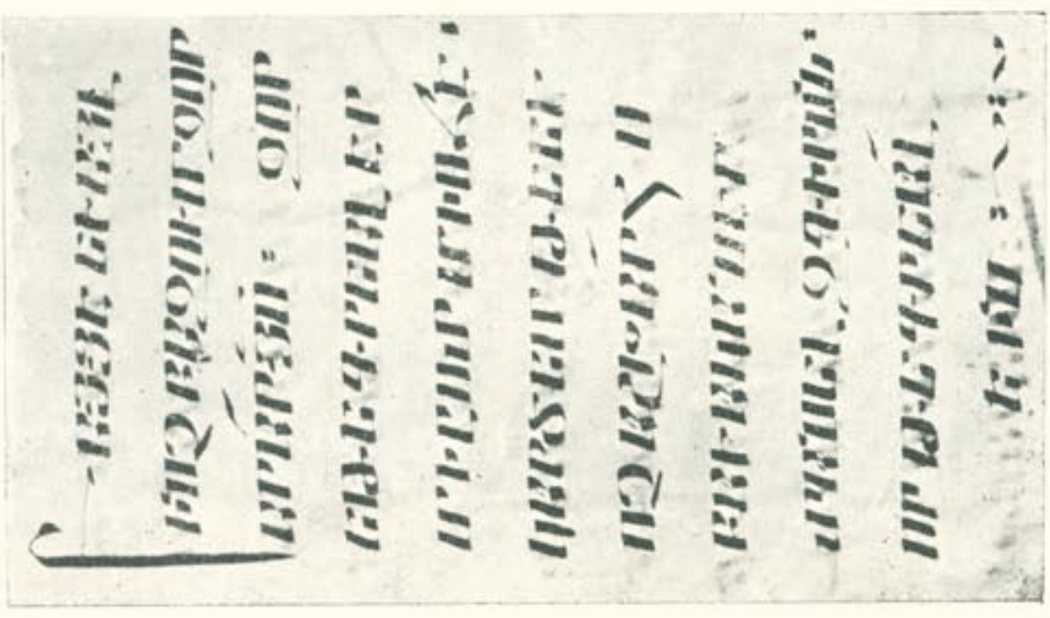

72. ՀՁԳ. № 987, 311բ. 1211 թ.

78. 1917. № 1519, 297л., 1232 ф.

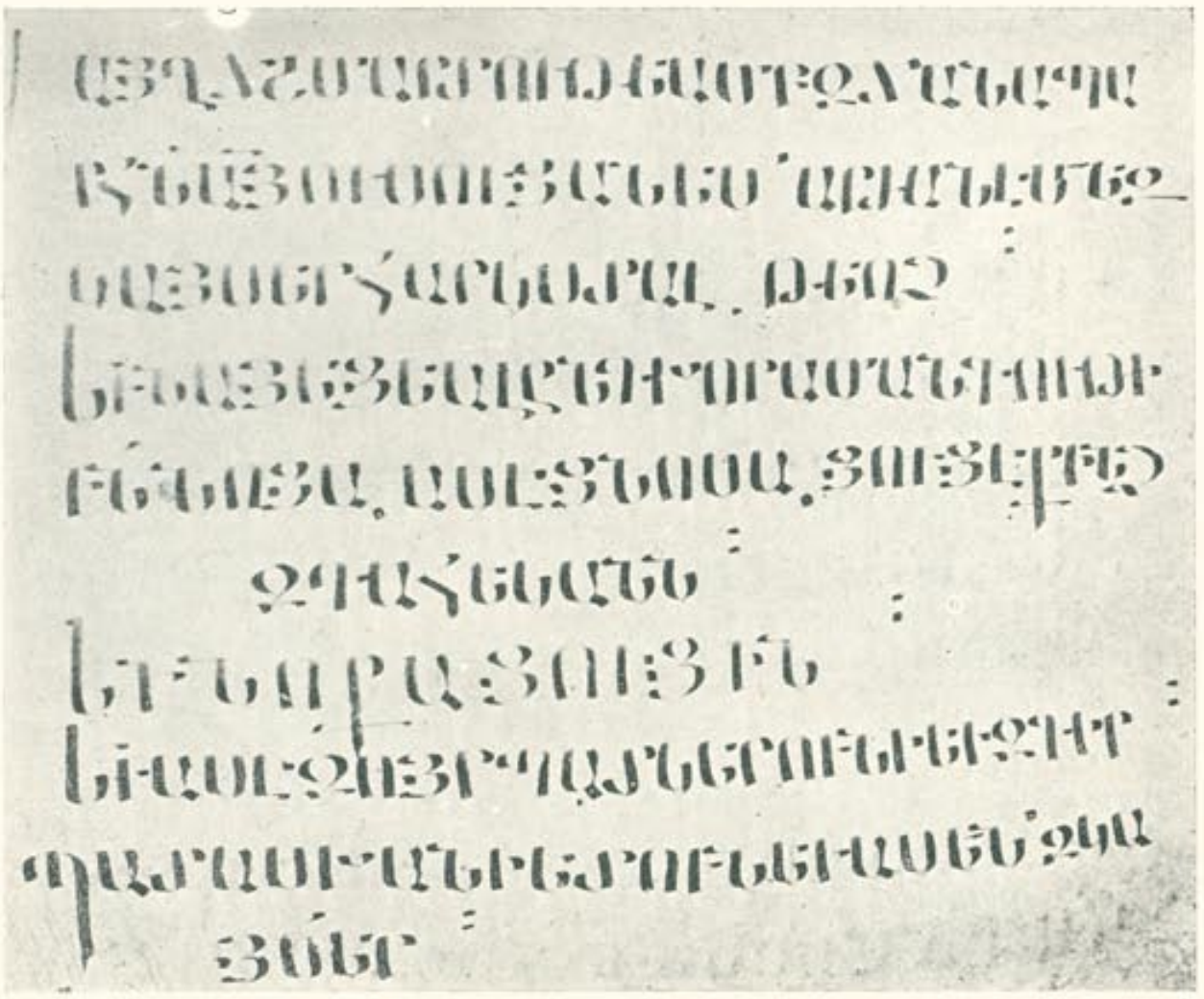

47 Լ2Մ. № 283. 263բ. 1003 թ.

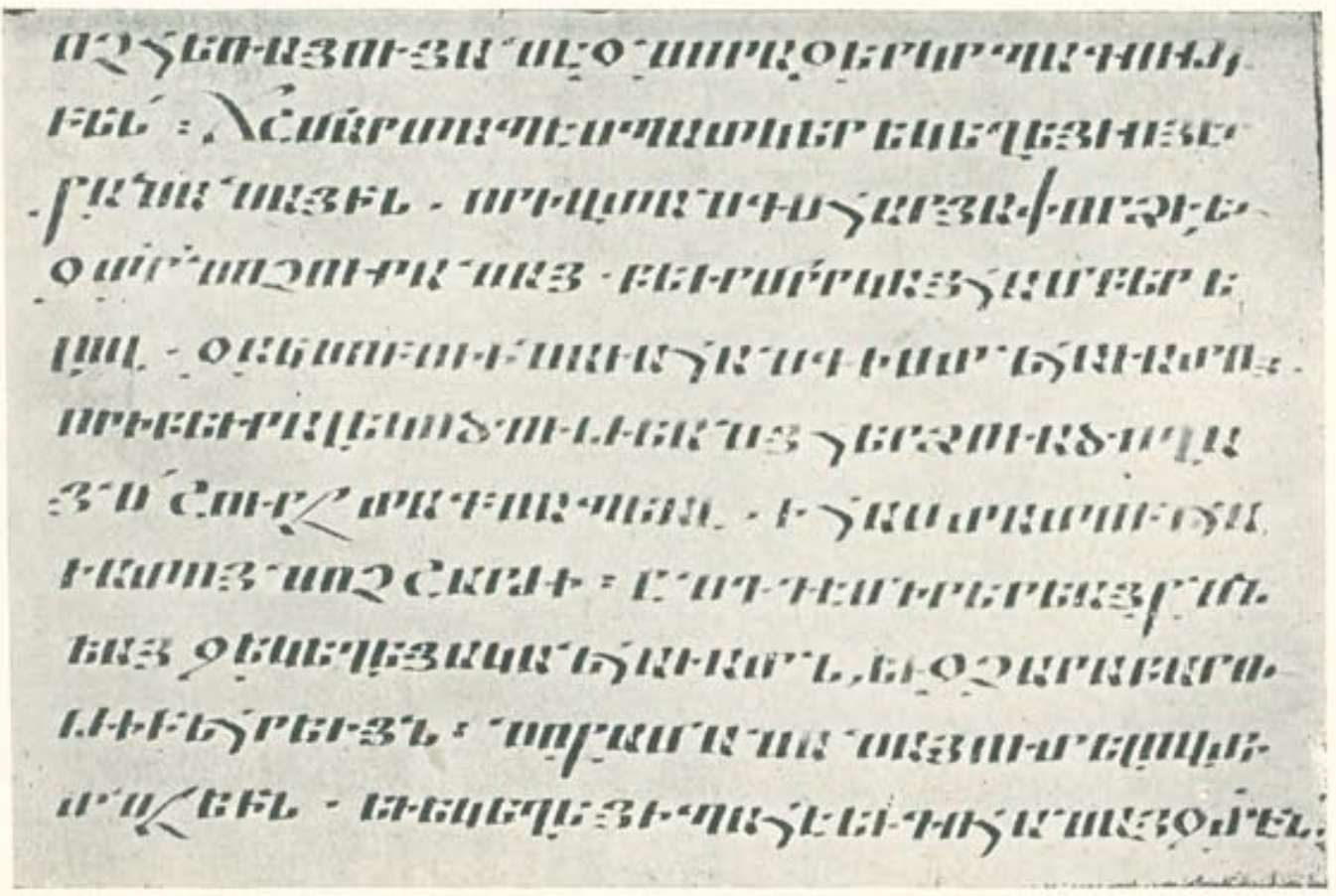

50. Լ2Մ. 988. 146ա. 1045 թ.

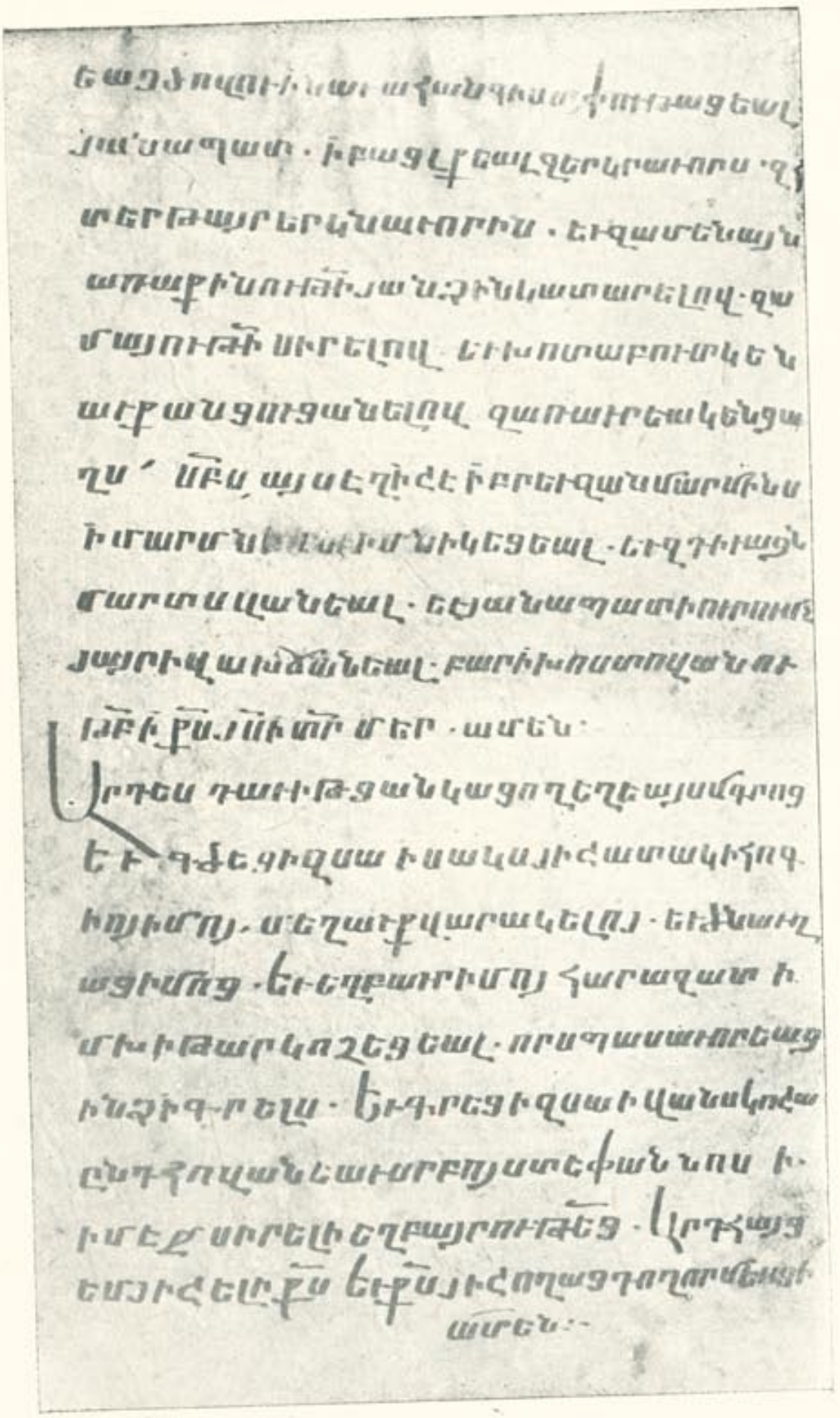

62. ԷԱՄ. № 1890, 208բ. 1174 թ.

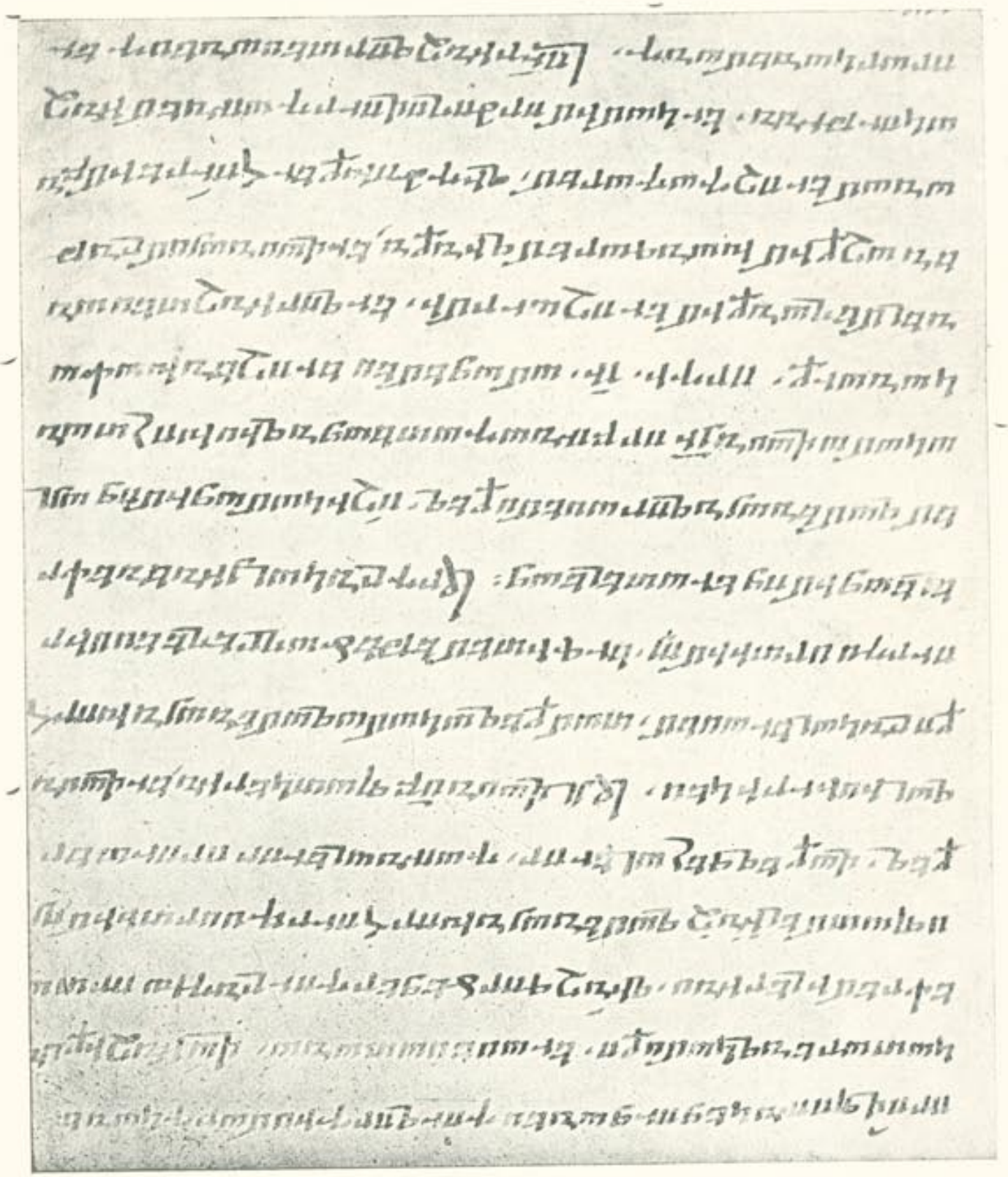

66. Бум. № 948, 165ш. 1196 р.

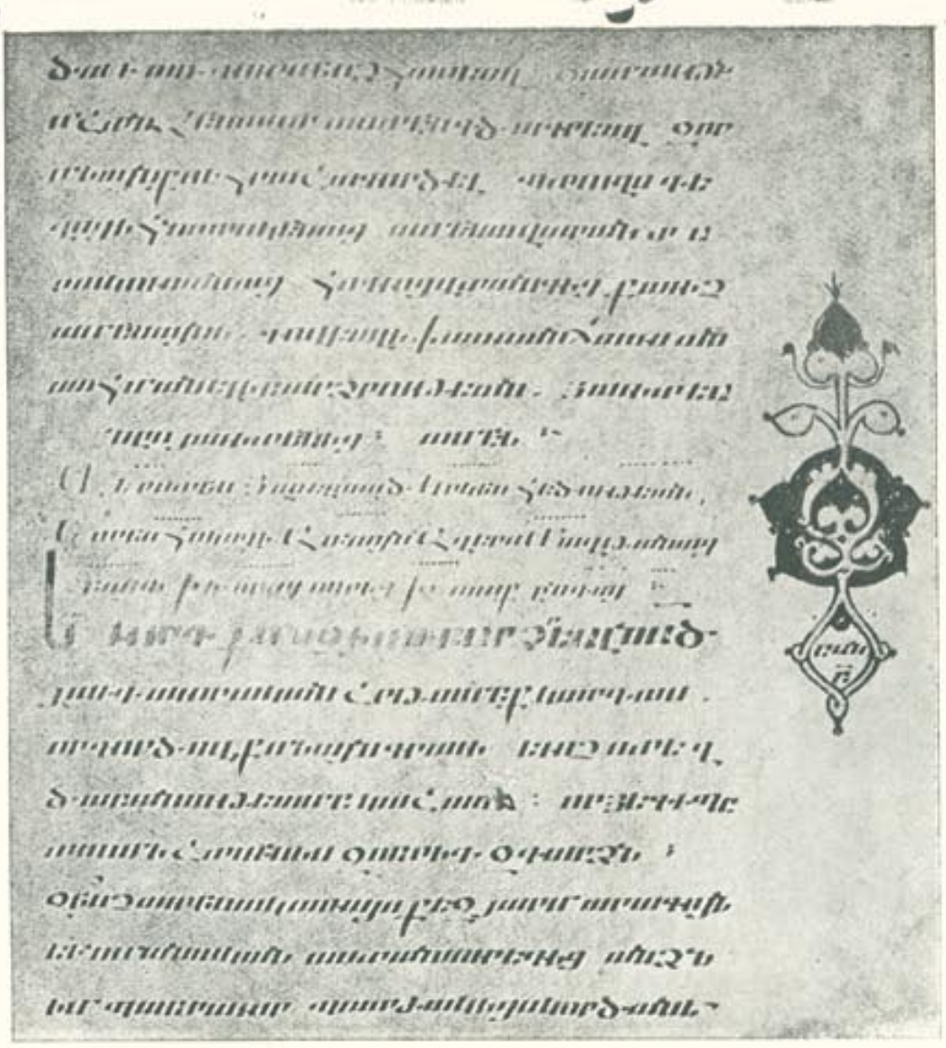

64. ԷՋՄ. № 1568, 10մ. 1173 թ.

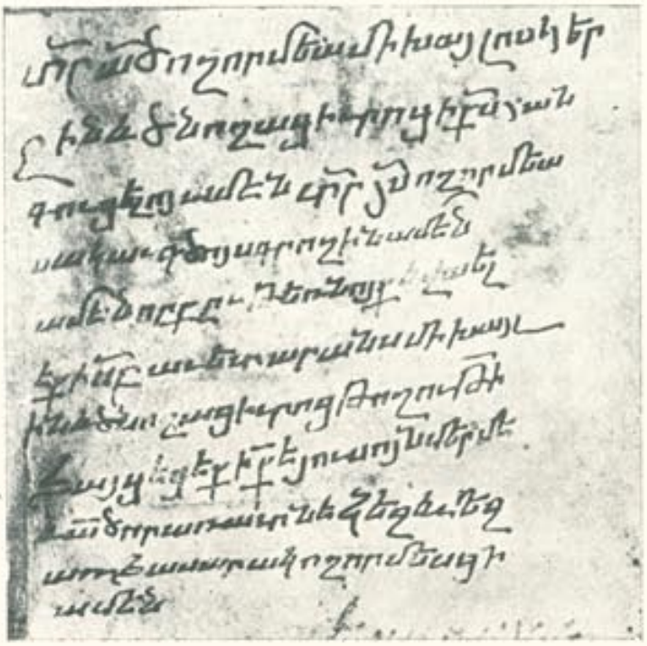

70. ԷՋՄ. № 3793, 310մ. 1201 թ.

76. Լեռ. № 818, 2սս. 1212 թղ.

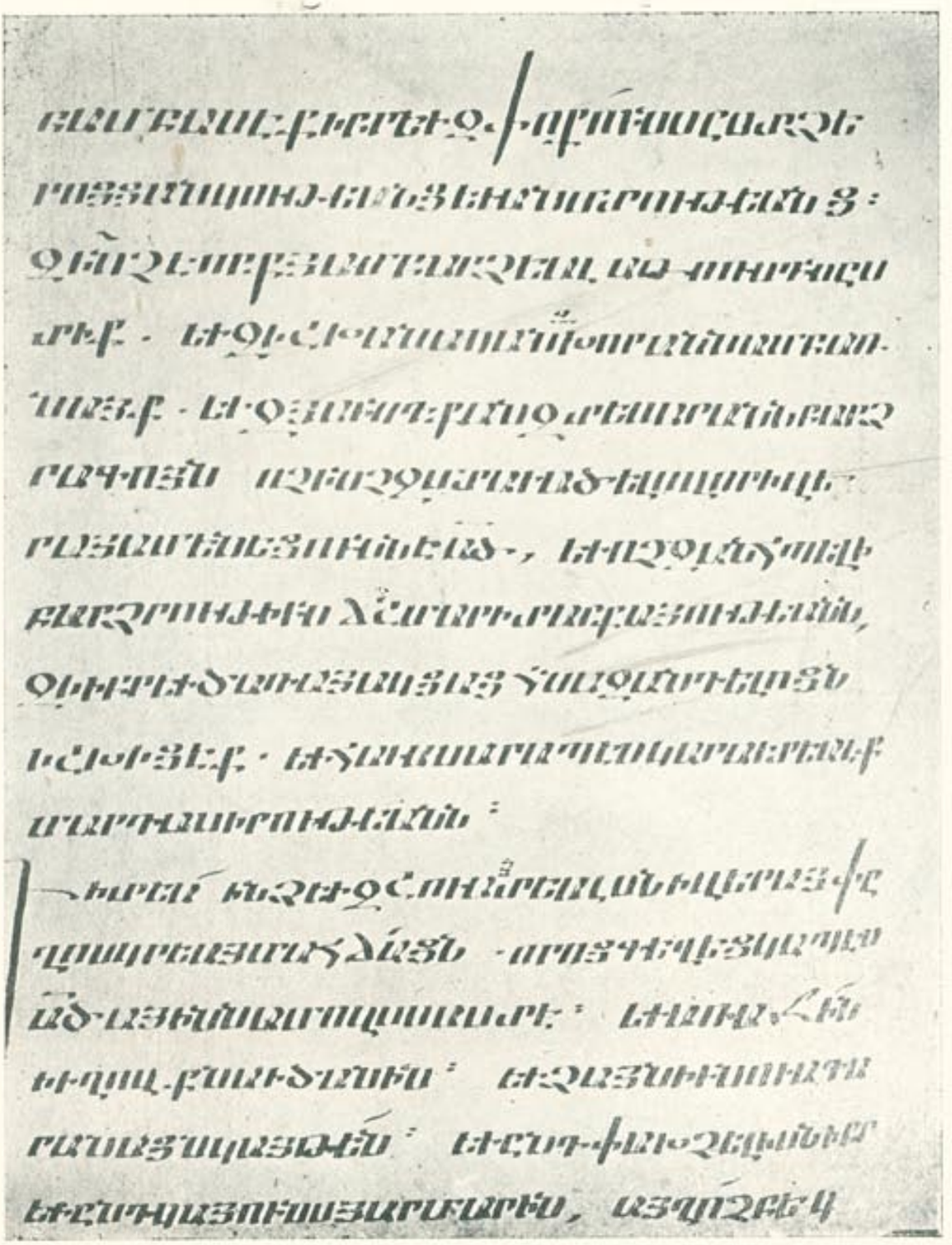

58. ԷՋՄ. № 2600, 179բ, ԺԱ—ԺԲ ԴԱՐ.

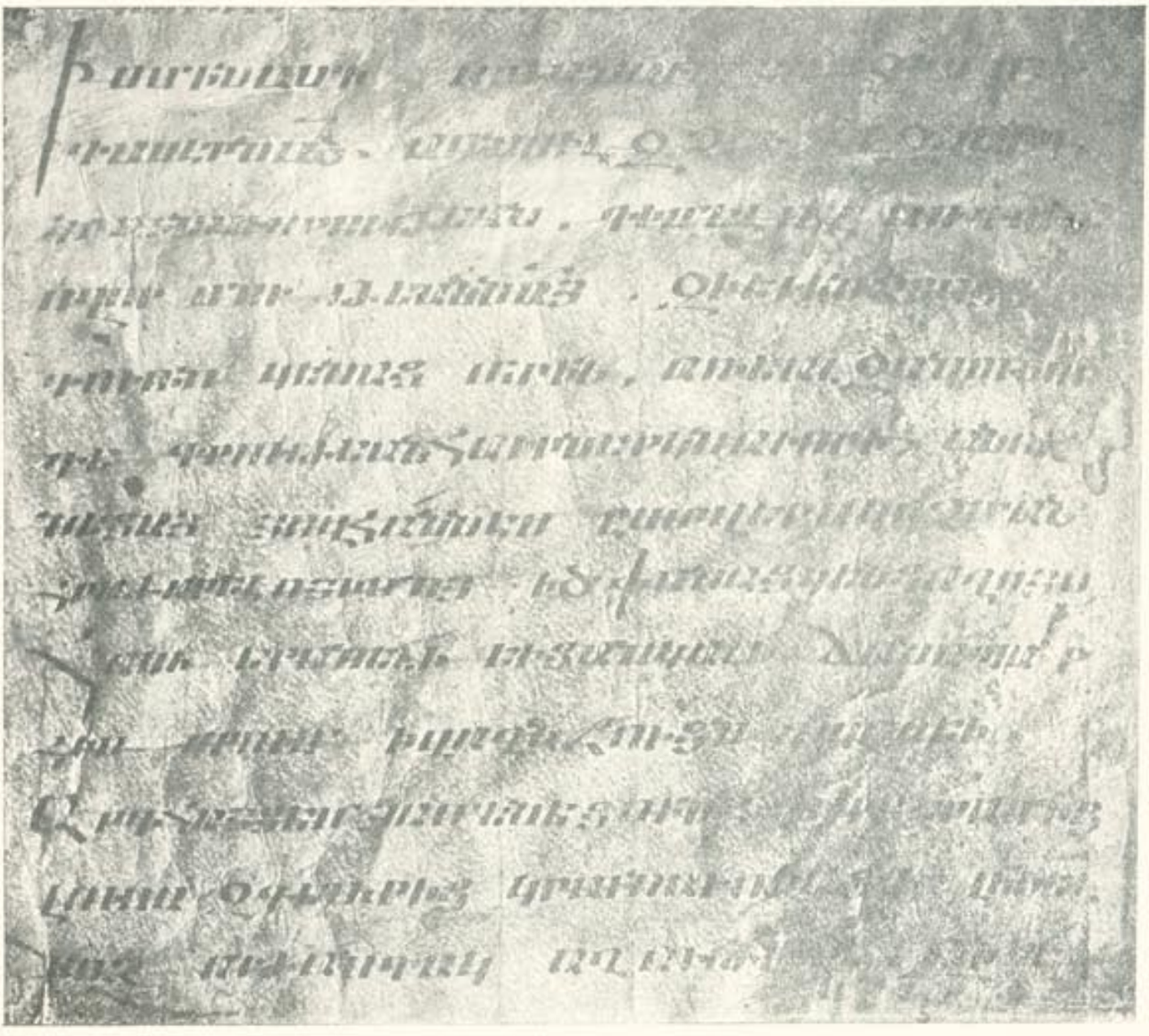

56. ԷՀՄ. № 275, 269բ. 1071—1078 թ.

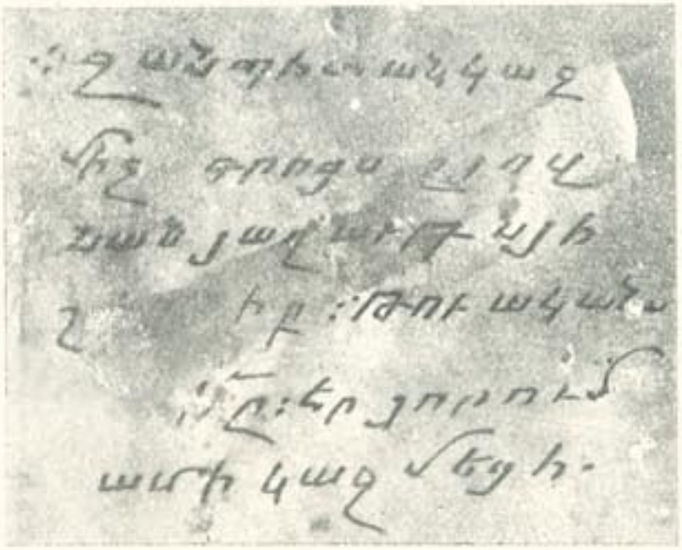

63. ԷՀՄ. № 2684, 245բ. 1159 թ.

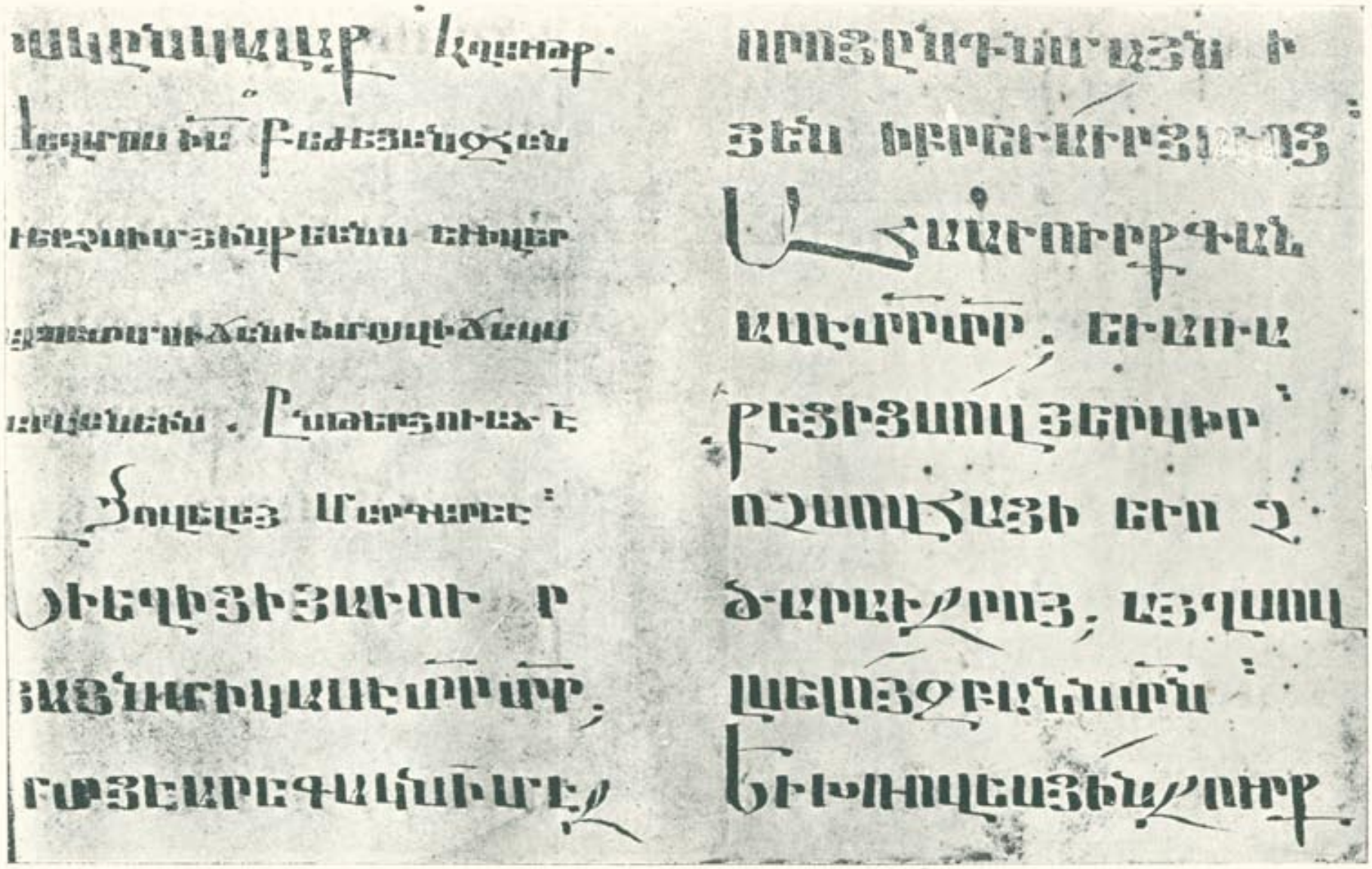

«Ազատ Հայաստան», 1985, 15 մարտի, № 69, էջ 4։

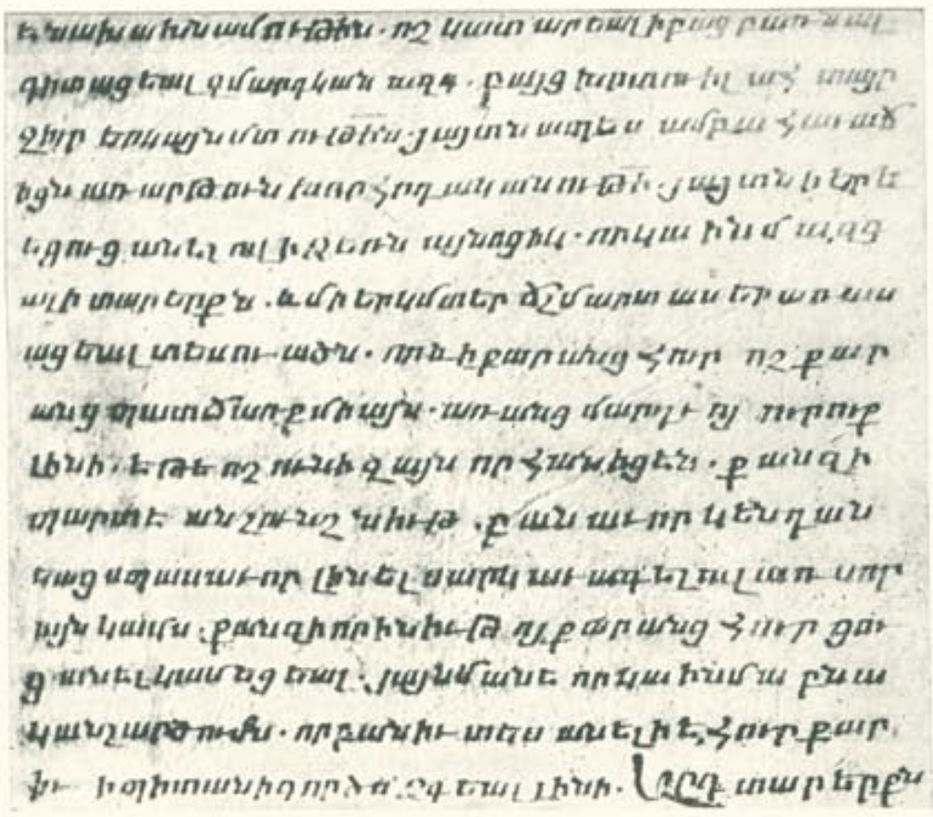

79. ՂՀՄ. № 2101, 102ա. 1223 թ.

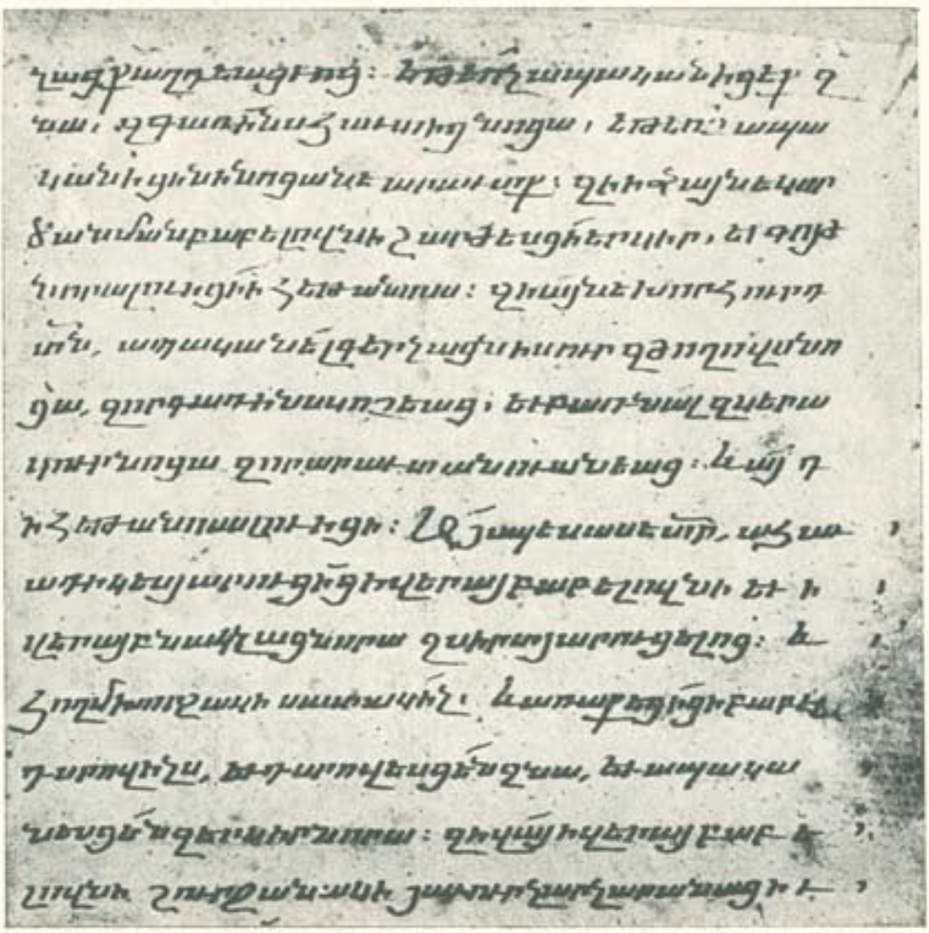

67. ՂՀՄ. № 2606, 194ա. 1193 թ.

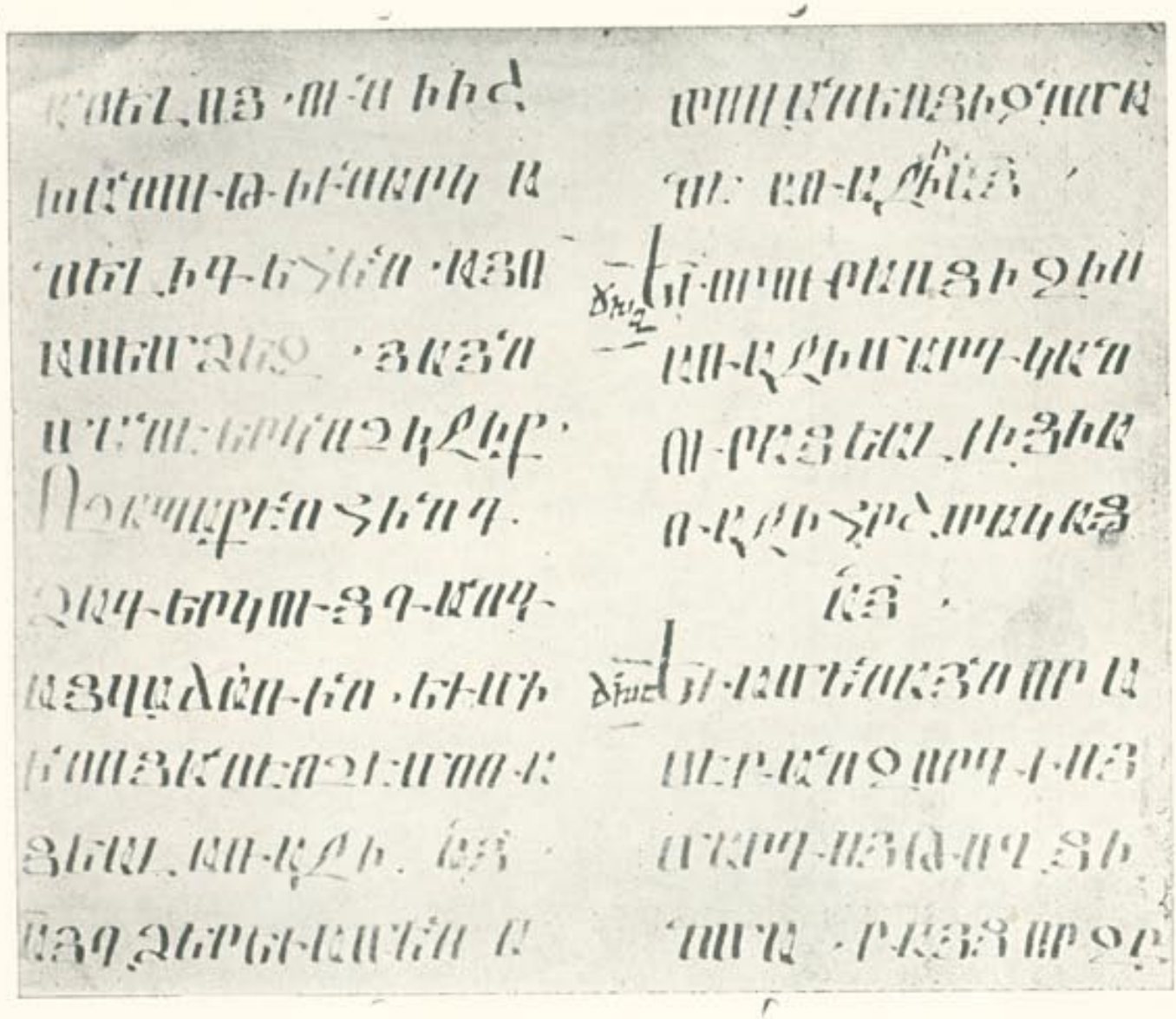

57. ԷՋՄ. № 288, 171մ. 1099 թ.

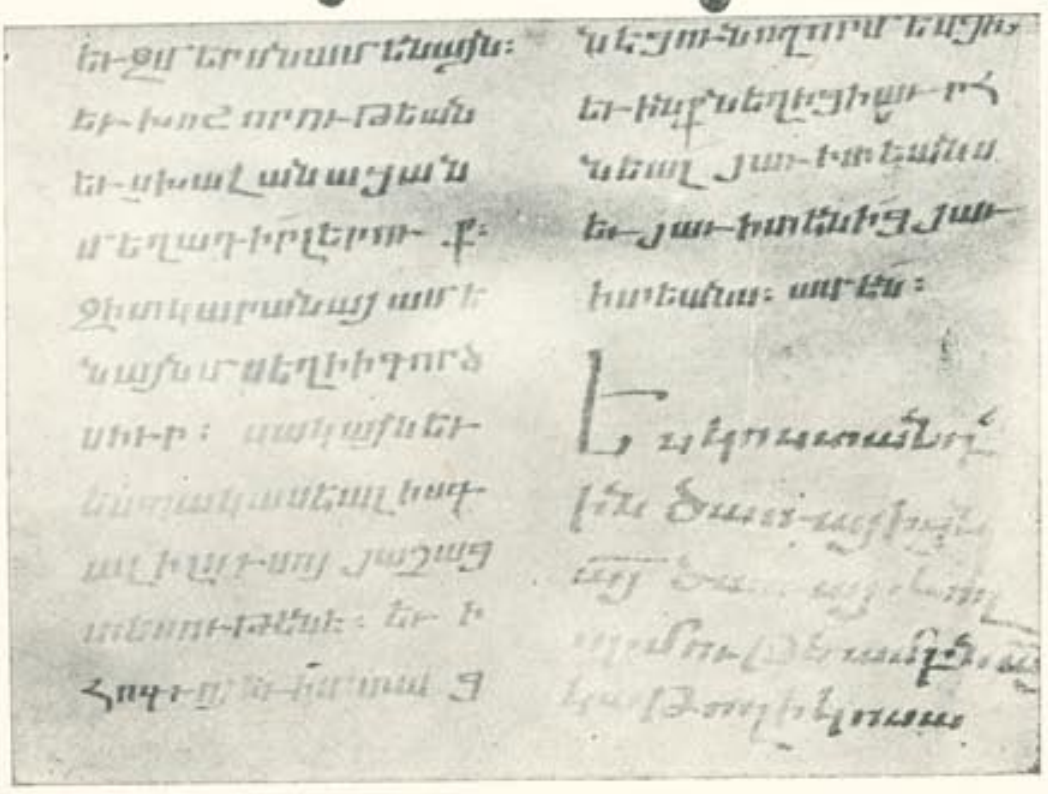

81. ԱՋԳ. ՄԱՏ. ՊՕԼԽՍ. № 68. 574 էք. 1253 թ.

69. ՀԱՄ. 2589, 304բ. 1200 թ.

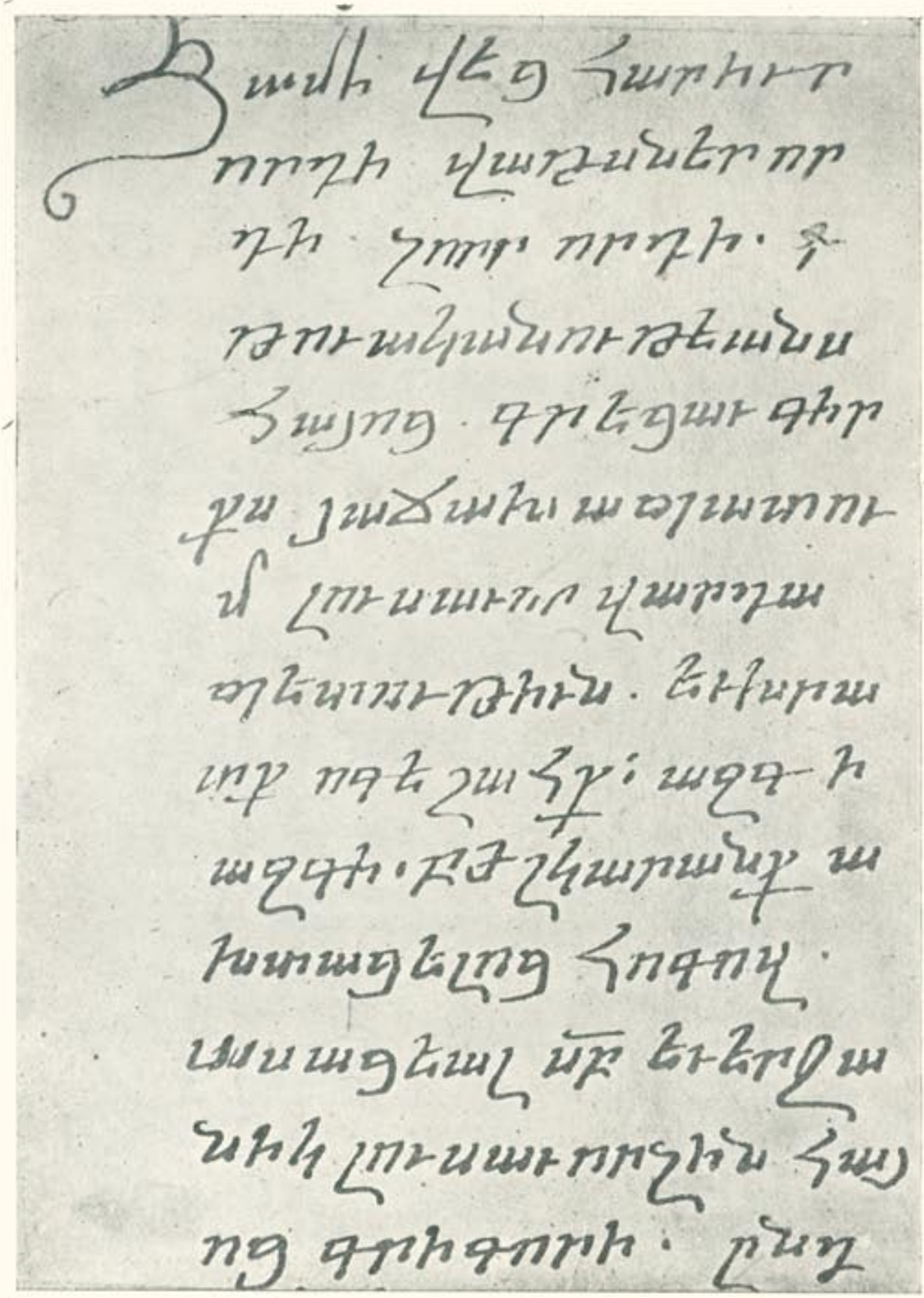

76. ԷՀՄ. № 947. ՎԵՐՀԻՆ ԹԵՐԹ. 1215 թ.

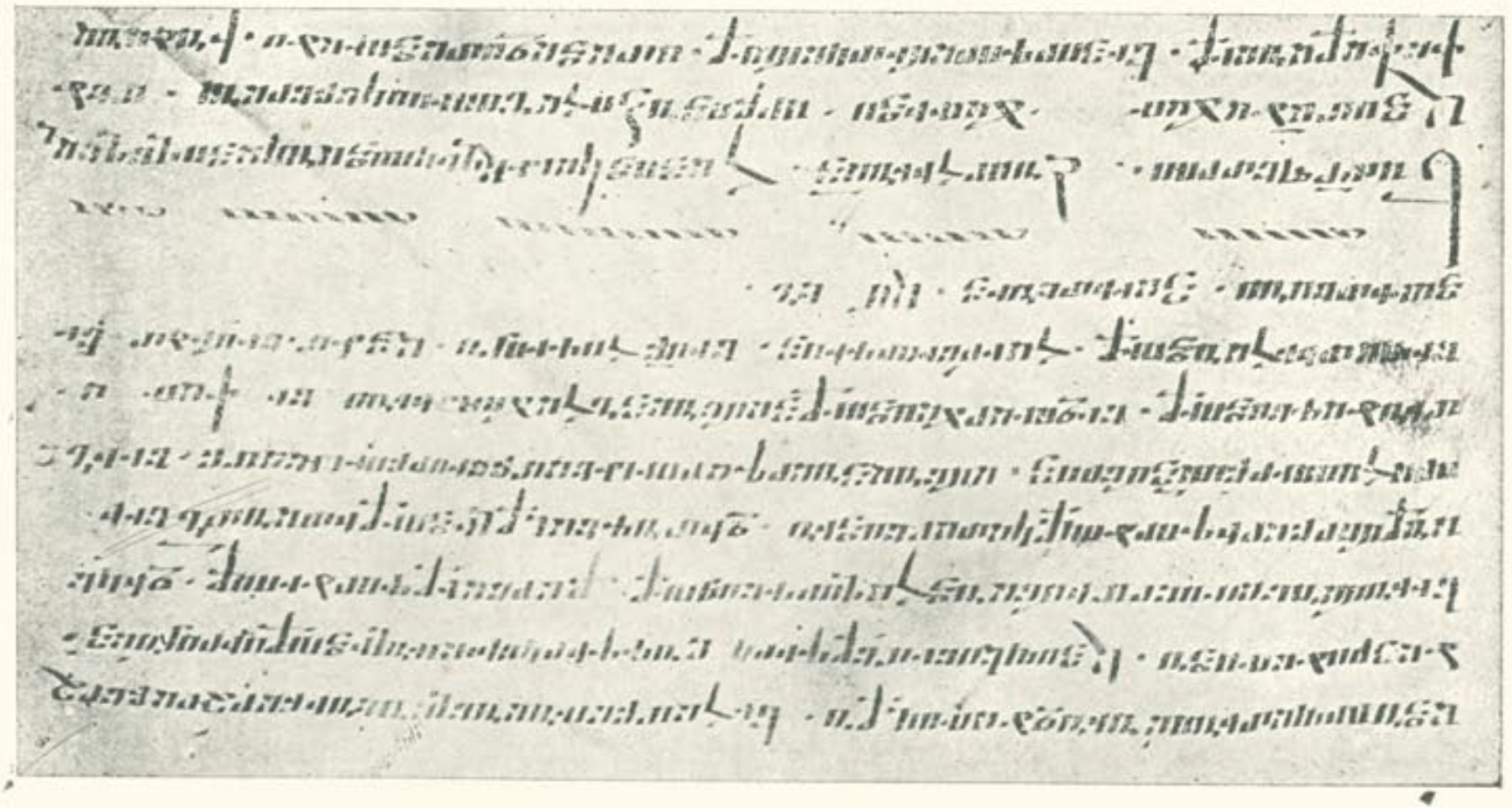

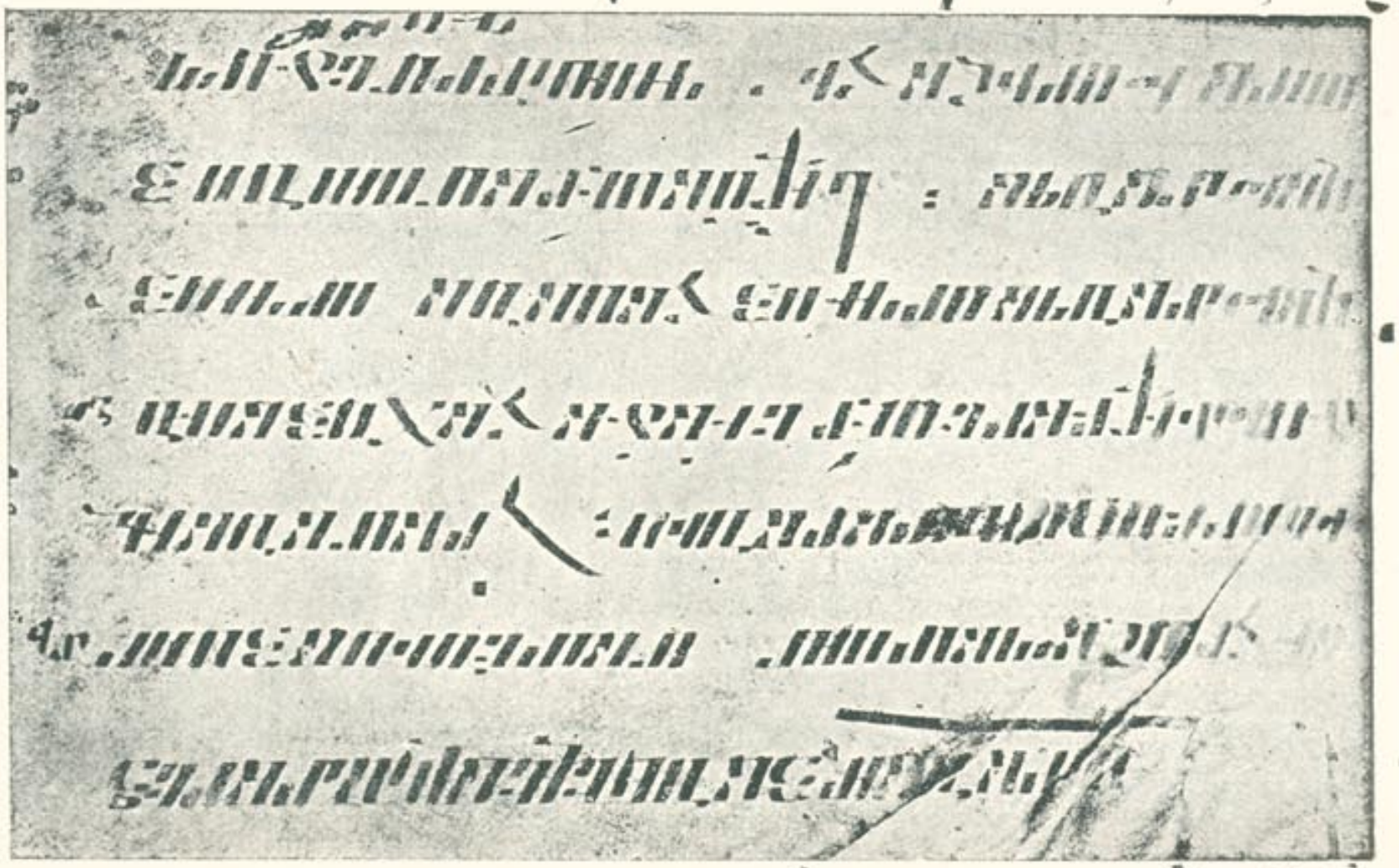

74. ԼՂՈ. № 378, 308ա. 1212 թ.?

60. ԼՋԲ. N 1214, 93 կող. 1118 թ.

61. Լ.Ջ.Մ. № 832, 66բ. 1154 թ.

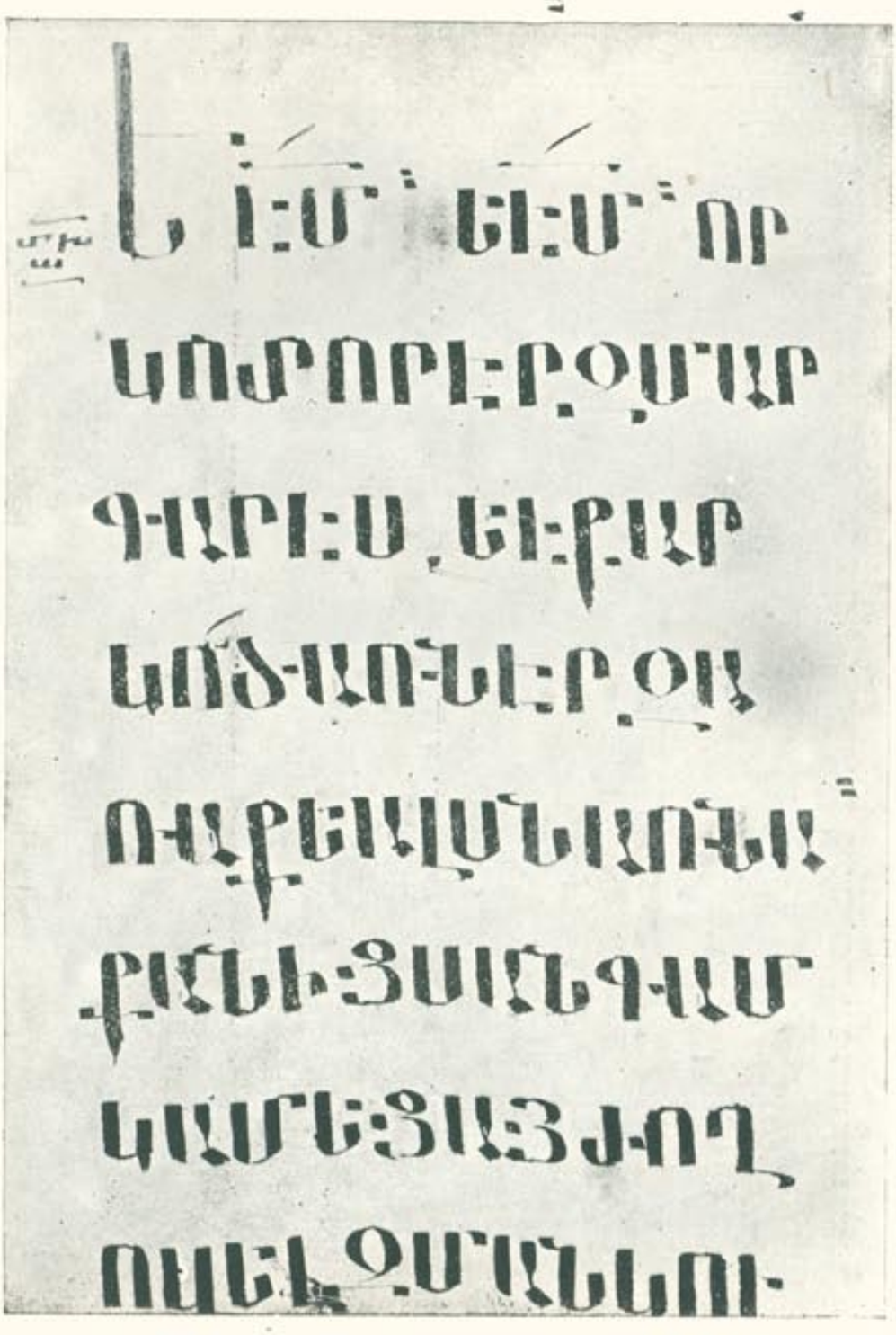

77. ՂՀՄ. № 1519, 2ա. 1232 թ.

82. ԵՐ. Ս. 804. № 251. 14*ա*. 1260

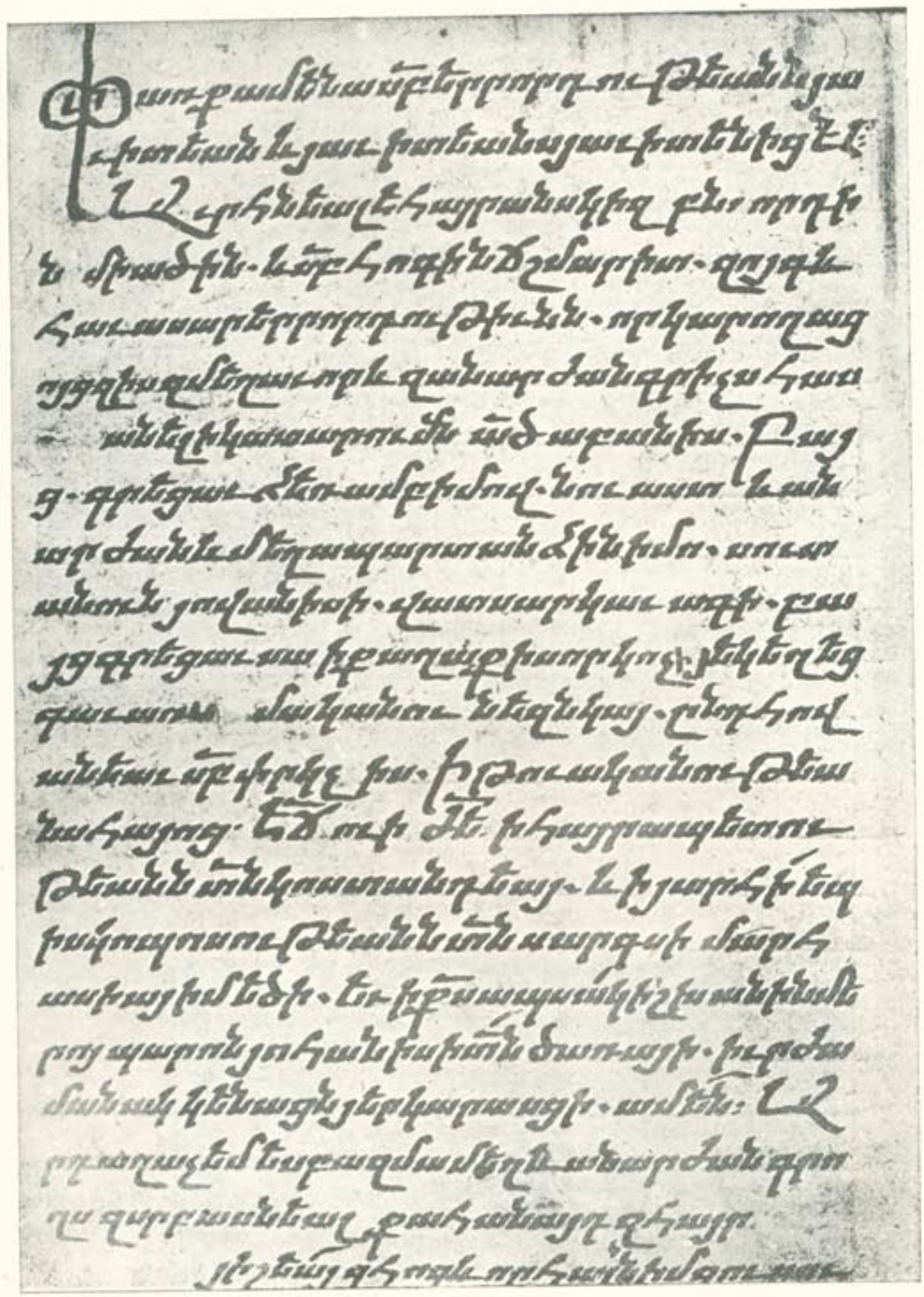

ՏԱ. ԽՀՄ. № 823. 171ե. 1266 թ.

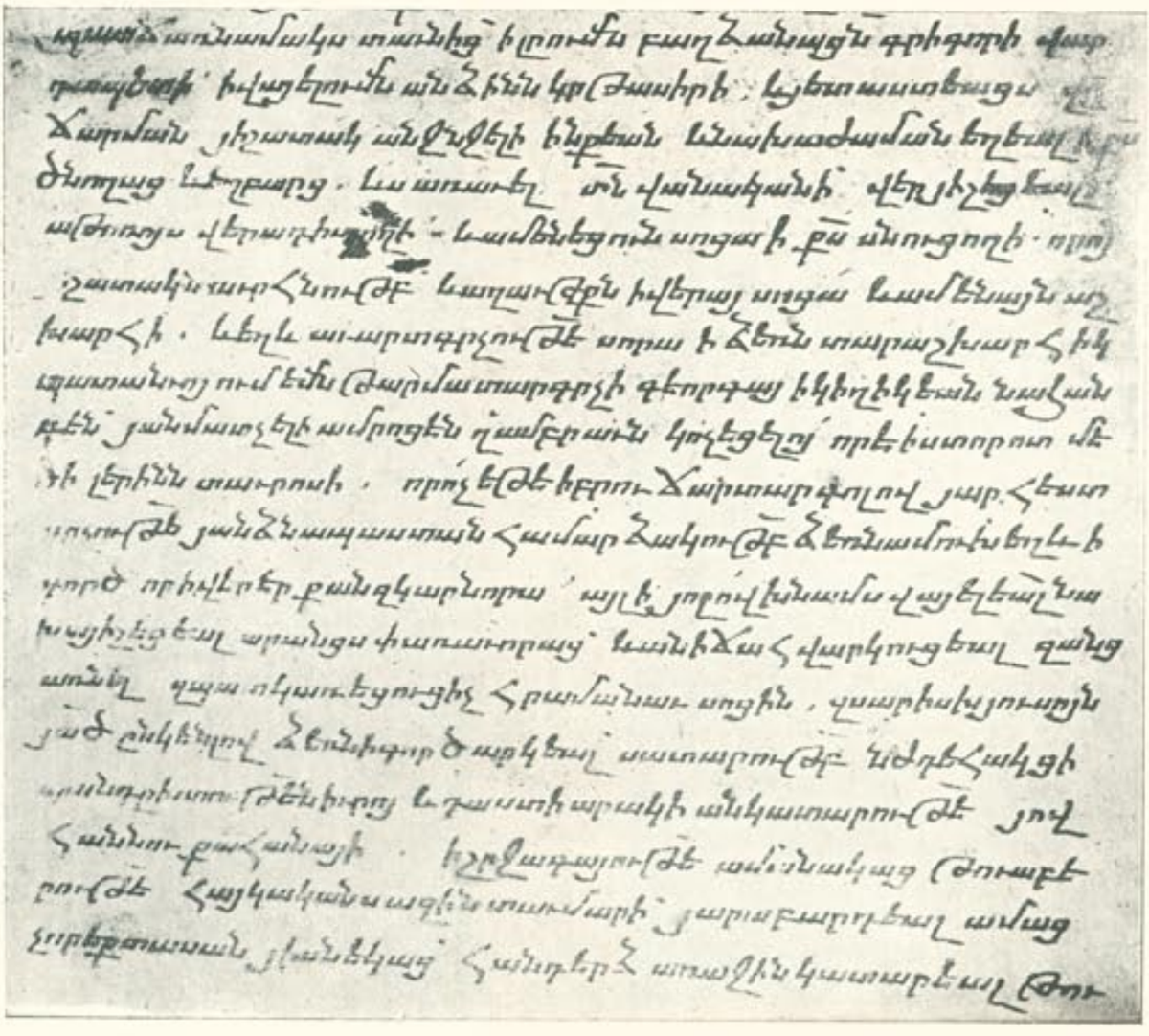

87. Է.Ջ.Մ. № 3082. 476ա. 1267 Թ.

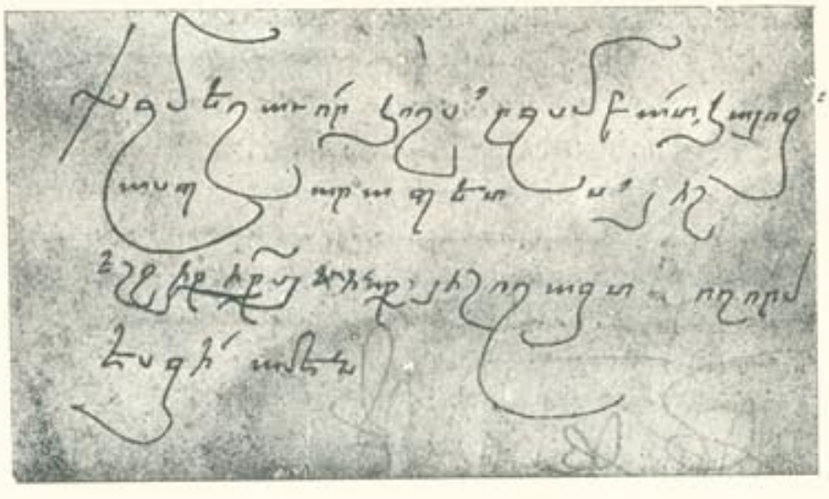

80. ԱԻԵՏ. ՏՐԴԱՏ ԵՊԻՍ. ՊԱՒԼԵԱՆԻ 91ա. 1244 Թ.

73. ԵՀԻ. № 987. 311ք. 1211 թ.

98. ԵՀԻ. № 759. 180ք. 1278 թ.

100. Եր. № 2568/3, 320ա. 1234 թ.—ից առաջ.

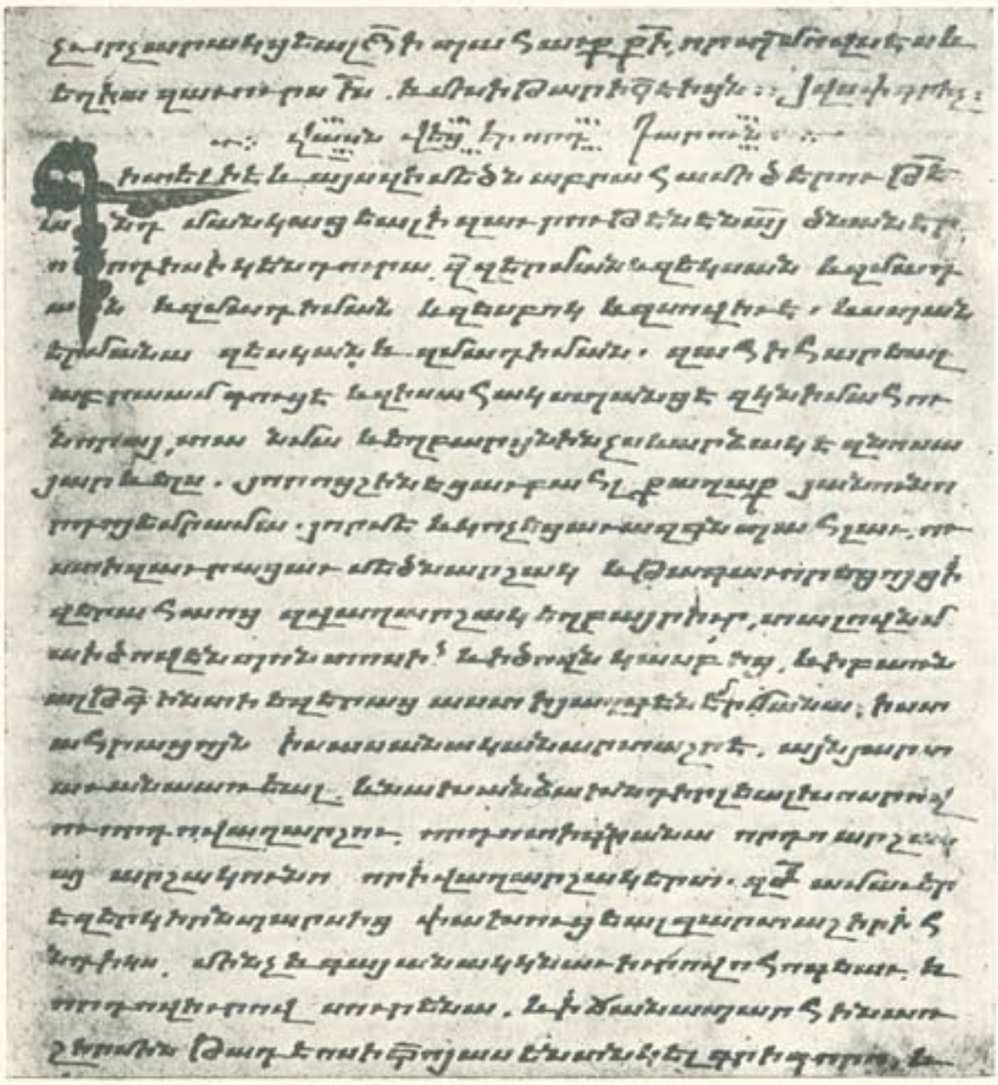

85. ՍՄՊԵՒ № 9 4139. 114մ. 1267 թ.

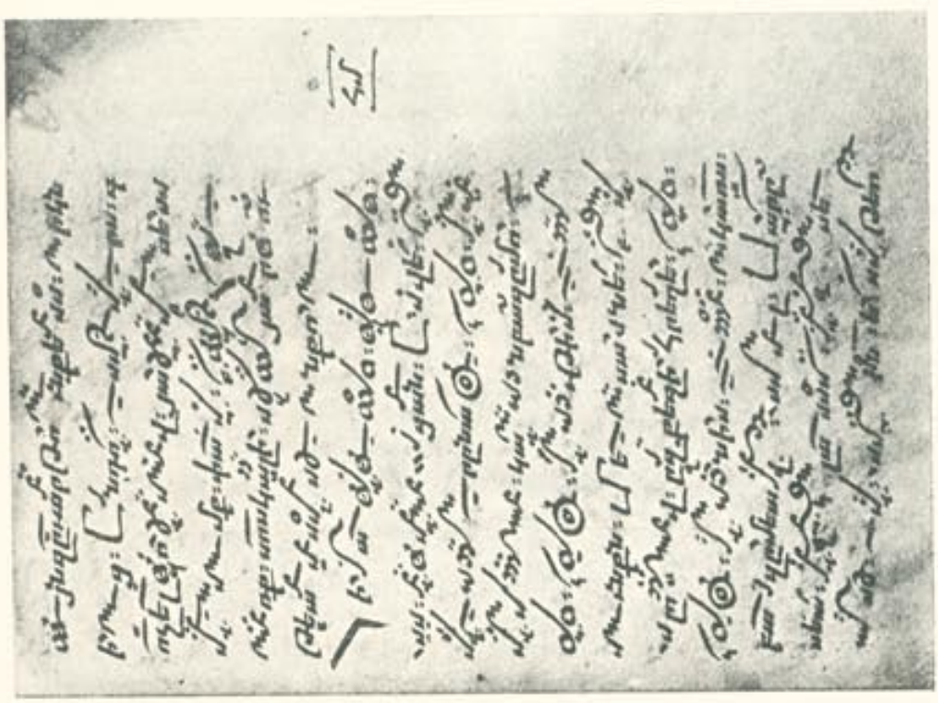

97. ԼՂՄ. № 759. 67մ 1278 թ.

91. Կր. 8, 2563 չ. 378թ. 1272 փ.

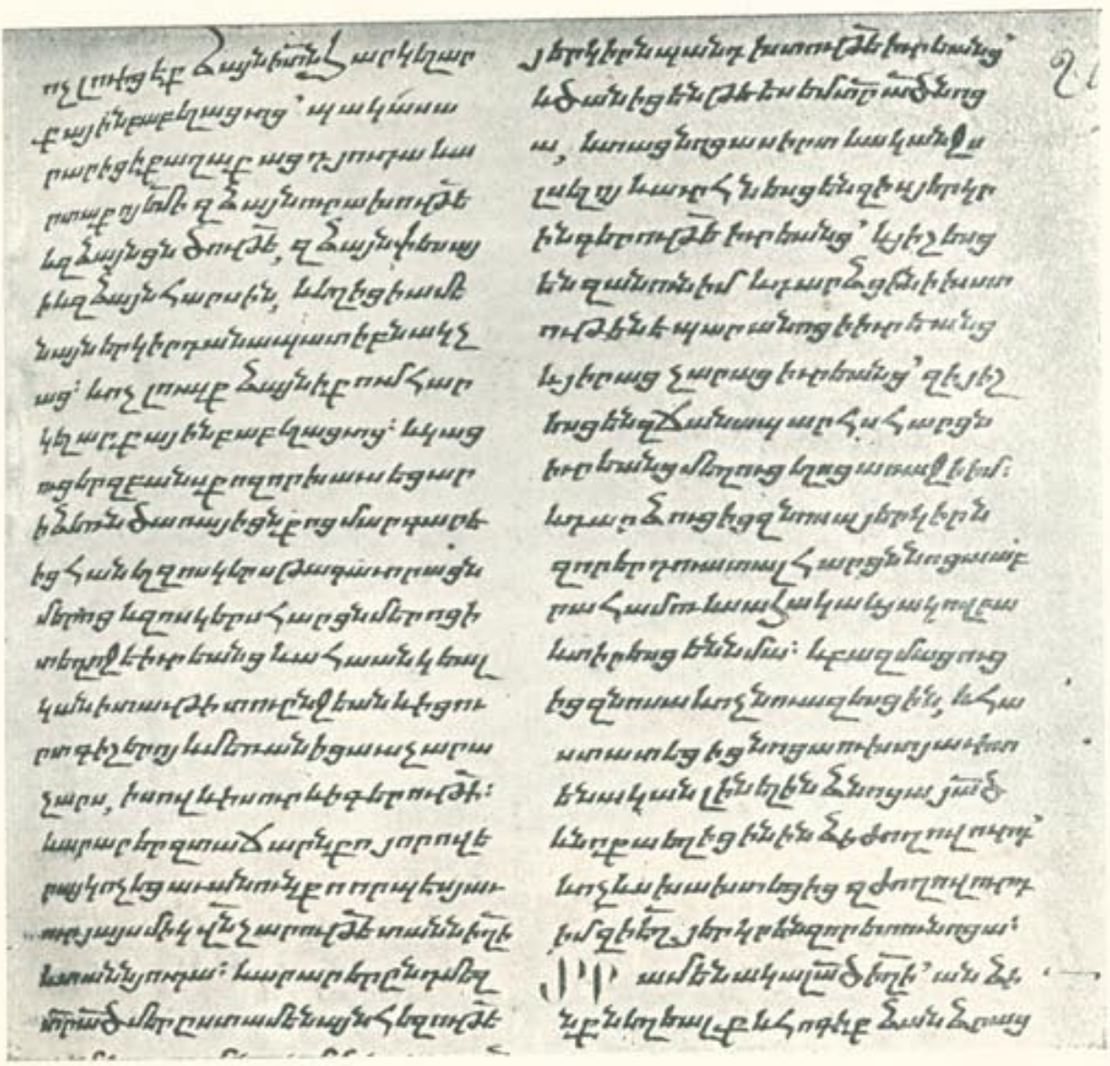

88. ՀԺՄ. № 287, 219ա. 1268 թ.

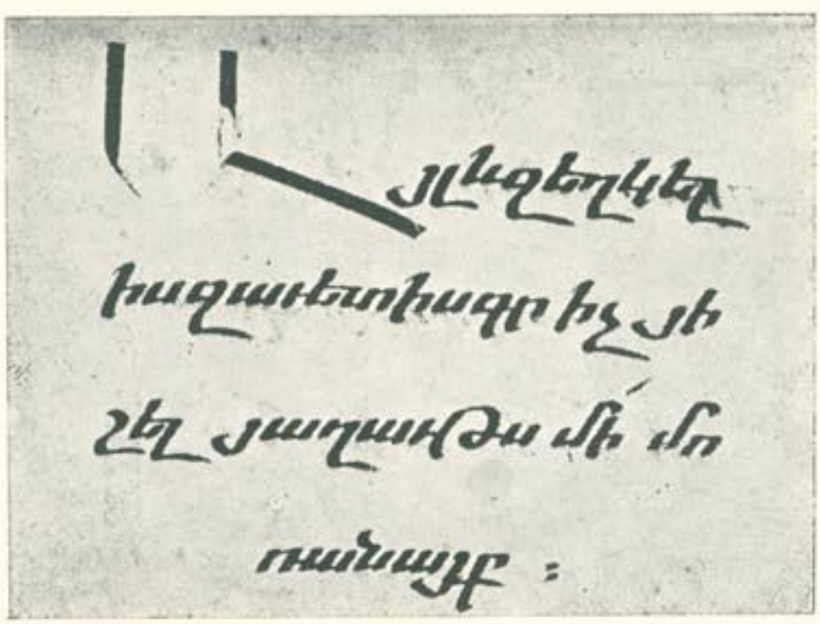

92. ԵՐ. № 2563/8, 189բ. 1272 թ.

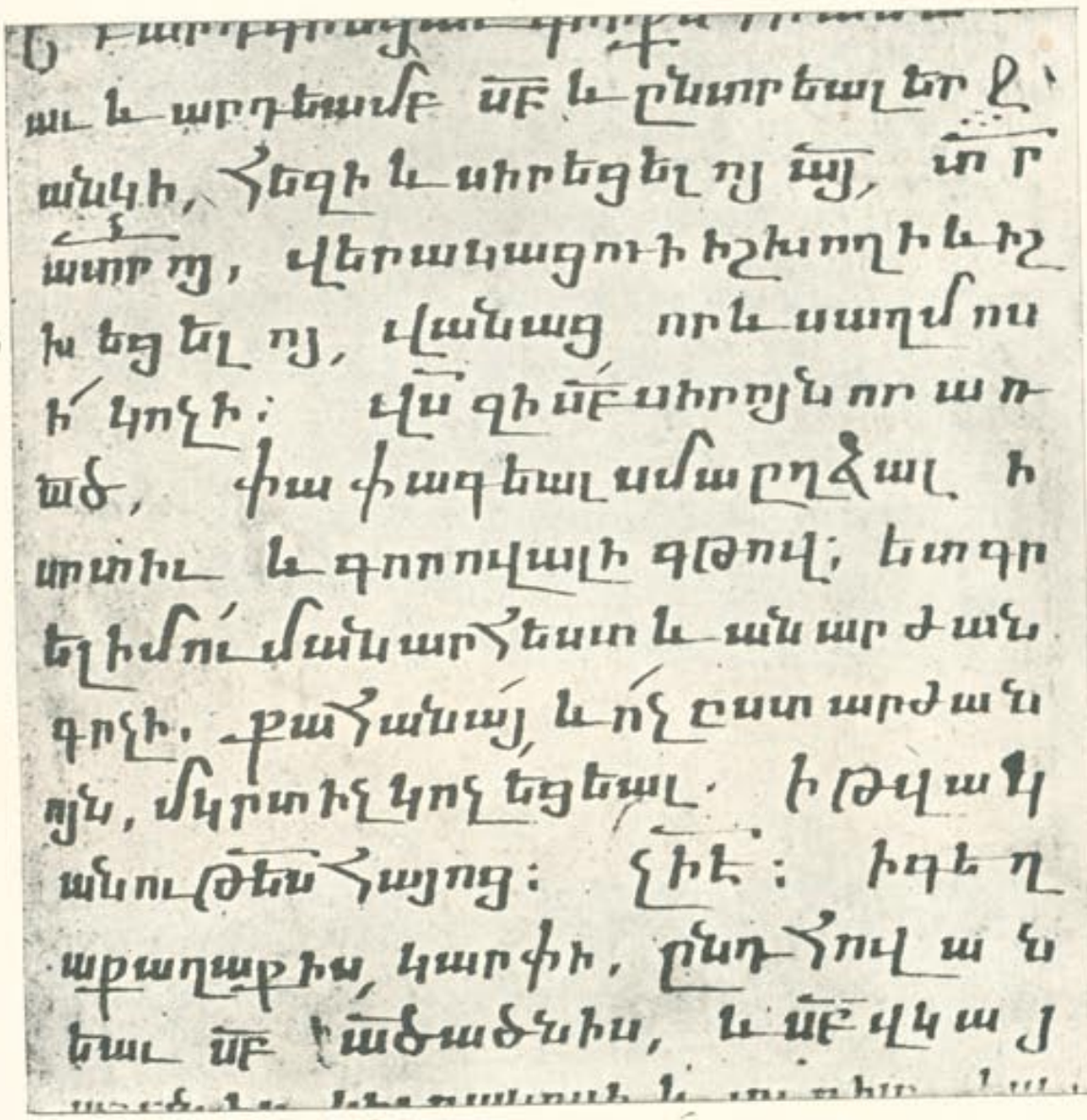

65. ԷՋՄ. № 3795, 156բ. 1190 թ.

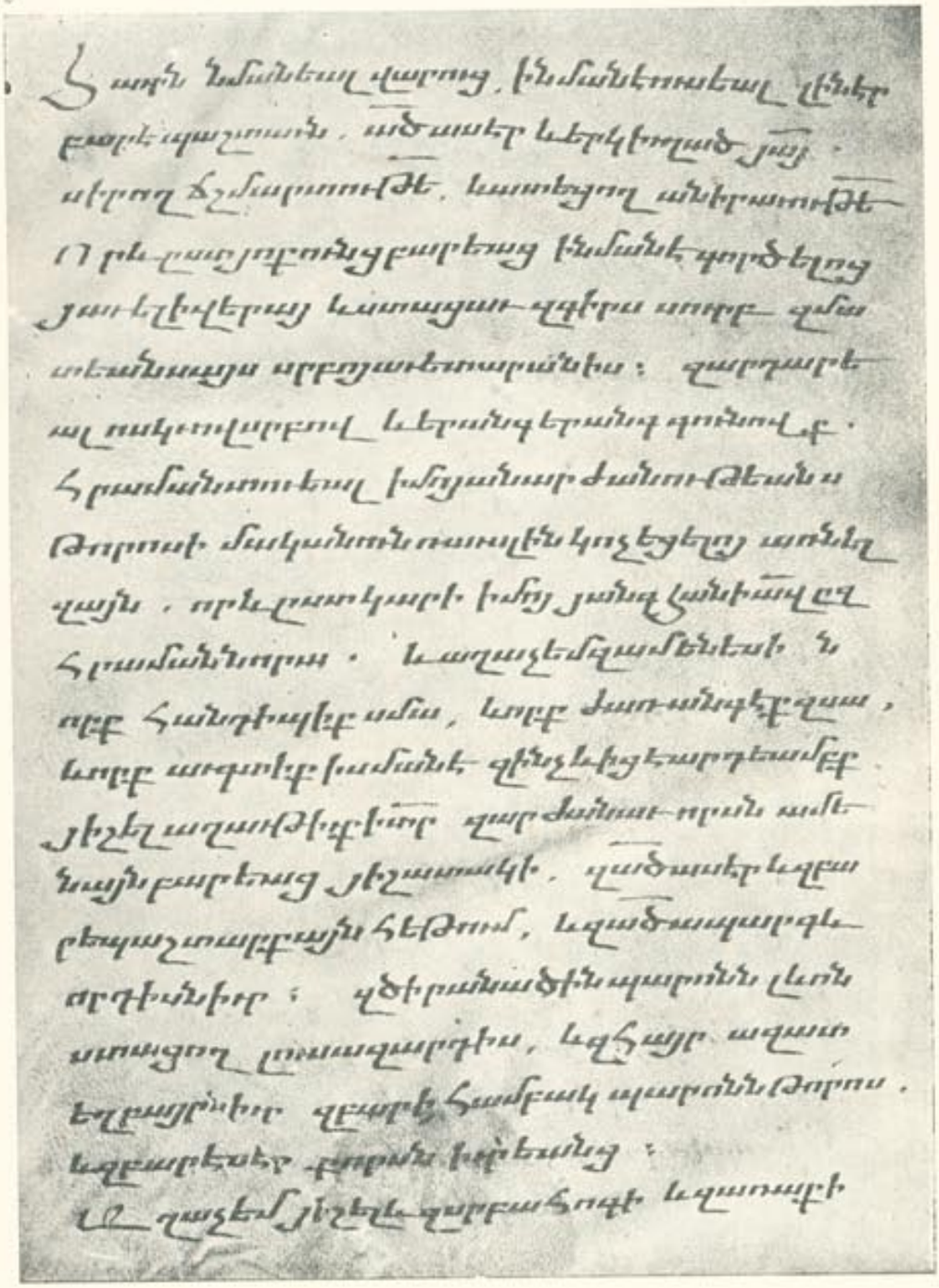

83. Եր. Ս. 804. № 2660/105, 285բ. 1262 թ.

90. ԷՀՄ. № 382. 187բ. 1269 թ.

ՏՄՄ. № 180. 147ա. 1295

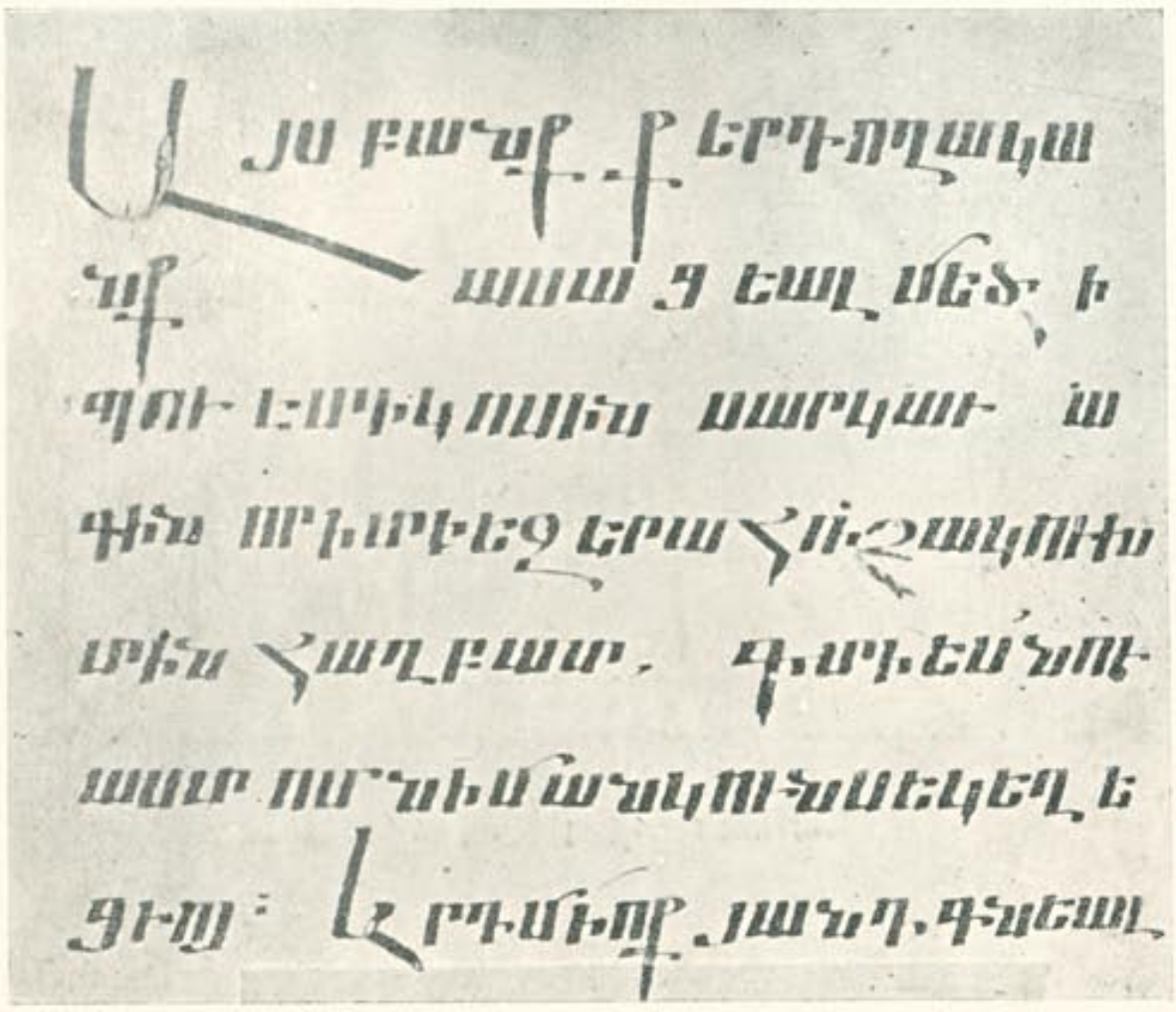

112. № 777. 51բ. ԺԹ. դար.

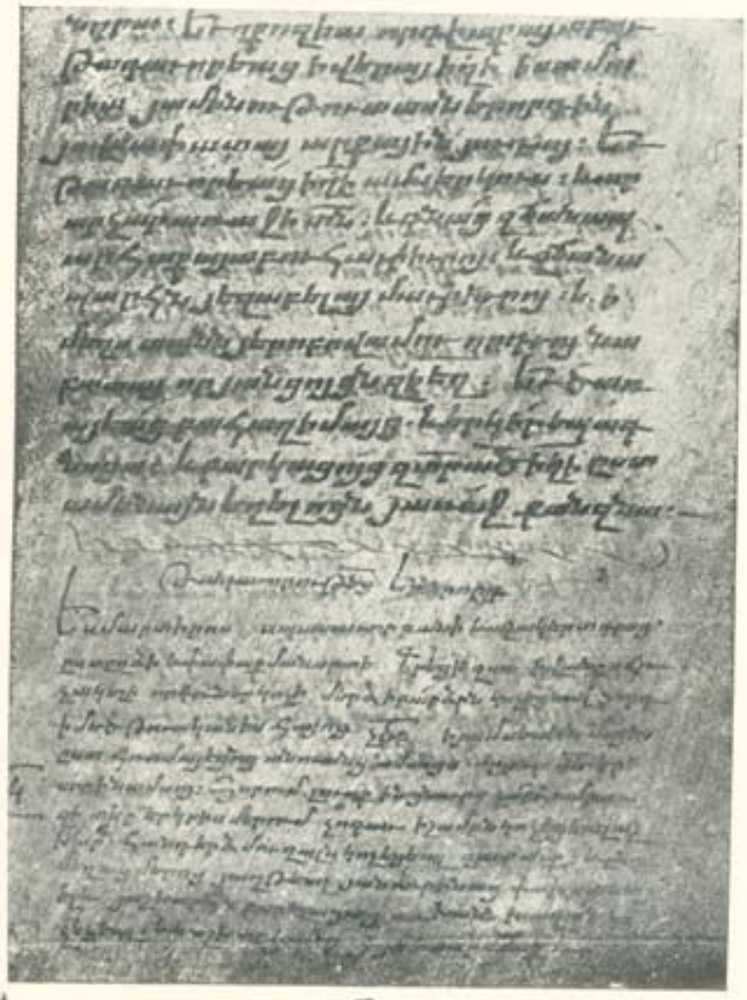

117. Ի.Ձ.Մ. № 182. 185ա. 1033—1036 թ.

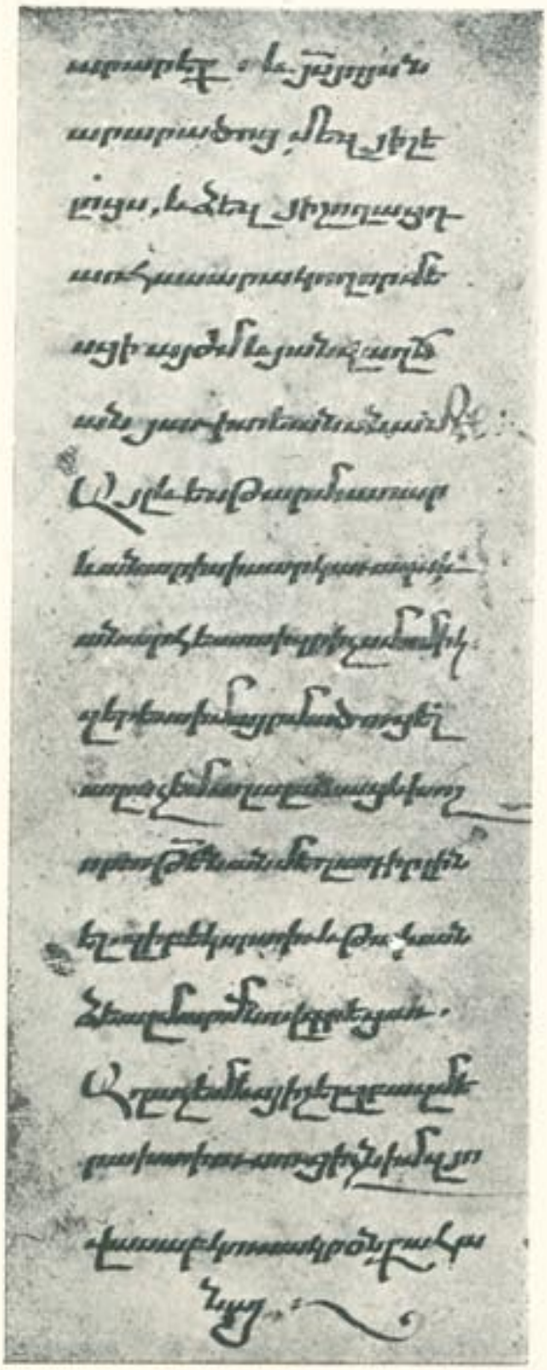

109. Ի.Ձ.Մ. № 2848. 317բ. 1292 թ.

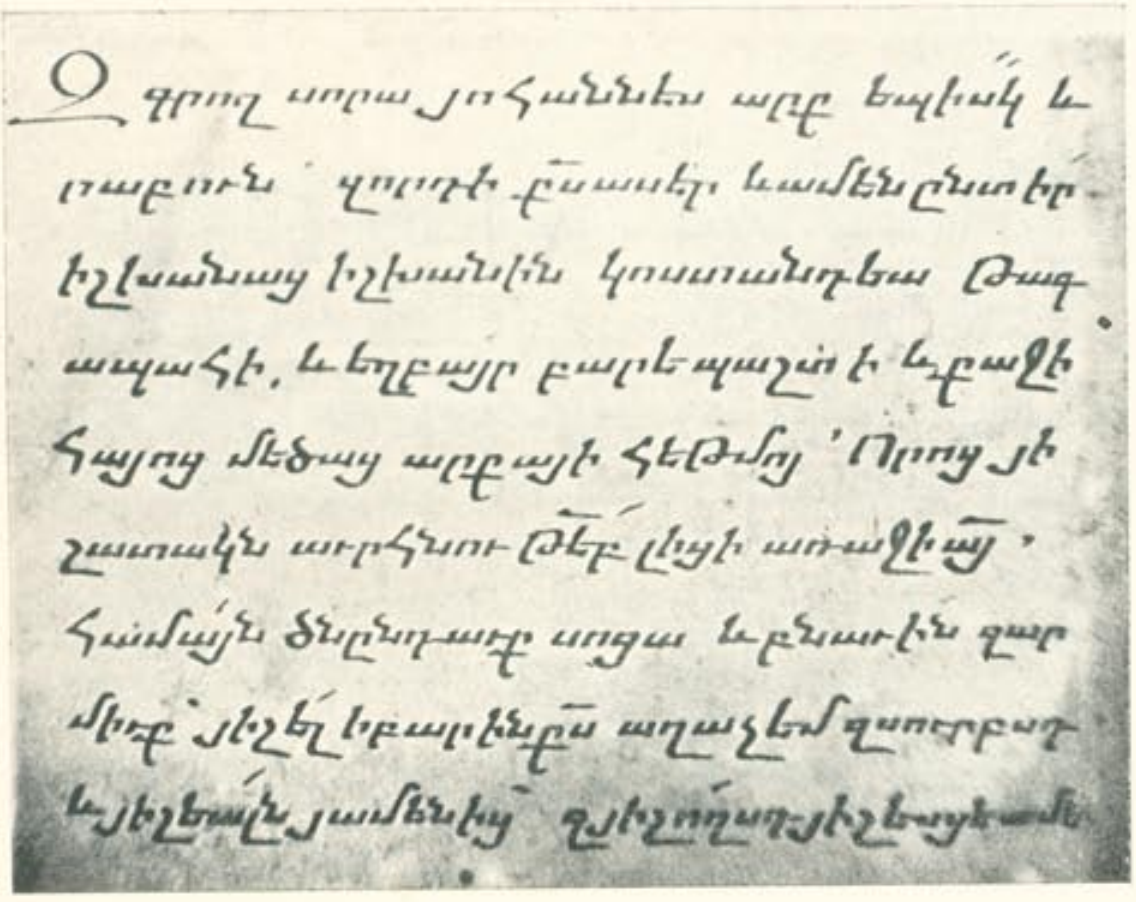

94. ԼԶԱ. № 3710. 28չ. 1270—1293 Թ. Թ.

234. № ՊԱՏԱՄԻԿ Տ. ԽԱՉԻԿ Ծ. Վ.-ԻՆ
1293 Թ.-ԻՆ ԱՌԱՋ.

102. Եր. Ա. № 979. 415մ. 1288 թ.

107. Եր. Ա. № 179. 575մ. 1292 թ.

89. Եր. • Ա. 2627, 445ա • 1263—70-ական թթ. • 9 տող

106. Եր. • Ա. 179. 526ա • 1292 թ. • 9 տող

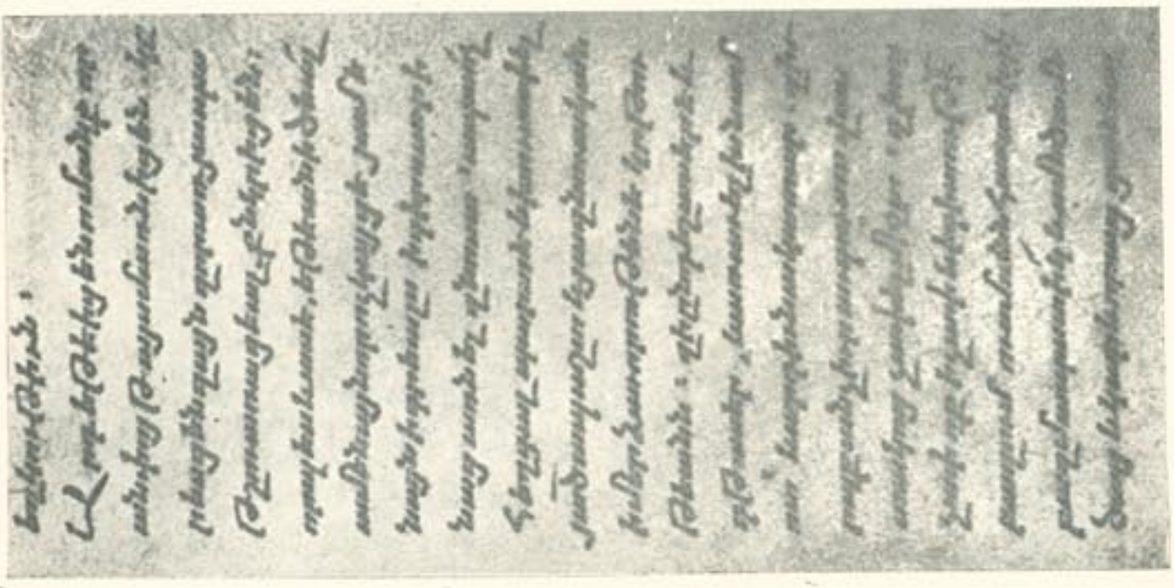

103· էջ· № 195· 139ա· 1288 թ·

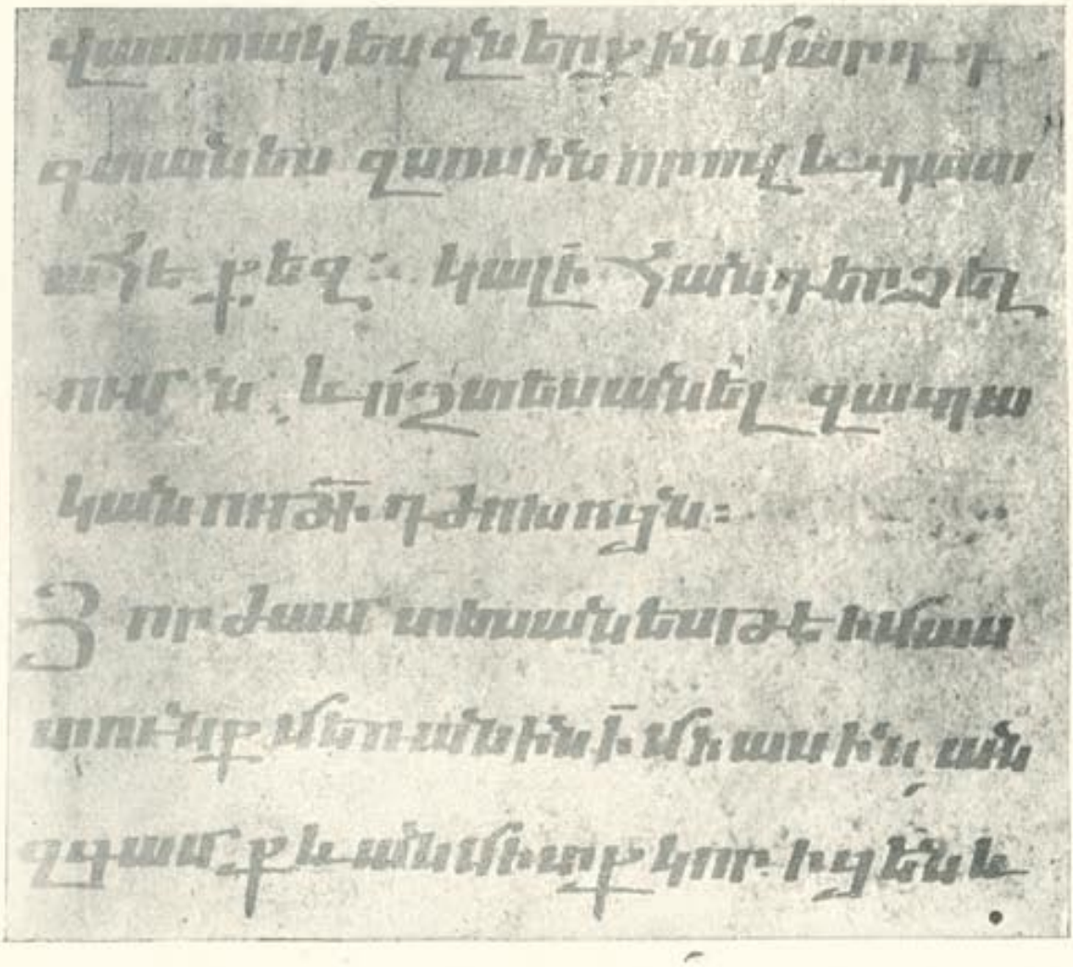

110· № 1526· 309ա· 1294 թ·

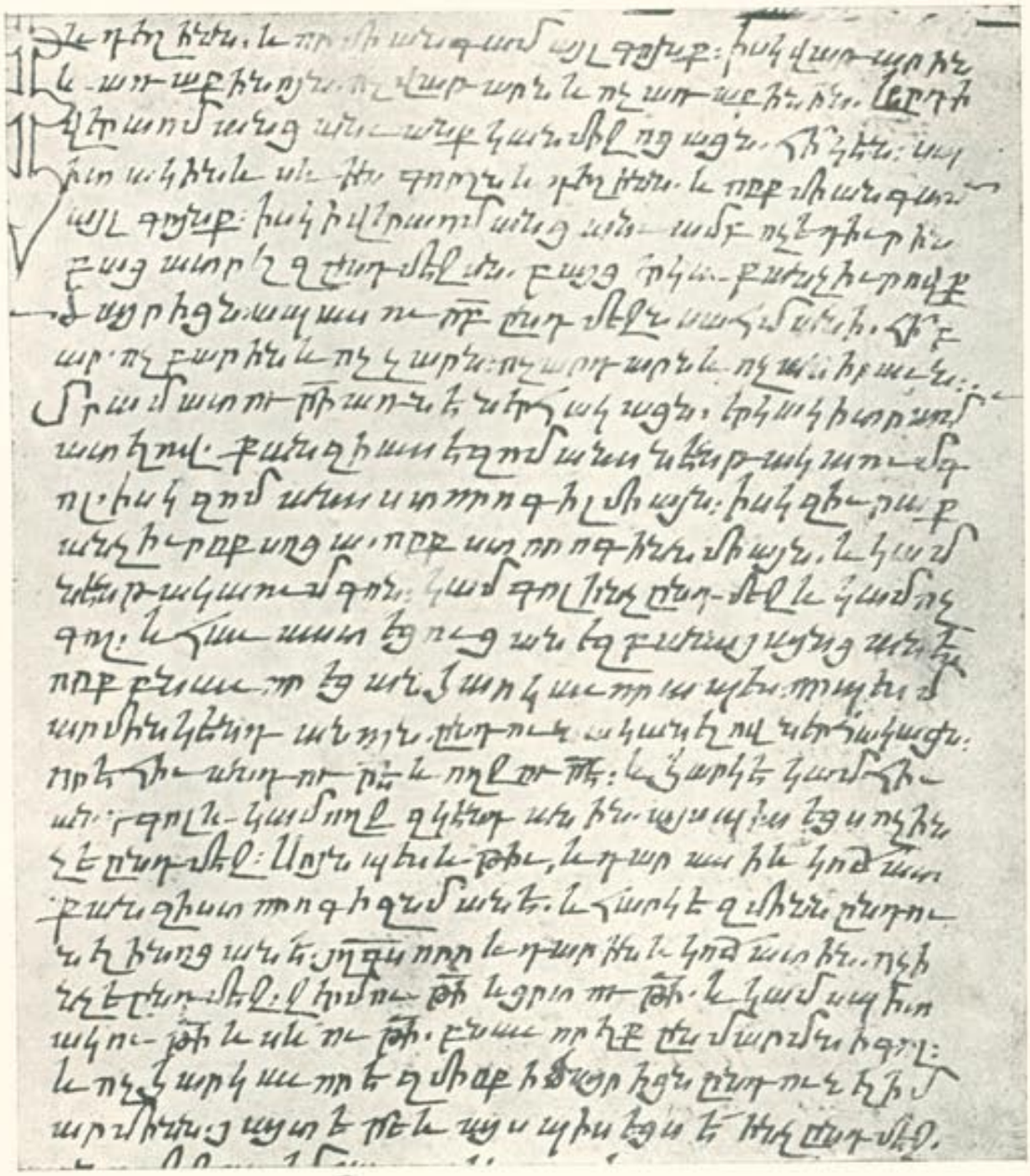

104. Լ2Մ. № 1500. 1164ա. 1270—1287 թ. թ.

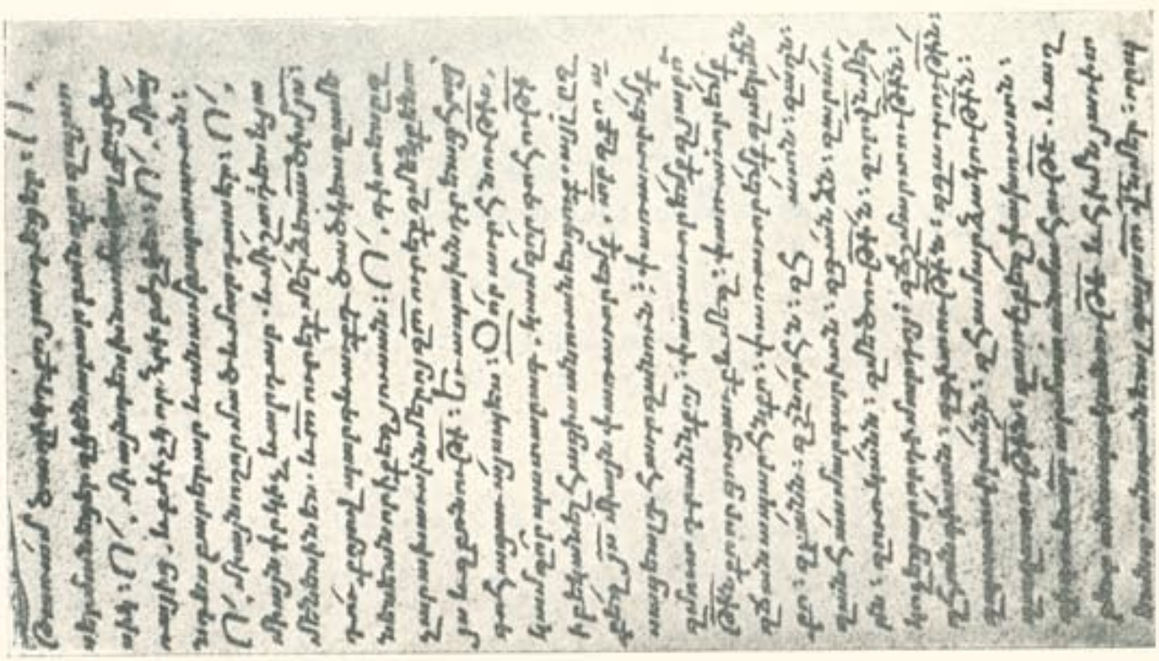

105. № 1311. 179. 527. ա1629. 1292 թ.

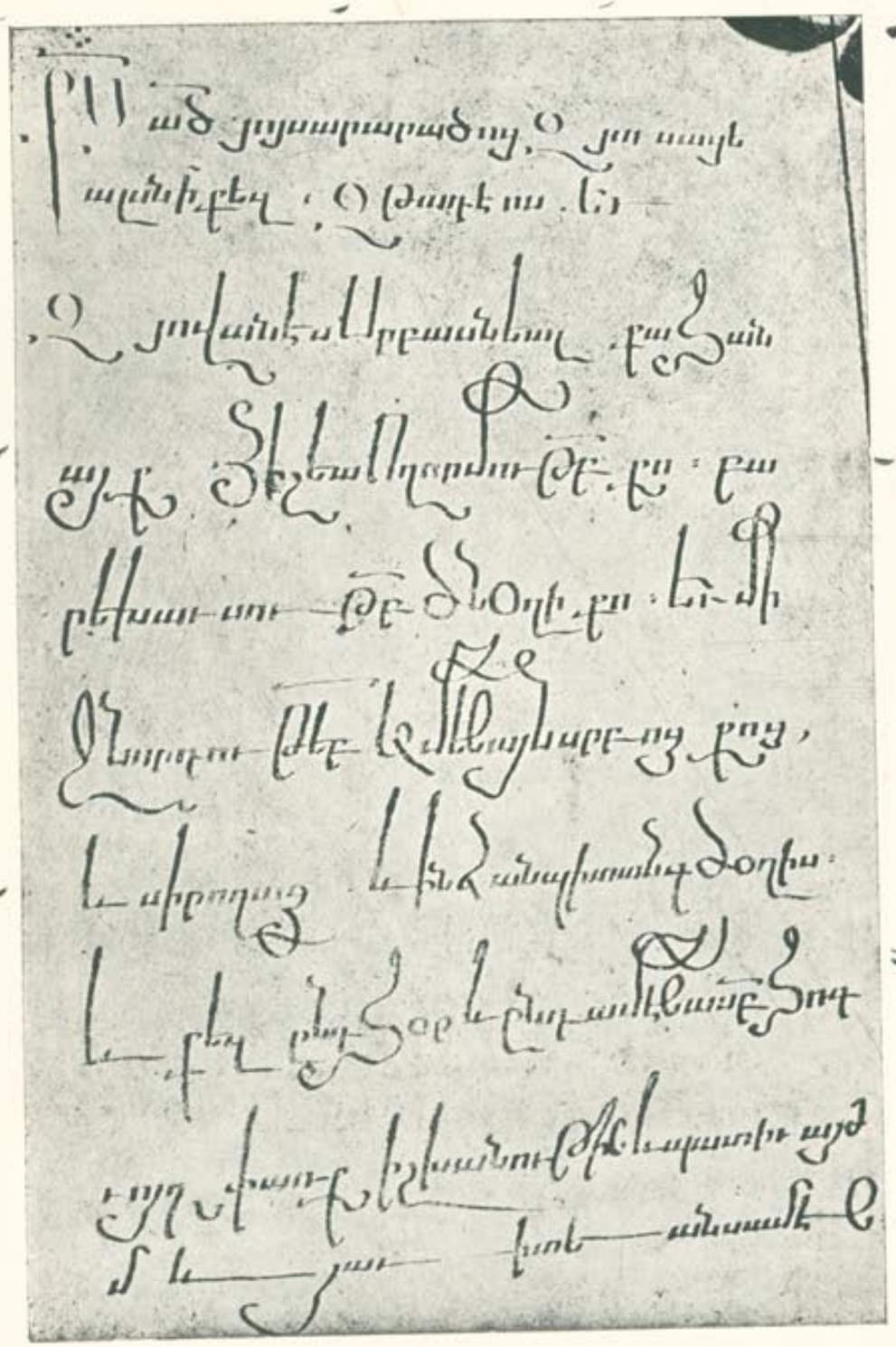

108. ՂՀՄ. № 2848. 148 թ. 1292 թ.

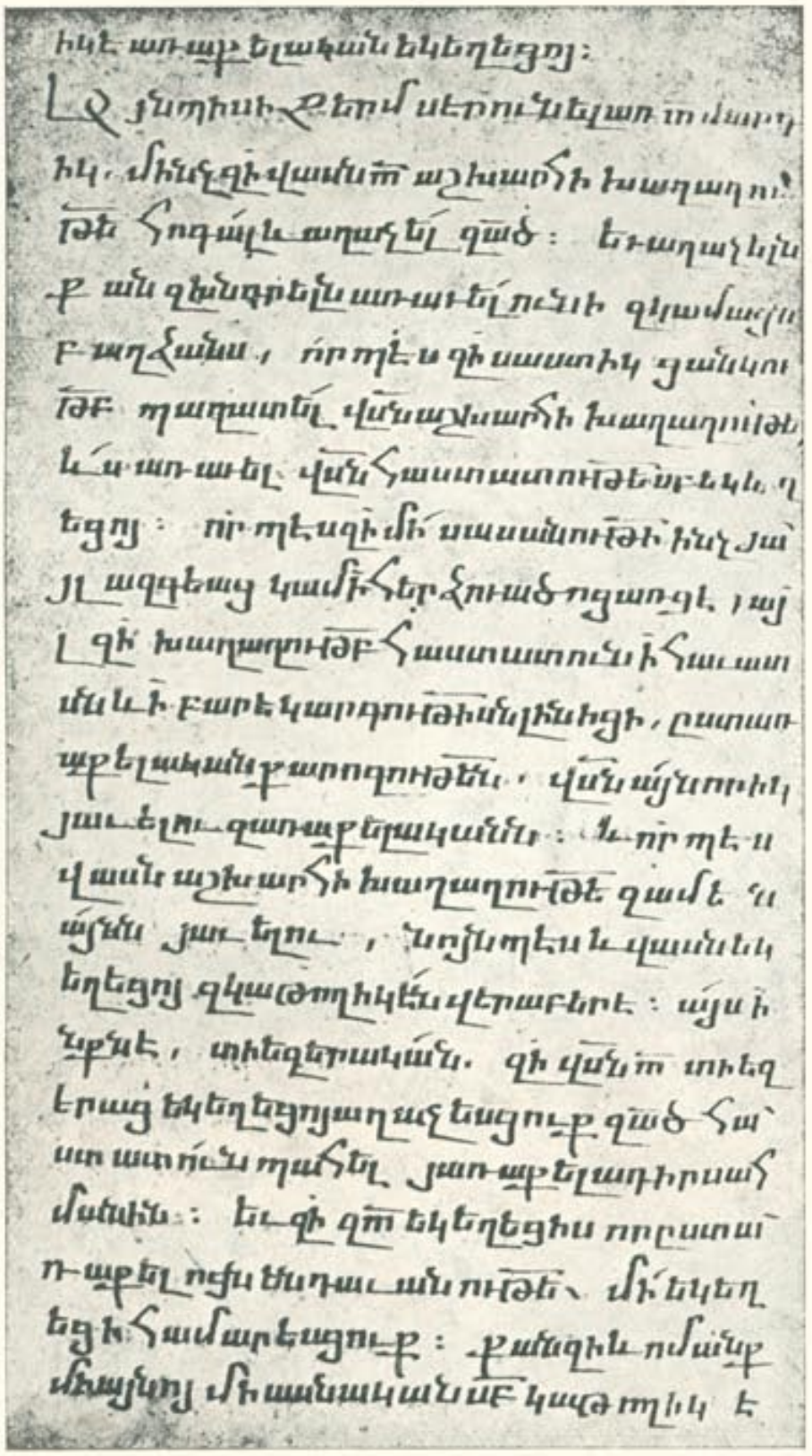

95. ԷՋՄ. № 1328, 96ք. 1278 թ.

113. ՊԱՏԱՌԻԿ Տ. ԽԱՉԻԿ Ծ. Վ.–Ի ԺԴ. ԴԱՐ

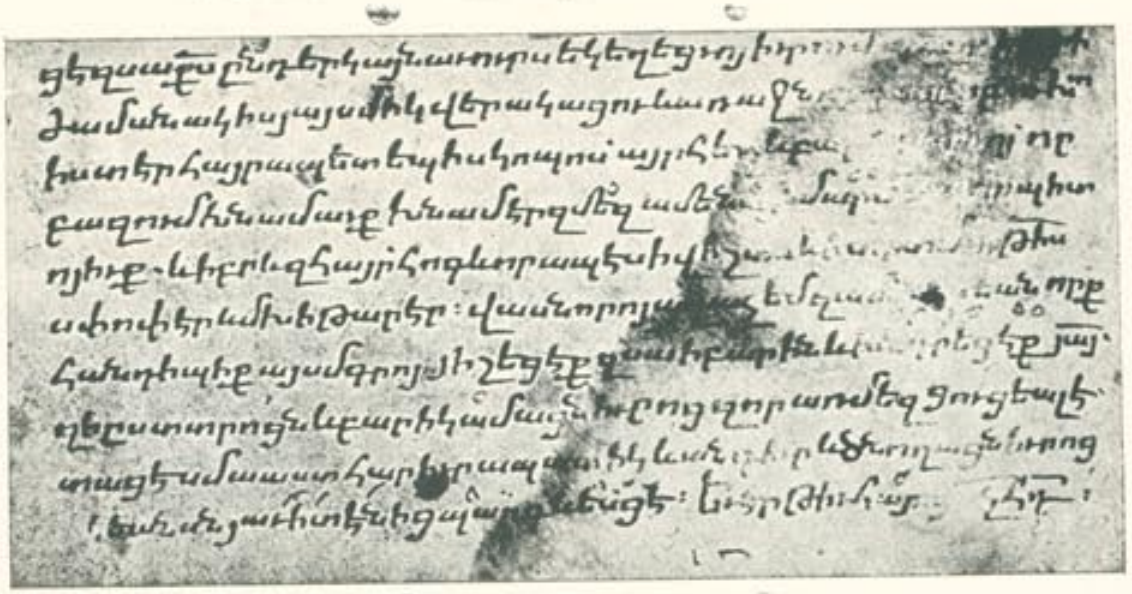

127. ԵՋՄ. № 1314. 308բ. 1325 Թ.

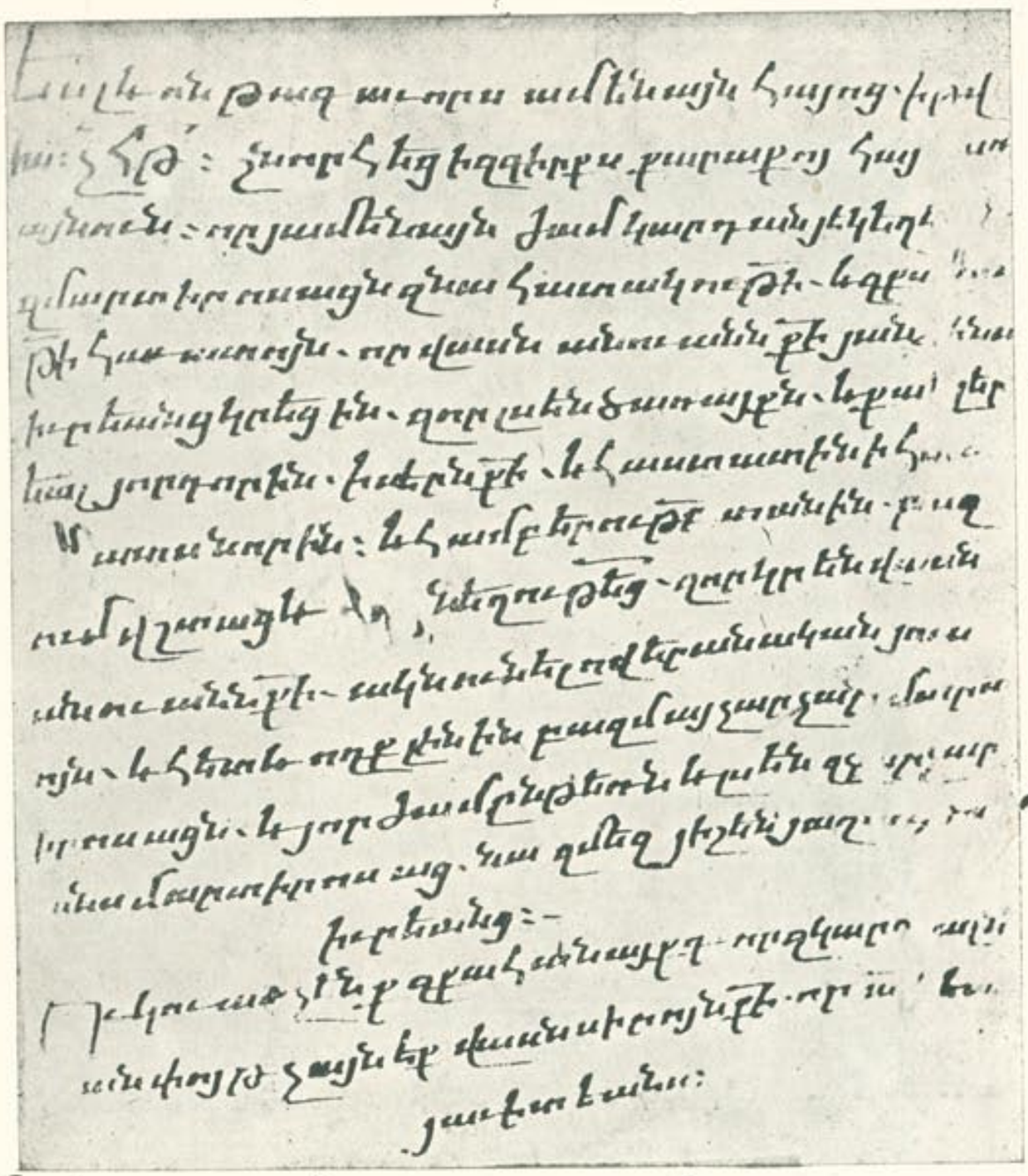

129. ԵՐ. № 1882. 1330 Ֆ.

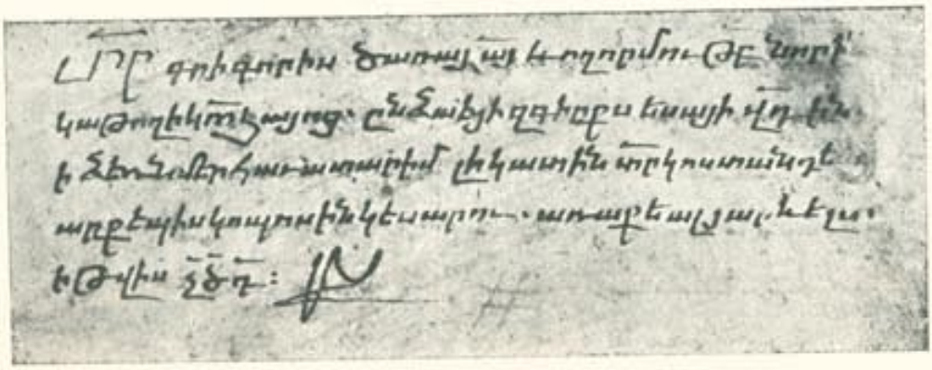

116. ՀԶՄ. № 500 366ա. 1305 Ֆ.

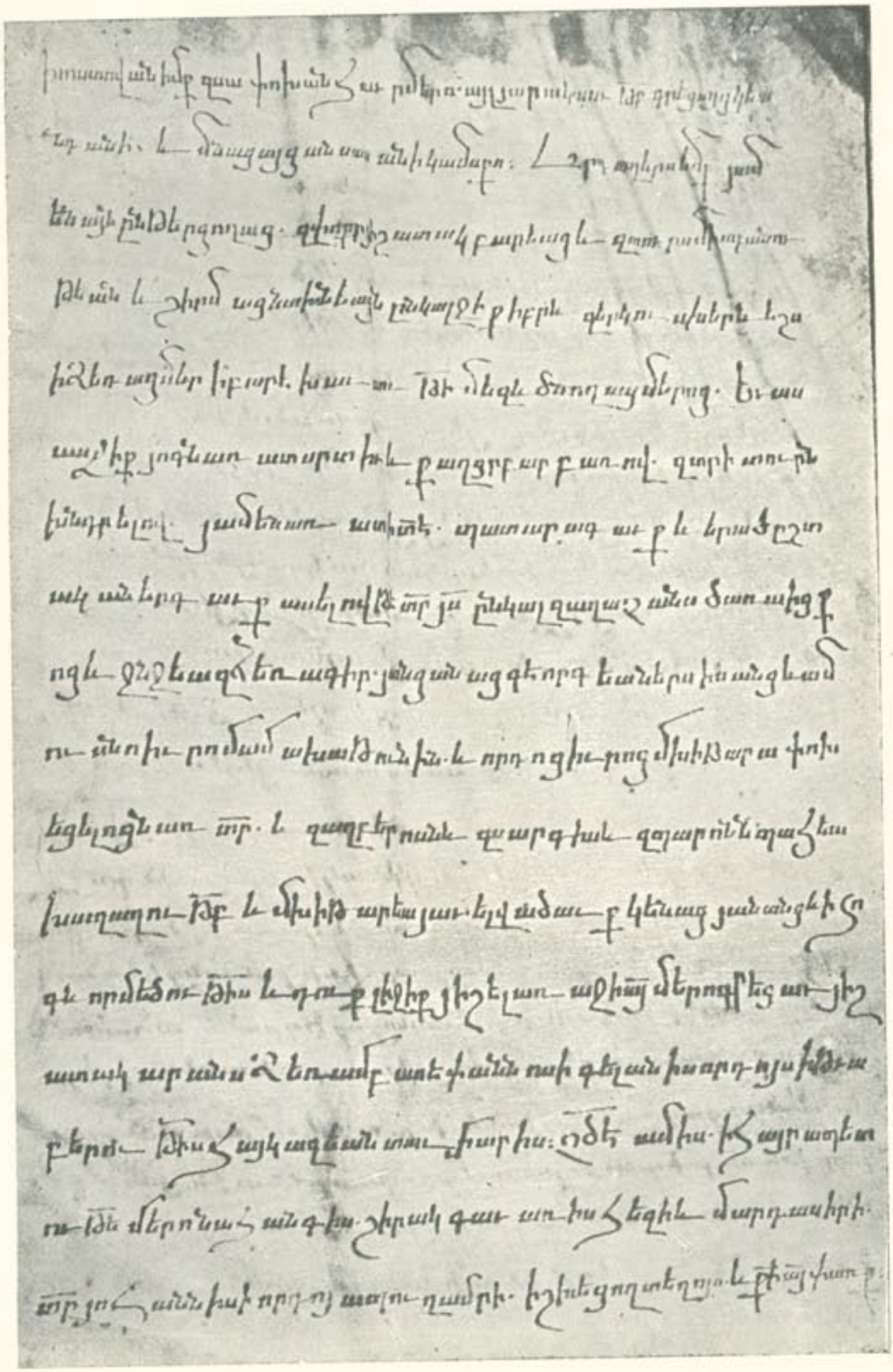

125. ՀՄՄ. № 1519, 297ա. 1308 թ.

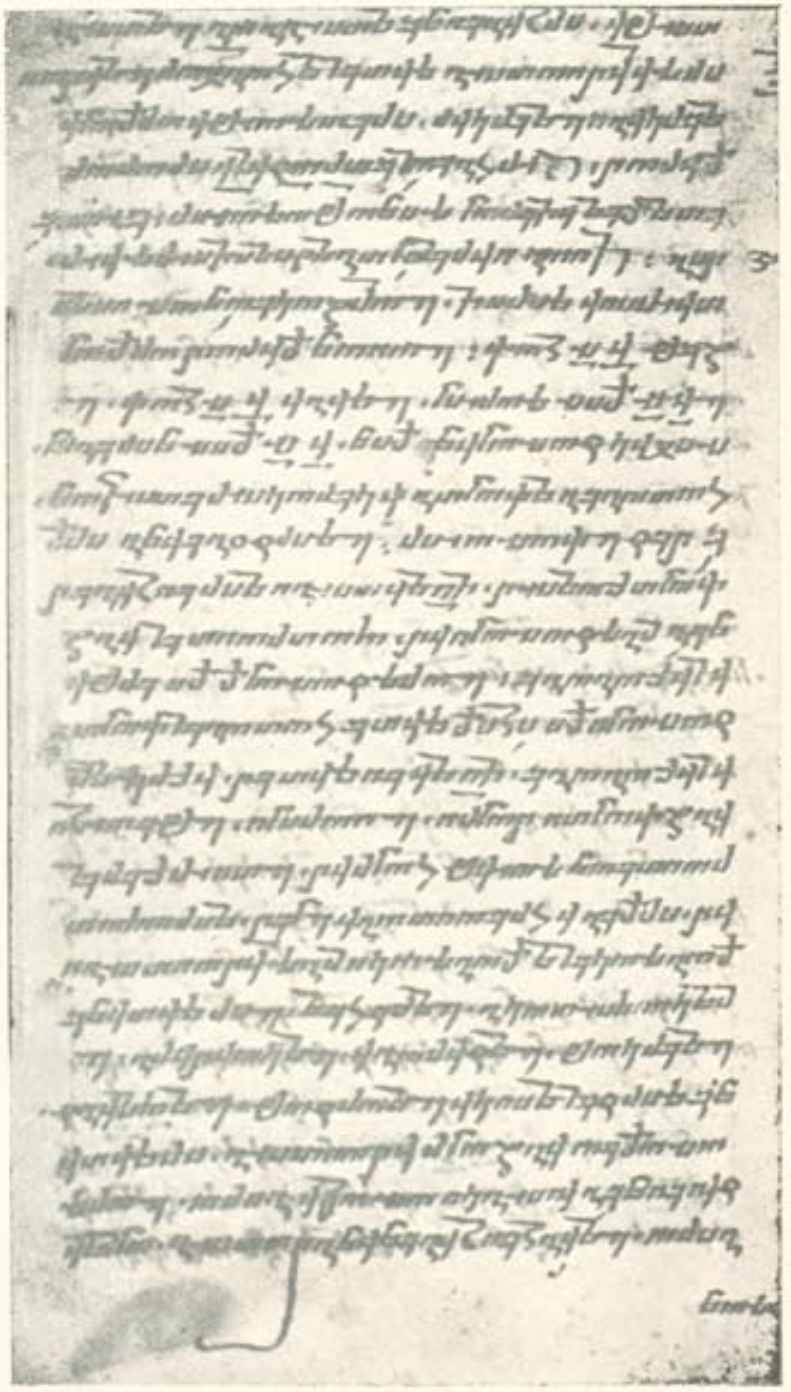

122. ԼՀՄ. № 2930. 127ք. 1315 թ.

121. ԼՀՄ. № 206. 518ա. 1318 թ.

126. Լ2Մ. № 3793. 89մ. 1323 թ.

127. Լ2Մ. № 206. 301մ. 1318 թ.

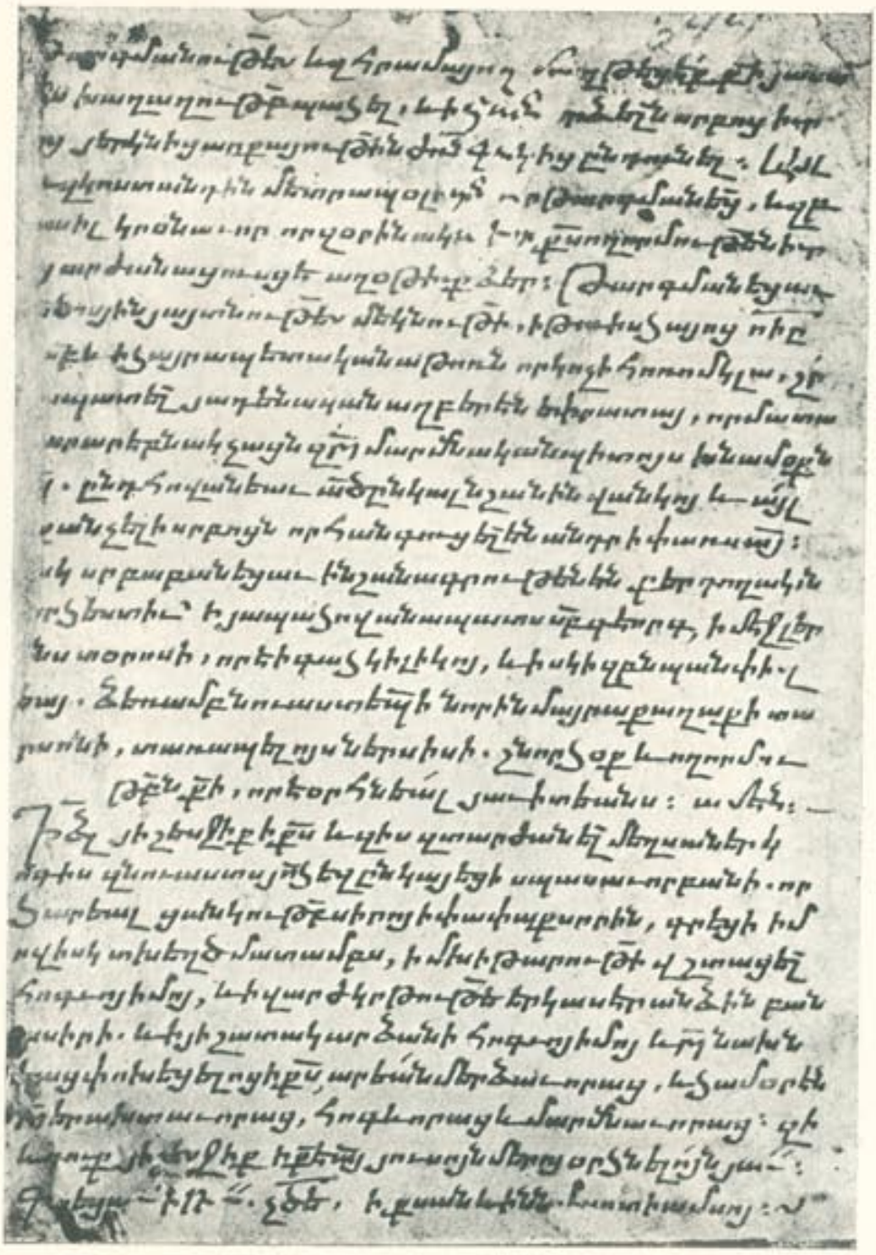

120. Լ2Ա. № 2520. 344մ. 1306 թ.

131. Լ2Ա. № 3793. 88մ. 1346 թ.

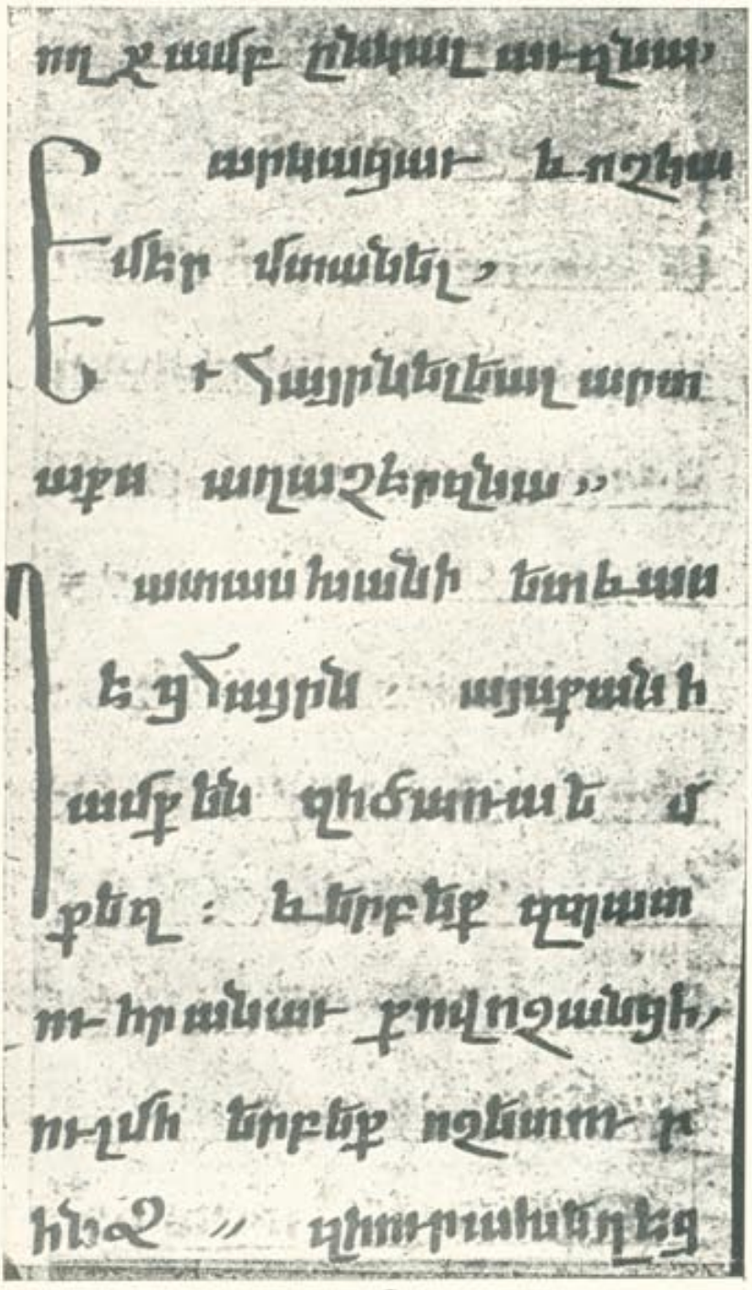

115. ԷՀՄ. № 379, 127*ա*. ԺԴ. ԳՄՄ?

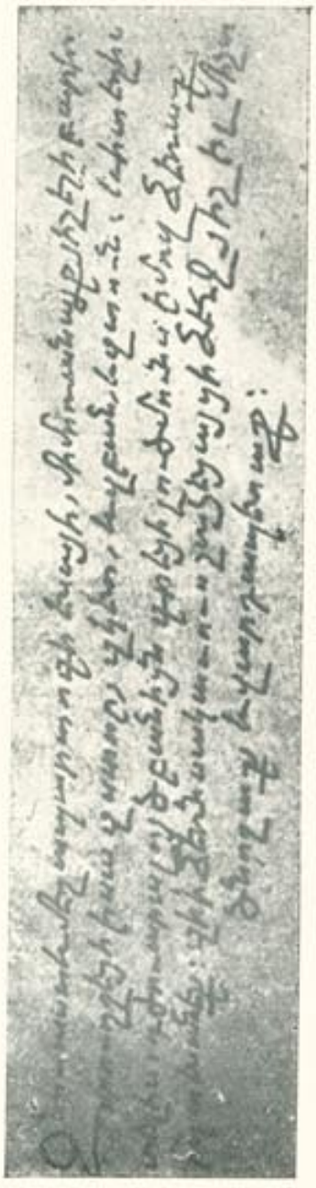

130. ԷՀՄ. № 167. 55*ա*. 1284—1335 թ. թ.

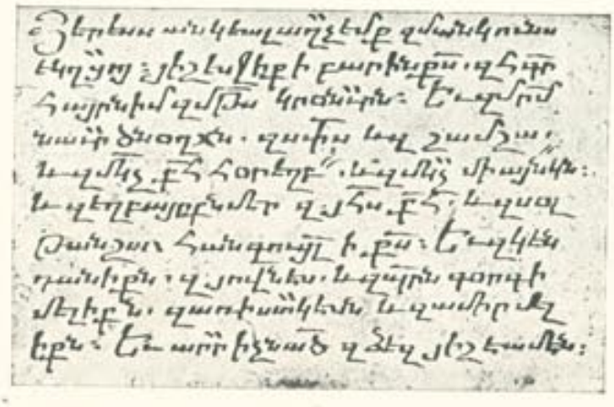

136. ԷՀՄ. № 1380, 333*ա*. 1435 թ.

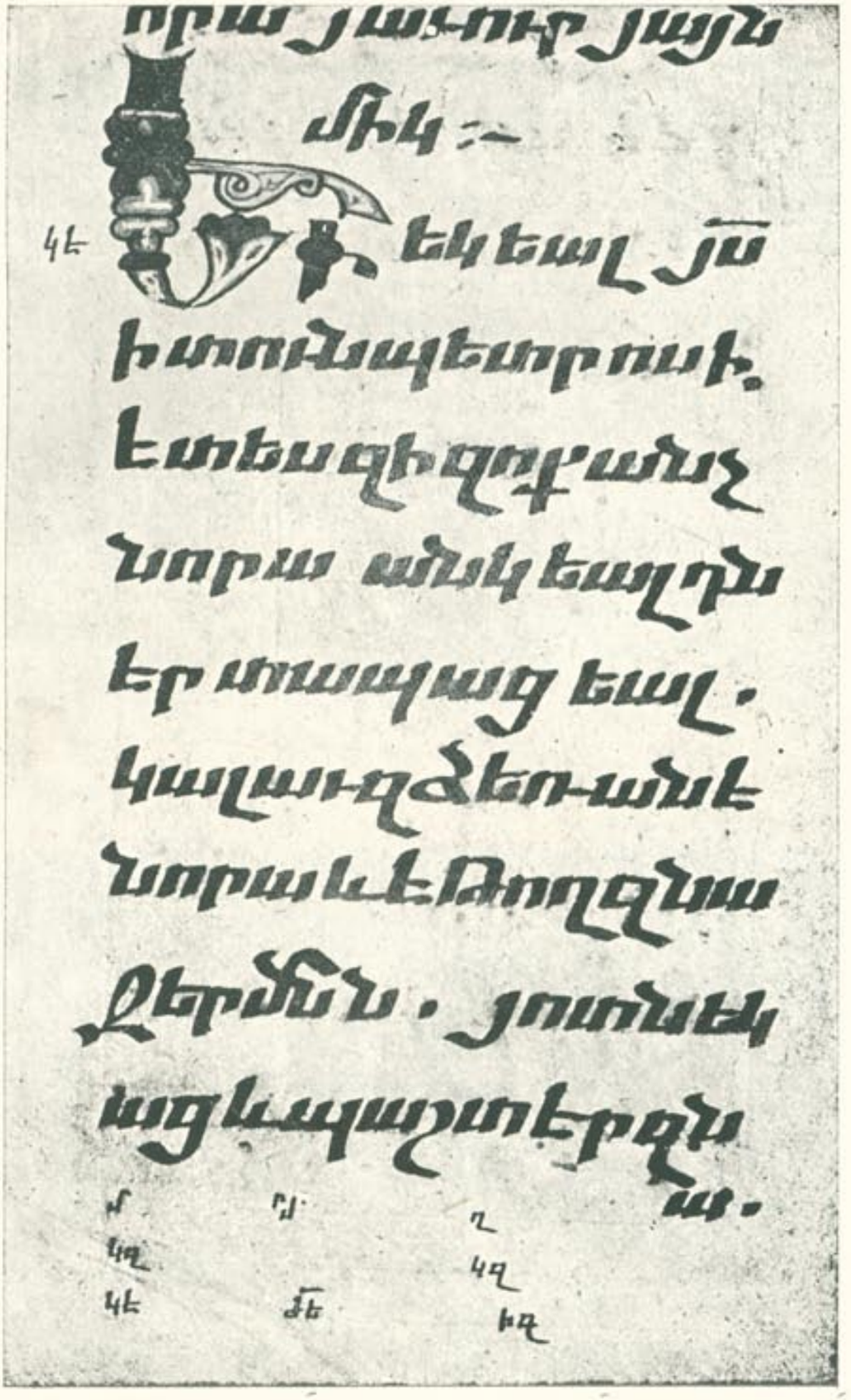

119. Լ.Ս.Մ. № 3722. 32մ. 1306 թ.

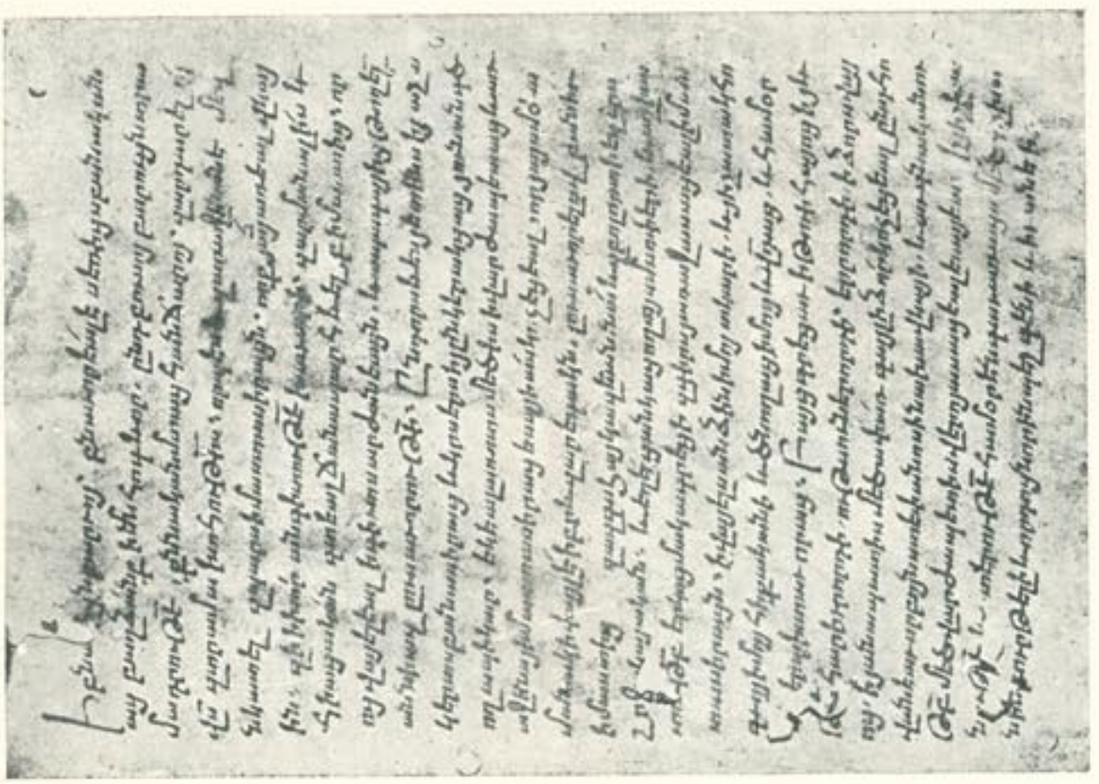

132. ՊՏՈՒԹԻՒՆ Տ. ՊՕՂՈՍԻ Ա. ՎԱՆՔ. ԺԴ–ԺԵ դդ. 1334 թ.

133. ՀՄՄ. № 1622. 314բ—315ա. 1335 թ.

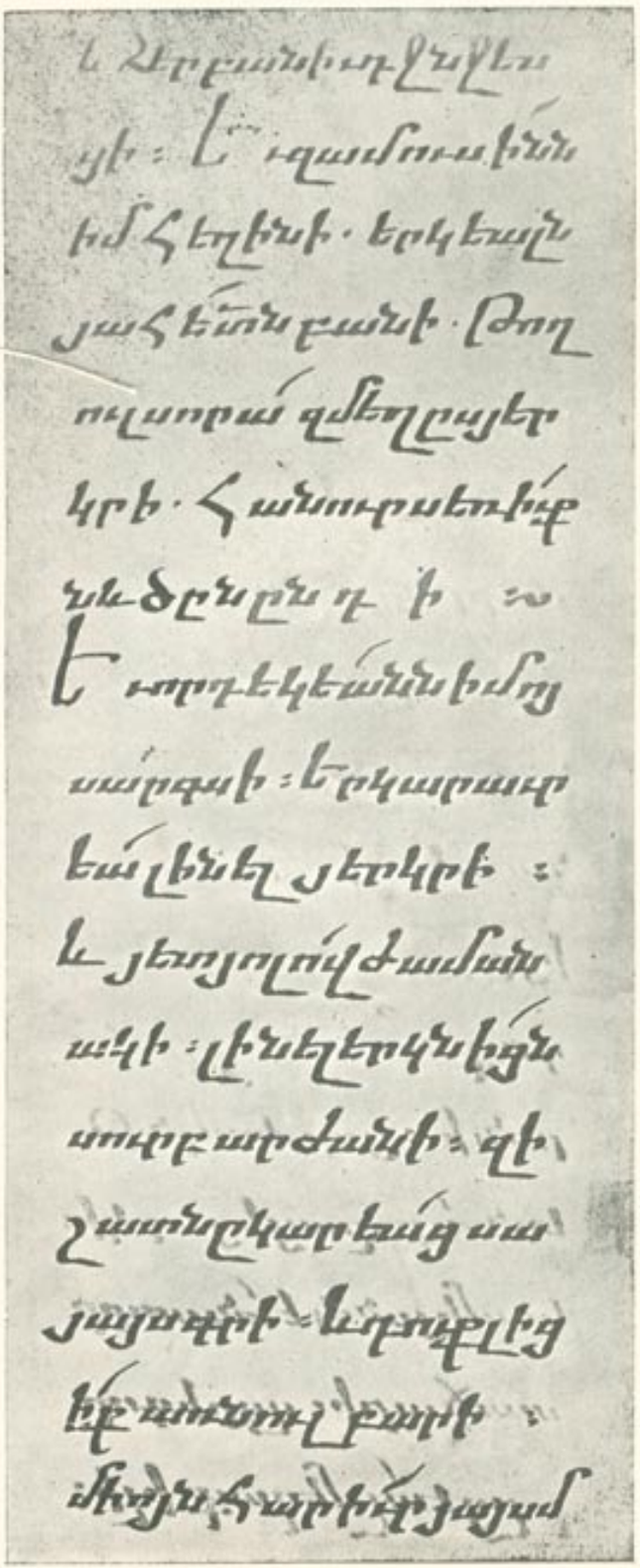

121. ԵՐ. № 2566/11. 1307 թ.

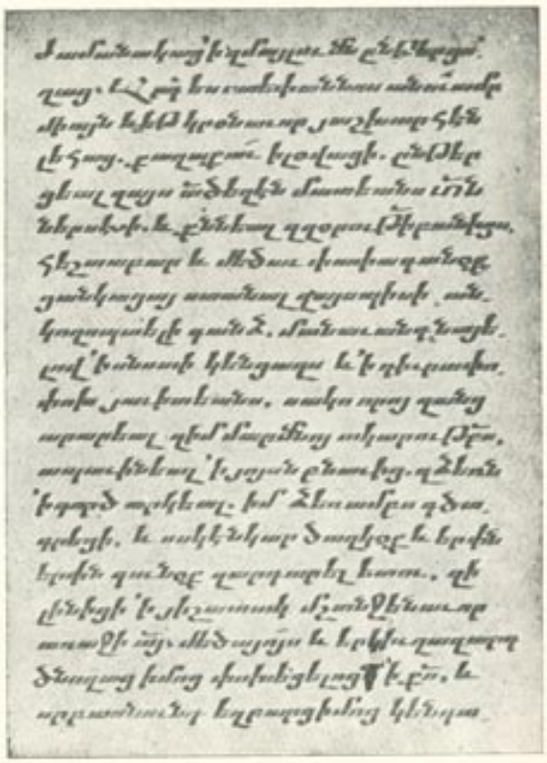

137. ԷՋՄ. № 1549, 277բ. 1646 թ.

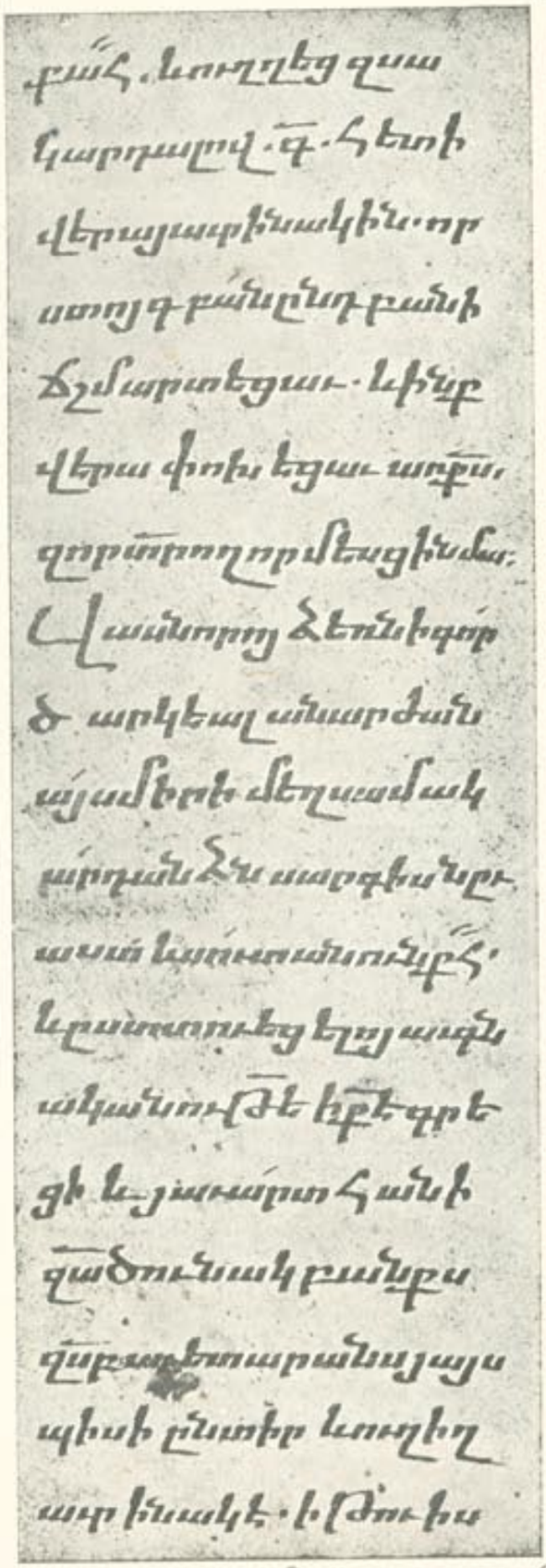

131. ԵՐ. № 2645/94. 1332 թ.

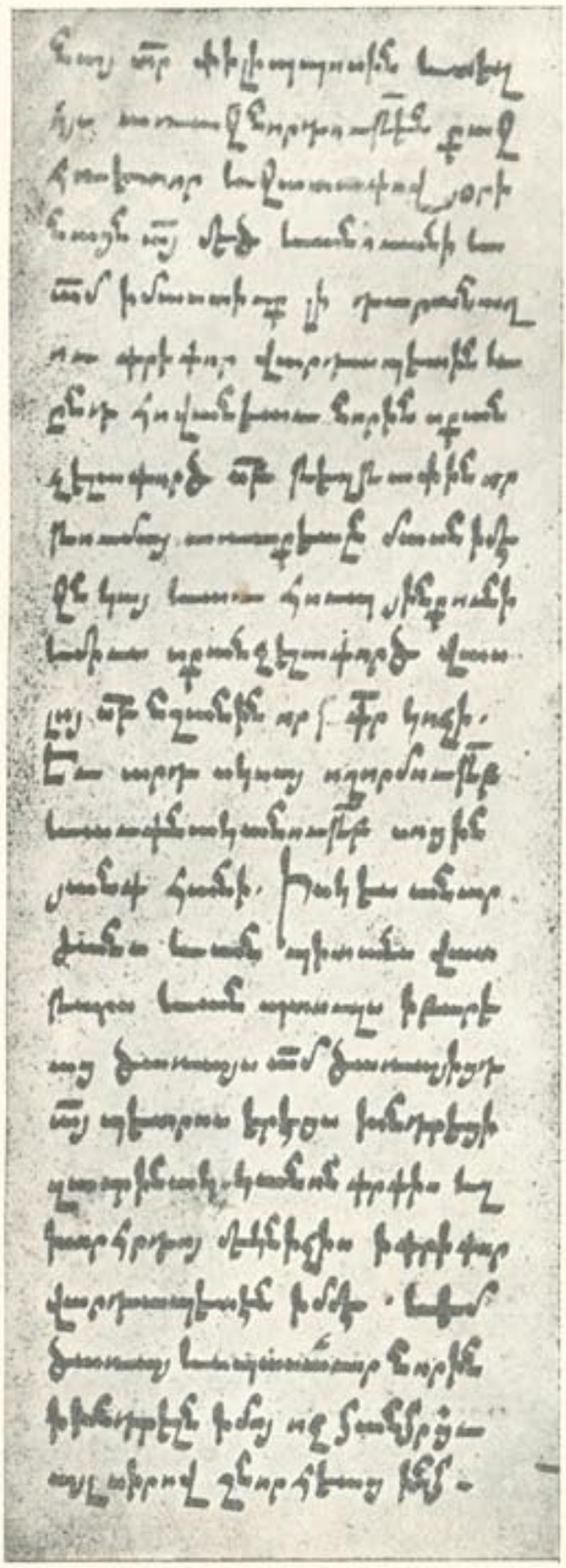

138. ՀՀԱ. № 2 ժե—ժԲ. դ. սկզբ.

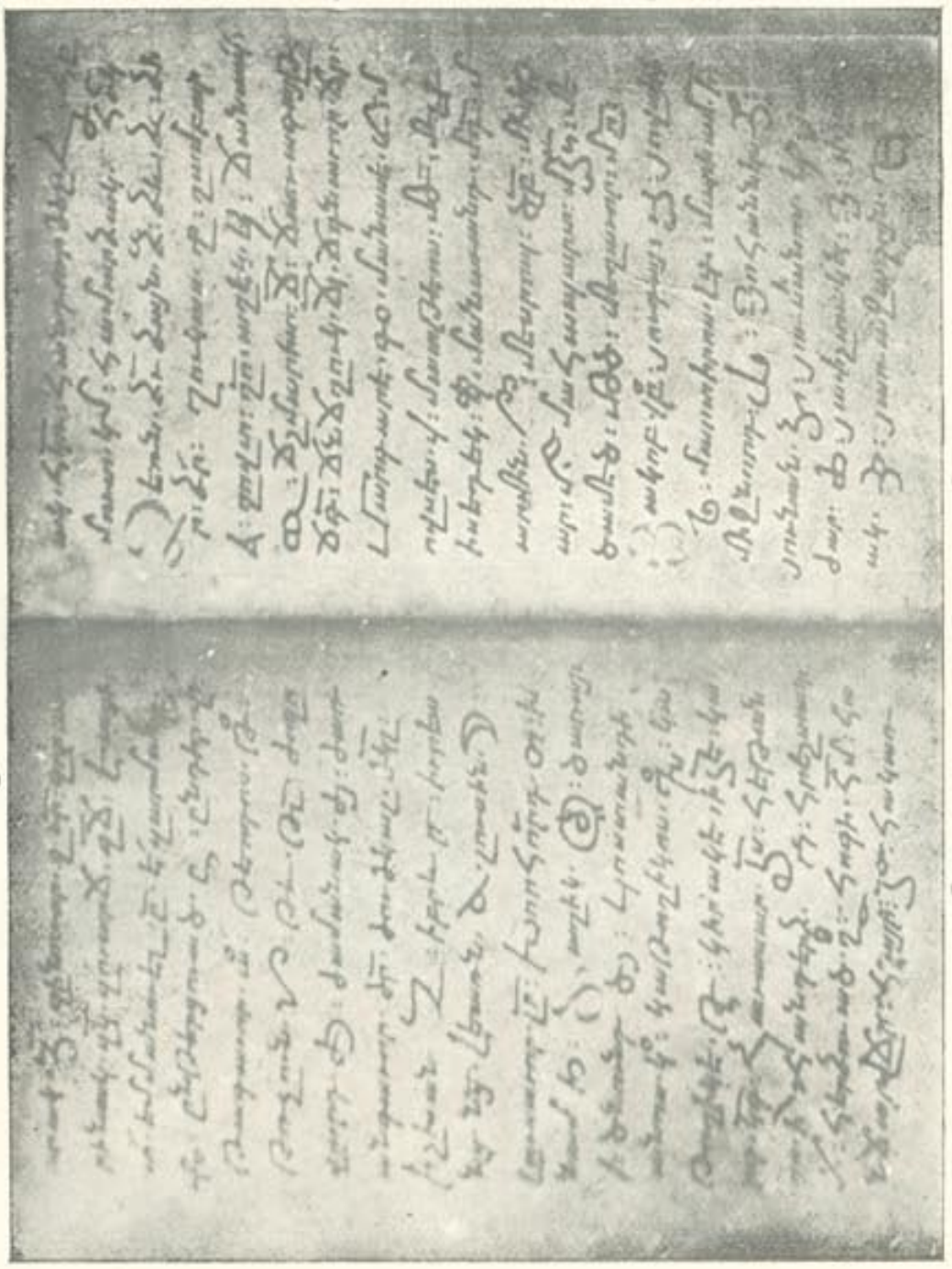

139. ԷՋՄ. № 750, 126ա. ԺԹ—ԺԹ.

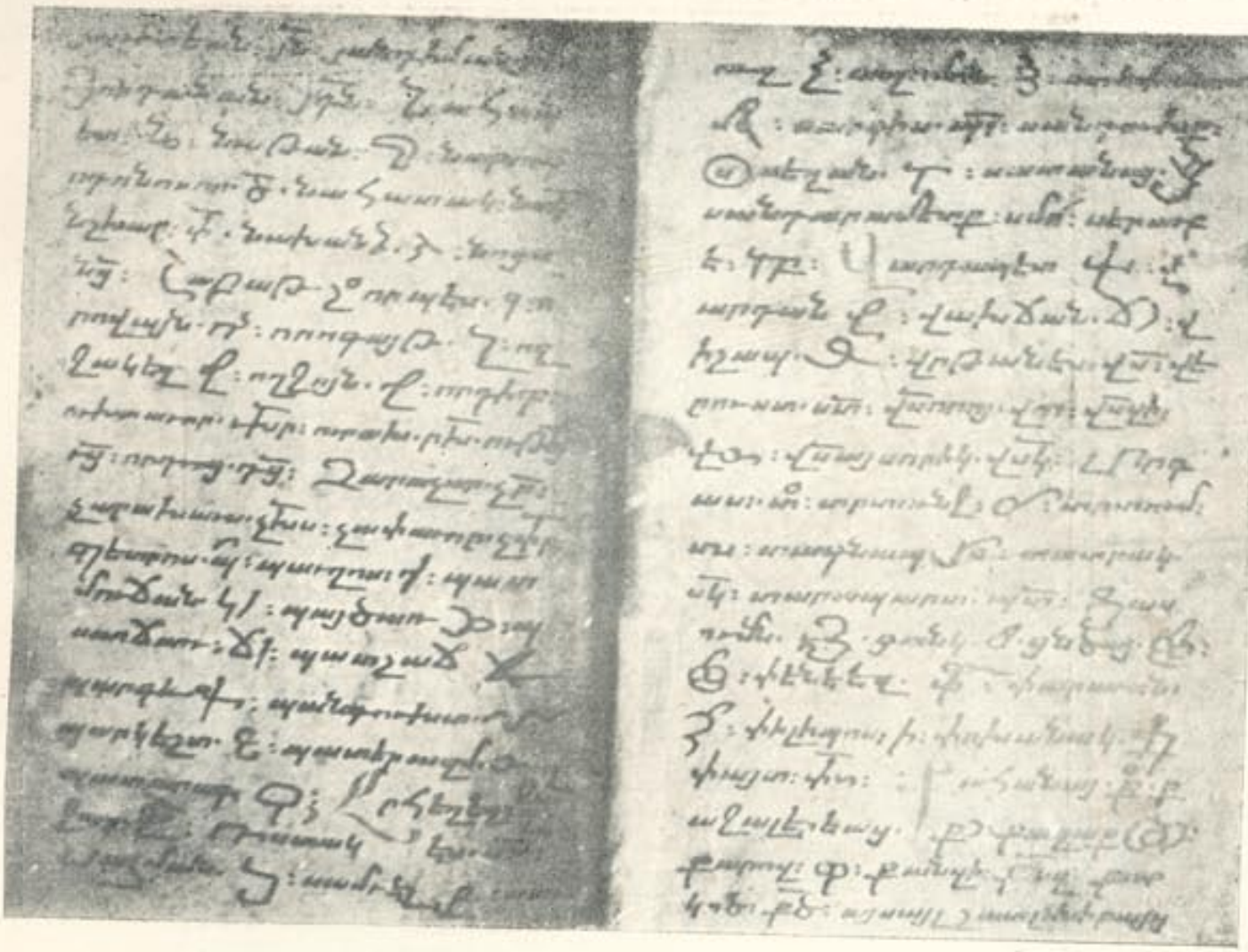

142. Եր.Մ. № 750, 128ա—129ա. ԺԴ—ԺԴ. սկզբ.

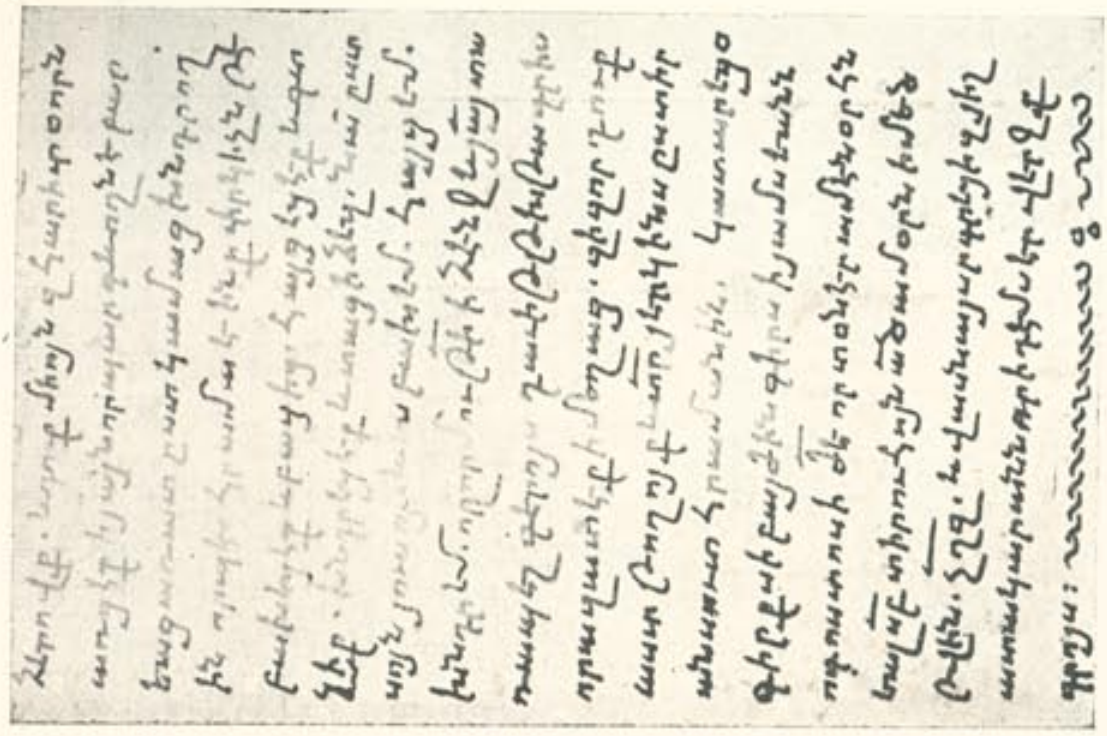

135. Լեռն. № 2 1117 թ.

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

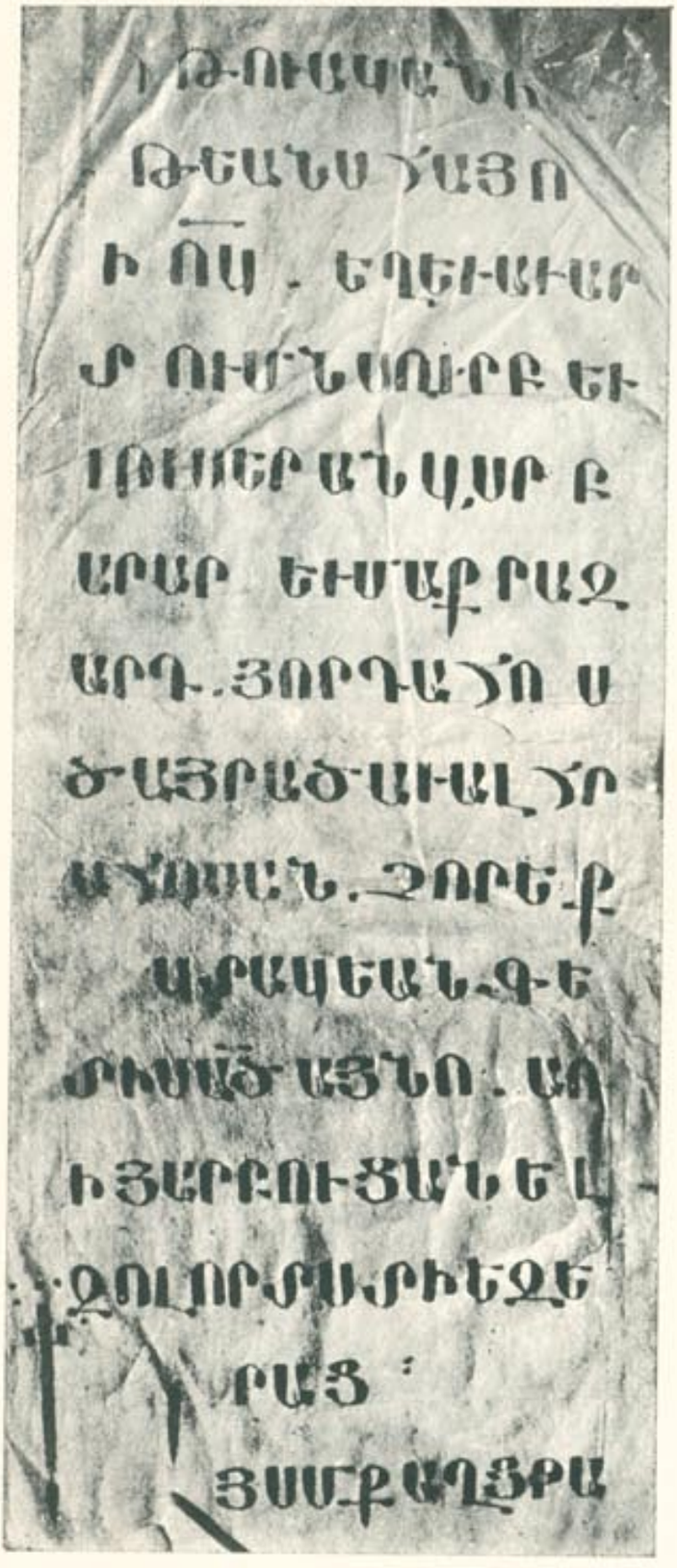

144. ՊԱՏԱՌԱԿ Տ. ԽԱՉԻԿ Ծ. վ.–թ 1211 թ.

145. ԽԱՉՔԱՐԻ ԱՐՁ. ԴԱՐ ԲԱՑԱՁԻՏ. 1441 թ.

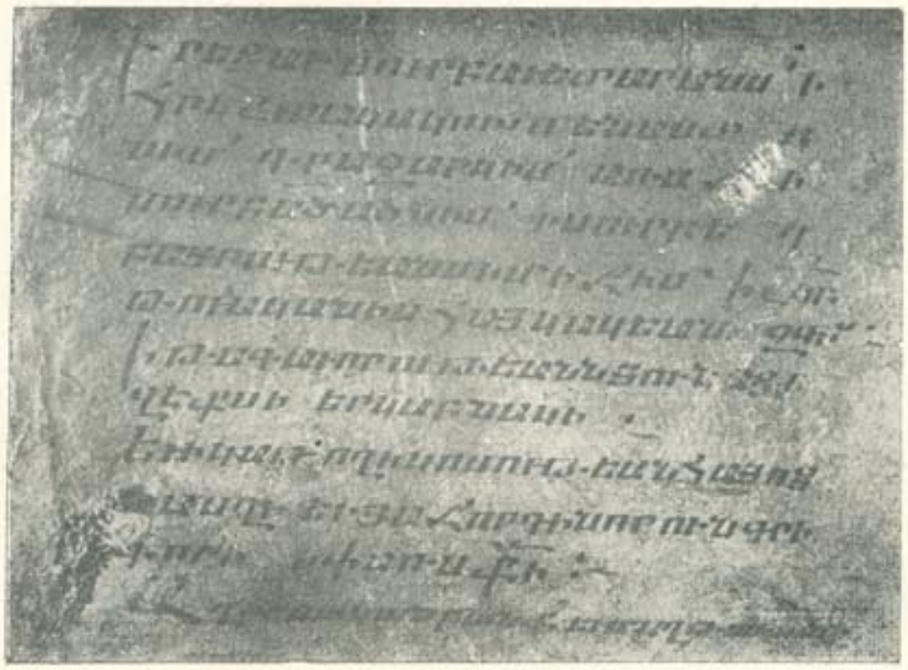

146. ԱԽՑՏ. ԽԱՉԻԿ. Ծ. վ.-ի 1113 Թ.

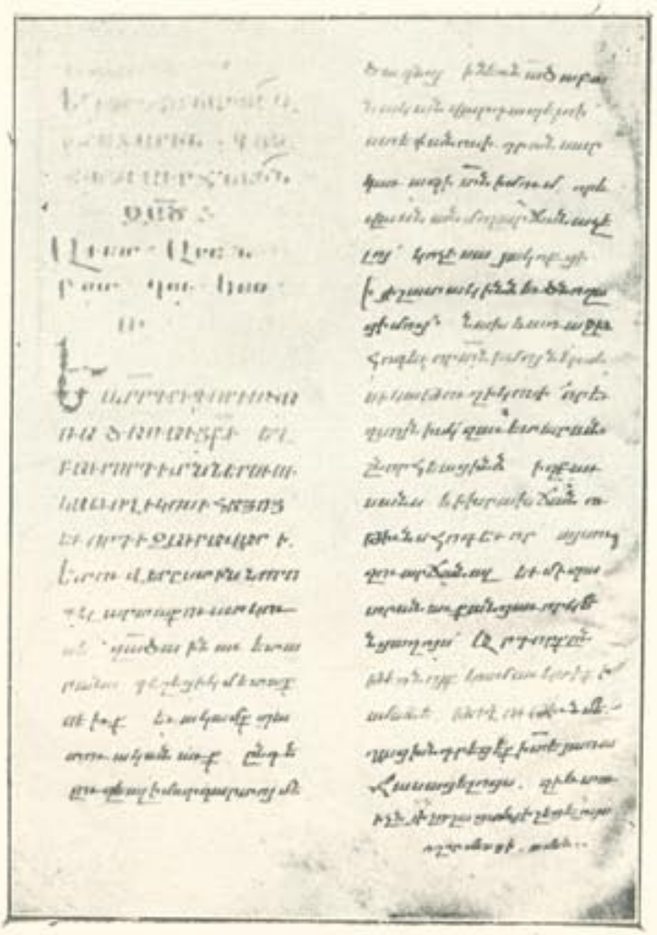

147. ՄԱՏ. Ս. ԷՋՄ. № 311. 217բ.
ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏԻ ՉԵՌՔԸ.

MS. No. 3177, 2a—3a. Size, 11½ × 4½ in.

Գ. Վ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՒՆՆԵՐԸ

---

1. ՍԱՄՄԱՅ ԾՈՒԵՐ. ժողովրդական վէպի նրկու վարիանտներ. Թիֆլիս. 1892 թ. . . . . — 50 կ.

2. ՓՇՐԱՆՔՆԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ. Թիֆլիս. 1893 թ. . . . . — 50 կ.

3. Die Entstehungsgeschishte des Monotheletismus nach ihren Quellen geprüft u. dargestellt, Leipzig, 1897 թ. . . . . — 50 կ.

4. ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՍՆԵՑԻ (կեղծանիք), 1260?—1337, Վաղարշապատ, 1899 թ. . . . . — 15 կ.

5. ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ և նրկասիրութիւնք նորին, Վաղարշապատ, 1903 թ. . . . . — 1 ր. 20 կ.

6. ՌՈՍՏԱՄ ՉԱԼ. ժողովրդական վէպ (Մոկաց բարբառով) Թիֆլիս. 1905 թ. . . . . — 50 կ.

7. ՄԱՂԱԽԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՈՒԹԻՒՆ. Թիֆլիս. 1908 թ. . . . . — 25 կ.

—ՆՈՅՆ նրկրորդ տպագր. Թիֆլիս 1911 թ. . . . . — 25 կ.

8. ԽՈՏԱԿԵՐԱՑ Ս. ՆՇԱՆ. մի նամուշ ԺԴ. դարու Հայ ոսկիչութեան. Թիֆլիս. 1912. . . . . — 50 կ.

9. ՁԱԿՈՎԱՆԻՑ ԺՈՂՈՎԸ. 1913 թ. Արտատպ. «Շողակաթ» Հայկական ժողովածուից . . . . . — 30 կ.

10. ՓԱՐՏԷԶ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. 95 տախտակով, կաւճեայ, աղեւ թղթի վերայ 1913 թ. Վաղարշ. . . . . 4 ր. —

—ՆՈՅՆԸ սովորական, բայց լաւ թղթի վերայ . . — 2 ր. 50 կ.

11. ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑՈՒ ԿԵԱՆՔԸ. Վաղարշ. 1914 . . — 40 կ.